

**GÜNEY AZƏRBAYCAN:
TARİXİ, SİYASİ VƏ KULTUROLOJİ
MÜSTƏVİDƏ**

(məqalələr toplusu)

Bakı – Azərneşr – 2010

BBK 45.2.2

S – 92

Tərtib edəni, nəşrə
hazırlayanı və elmi redaktoru:
Prof.dr. Vaqif Sultanlı

Rəyçilər:
Dos.dr.Boran Əziz
Dos.dr.Atamoğlan Məmmədli

S – 92

Güney Azərbaycan: tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə.

Bakı, Azərnəşr, 2010, 172 səh.

Kitabda son illərdə Güney Azərbaycanla bağlı yazılmış tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji tədqiqatlar toplanmışdır.

4502020000

M – 651 (07)2010 qrifli nəşr

İSBN 9 – 95231 – 003 – 1

Vaqif Sultanlı, 2010

REDAKTORDAN

Bilindiyi kimi, Güney Azərbaycan məsələsi yalnız Azərbaycan türklərinin deyil, bütövlükdə Türk dünyasının ən böyük problemlərindən biridir. Ancaq nə yazıqlar ki, yaşadığımız dünyanın ictimai-siyasi şərtləri problemin bütün ciddiliyi ilə gündəmə gəlməsini əngəlləməkdədir. Bu gün İran adlanan ölkədə otuz beş milyondan artıq Azərbaycan türkünün siyasi, ictimai, mədəni və ən adi insani hüquqlardan məhrum, ağır, dözülməz həyat tərzini keçirməkdə davam etməsinin bir səbəbi məhz toplumun taleyinə olan biganə münasibətdən qaynaqlanmaqdadır.

Hazırda problemin aktuallaşması üçün bir sıra mühüm addımların atılmasına ehtiyac duyulmaqdadır. Hər şeydən əvvəl, bütün təbliğatı vasitələri hərəkətə gətirməklə Azərbaycanın Güneyində xalqın bütün geniş təbəqələrinə çatdırılması istiqamətində sistemli və davamlı maarifləndirmə işləri aparılmalı, burada siyasi mübarizənin güclənməsinə, informasiya axınının sürəkliliyinin təmininə çalışılmalıdır. Çünki xalqın geniş təbəqələri içərisində maariflənmə işi aparılmadan siyasi mübarizədə qazanılan nəticələrin sürəkliliyini təmin etmək mümkün deyildir.

Bundan əlavə, Azərbaycanın parçalanması və millətin böyük bir parçasının İran fars rejiminin əsarəti altında yaşamağa məhkum olunması məsələsi müstəqil Azərbaycan Respublikasında toplumu düşündürən, ictimai-siyasi düşüncəni narahat edən problemə çevrilməlidir. Güney Azərbaycan probleminin parçalanmış millətin bütünləşmə istəyi müstəvisində həllinə cəhd olunması istər milli, istərsə də bəşəri haqların təmininə yönəlik iş olduğundan bu istiqamətdə fəaliyyətin səmərə verəcəyi şübhə doğurmur.

Güney Azərbaycan məsələsinin bundan sonra Türk dünyasının ortaq probleminə çevrilməsi istiqamətində müəyyən addımların atılmasına ehtiyac duyulmaqdadır. Belə ki, Azərbaycanın Güneyinin istiqlaliyyəti problemi Türk dünyasının probleminə çevrilmədən beynəlxalq dəstəyin qazanılması mümkün deyildir. Eyni zamanda, bölgədə türkçülük hərəkatının güclənməsi üçün bu istiqamətdə fəaliyyətin canlandırılması olduqca vacibdir.

Nəhayət, Güney Azərbaycan problemi ciddi, sistemli təbliğat sahəsində dünyanın demokratik dövlətlərinin və insan haqları uğrunda mübarizə aparən beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb edəcək səviyyəyə qaldırılmalıdır.

Davamlı olaraq İran islam rejiminin antimilləti, antiinsani mahiyyətinin üzə çıxarılması istiqamətində səylər göstərilməsi, bu istiqamətdə müzakirələrin aparılmasına çalışılmalıdır. İranın bütün dünyadan təcrid olunmuş şəkildə yaşamağa, nüvə silahına yiyələnməyə cəhd etdiyi indiki dönmədə mübarizənin daha münbit və səmərəli şərtlərindən bəhrələnilməlidir.

Güney Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda aparılan mübarizədə diasporun gücündən, maddi və mənəvi dəstəyindən maksimum dərəcədə yararlanmalıdır. Davamlı və sistemli şəkildə düzənlenen beynəlxalq simpozium, konfrans, forum, seminar və başqa formalı tədbirlər vasitəsilə milli istiqlal probleminin daim siyasi gündəmdə saxlanılmasına çalışılmalıdır.

Güney Azərbaycan probleminin çağdaş siyasi, ictimai və kulturoloji müstəvidə çözülməyə çalışıldığı bu araşdırmalar toplusu xalqın millətləşmə, dövlətləşmə və bütünləşmə əzmini bir sıra aspektləri ilə ortaya qoymaqladır. Kitaba daxil edilən məqalələr əsas etibarilə son illərin araşdırmaları kimi diqqəti çəkməkdədir. Ayrı-ayrı məqalələrdə İranda milli məsələnin qoyuluşu, ölkədə mövcud olan etnik problemlər, milli azadlıq hərəkatında ana dili faktoru, fars-islam rejiminin Güney Azərbaycanın tarixi ərazilərində apardığı kürdləşdirmə siyasəti, məhbəslərdə icra edilən işgəncə və cəza üsulları, Güney Azərbaycan mühacir dövlətinin yaradılması zərurəti və başqa məsələlərə toxunulmuşdur. Məqalələrin bir qismi Güney Azərbaycanı tarixi kontekstdə, digər qismi isə ədəbi-kulturoloji müstəvidə təqdim etməkdədir.

İnanırıq ki, kitab geniş oxucu auditoriyasının diqqət və marağını çəkəcək, bu istiqamətdə daha çevik fəaliyyətlər təkan verəcəkdir.

İRANDA MİLLİ MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

İran çoxmillətli ölkədir. Bu ərazidə yaşayan millətlər və milli əğəliyyətlər dil əlamətlərinə görə iki yerə - İran və türkdilli millətlərə bölünürlər. İrandilli xalqlar – fars, kürd, lor, gilək, bəluç, talışlardan ibarət olduğu halda, Türkdilli xalqlar isə Azərbaycan türkləri, qaşqaylar, türkmənlər, əfşarlar, şahsevənlər və s. xalq və etnik tayfalarından ibarətdir.

Saylarının az-çoxluğundan asılı olmayaraq irandilli xalqlar ilə İran və Güney Azərbaycanda türklər sakindirlər. Türkdilli xalqların əsas hissəsi Güney Azərbaycanın vilayətləri ilə yanaşı, Xorasan, İsfahan əyalətində, Həmədanda, Qəzvində, Savədə, Ərakda, Soltanabadda, Tehranda, Gilanda və Mazandaranda məskunlaşmaqdadır. O cümlədən qaşqaylar fars əyalətində, həmin əyalətin Qarabağ rayonunda məskən salmışlar. Onlar öz dil və adət-ənənələrini qoruyub saxlamışlar. Məsələn, I Şah İsmayıl dövründən Fars əyalətinə köçürülmüş qaşqaylar indi də köçürüldükləri ərazidə farslarla birgə yaşamaqdadırlar. Lakin öz dil və milli ənənələrini qoruyub saxlamışlar. Hətta milliyyətcə fars olan oğlanlara qız ərə verməkdən imtina edirlər. Luis Favustun yazdığı kimi, Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti İranın digər şəhərlərinə köçmüşlər. Buna görə də İranın əksər mahalında azərbaycanlılar sakindirlər. Lakin azərbaycanlılar öz dil və mədəniyyətlərinə olan bağlılıqlarını itirməmişlər. Hətta onlar İranın digər bölgələrində yaşadıkları üçün özlərini Azərbaycanda olduqlarından daha dərk edə biliblər.

XIX əsr ingilis şərqşünası Eduard Braun yazmışdır ki, İranın Cənubu və Şimalı arasında sakin olmuş irqlər arasında o qədər də əlaqə və məhəbbət yoxdur. Bu onu göstərir ki, Güney Azərbaycanda sakin azərbaycanlılar arasında fars şovinizminin ayrı-seçkilik salmalarını gündəlik həyatlarında hiss edirlərsə, İranın digər şəhərlərində yaşayan azərbaycanlılar bilavasitə bu ayrı-seçkiliyi gündəlik həyatlarında, uşaq bağçasından tutmuş, ibtidai, orta, ali məktəblərdə, idarələrdə şahidi olurlar.

Ərəb istilasından sonra XI əsrdən 1925-ci ilə qədər İranda hakimiyyətdə türkdillilər olmuşlar. Min il ərzində həmin türkdilli hakimlər farsdilli və irandillilərin mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Sultan Mahmud Qəznəvinin sifarişi ilə Firdovsi “Şahnamə” əsərini yazmışdır. Digər tərəfdən, türkdilli əhali islam dinini qəbul etdikdən sonra belə ərəb və fars dillərinin təsiri altına düşməyib, öz dil, adət-ənənələrini unutmadılar. Lakin XX əsrin otuzuncu

illərindən başlayaraq “vahid İran”, “vahid millət”, “vahid dil”, “İran milləti”, “İran müsəlman milləti”, başqa sözlə, paniranizm, panislamizm, İranın rəsmi dövlət siyasətinə çevrildi. Bu siyasəti fars şovinizmi ilə yanaşı, farslaşmış, sapı özümüzdən olan baltalar – Seyid Həsən Təqizadələr, Seyid Əhməd Kəsrəvilər, Rzazadə Şəfaqlər, Məmmədcavad Məşkurlar, Əbdüləli Karənglər, Mahmud və İrəc Əfşarlar, Mənuçöhr Mortəzəvilər və sairləri davam etdirdilər. Paniranistlər İranı fars məmləkəti, İranda yaşayan xalqları “İran milləti”, “İran ümməti” kimi, fars dilini isə İranın vahid dili etmiş və edirlər, başqa dilləri, hətta Azərbaycan dili ilə yanaşı kürd, talış, bəluç, gilən, mazandaran, ərəb və s. dilləri yasaq etmişlər. Məktəb, mədrəsə və idarələrdə fars dilində danışmayanlar cəzalandırılırdı. Bu siyasət 54 il şahlıq dövründə, hətta 1979-cu il fevral inqilabının qələbə çalmasından keçən 24 il ərzində panislamizm formasında davam etdirilir. Panislamist pərdəsi altında millət və milliyət inkar edilir, bütün millətlərin islam dini altında eyni hüquqa malik “islam ümməti” adlandırılır. Din qədər dil də zəruri amildir.

M.Ə.Rəsulzadə 1952-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Azərbaycan” jurnalında yazırdı: “Millət anlayışını ifadə edən iki söz vardır: milliyət və millət. Bunlardan birincisi, yəni milliyət dili, dini, irqi, etnik, tarixi-coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərin təsiri ilə meydana gələn etnik bir topluluğu ifadə edir. Millət isə bu topluluqda ümumi bir ifadəni anladır”. M.Ə.Rəsulzadə sözlünə davam edərək yazır: “Milliyət etnik anlayışdır, millət siyasi anlamdır, daha doğrusu, milliyət rüşeymdir, millət cocuqdur, milliyət ağacdır, millət onun meyvəsidir. Milliyət anadır, millət yavrudur” (*“Azərbaycan”, 1952, sayı 5*).

M.Ə.Rəsulzadə millət anlamını dil birliyi, adət birliyi, “ənənəyi-tarixiyyə” və nəhayət “etiqadi-diniyyə” birliklərinin məcmusundan mütəşəkkil bir məhsul hesab edirdi. Deməli, bir xalqın, millətin əlamətlərindən biri də dindir. Din və dil məsələsində M.Ə.Rəsulzadənin fikirləri müsəlman dünyasının mümtaz siması, 1838-ci ildə Həmədanın Əsədabad kəndində anadan olmuş Seyid Cəmaləddin Əsədabadinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. M.Ə.Rəsulzadə milli birlik üçün dinin roluna yüksək qiymət verir. Lakin Seyid Cəmaləddin Əsədabadi kimi üstünlüyü dildə görürdü: “Din, dil qədər mətin və möhkəm ola bilməz. Çünki dil davamlıdır, başdır, tərəqqi və təkümül edərsə də, əsaslı bir dəyişikliyə uğramaz. Halbuki, tarixdə dinini dəyişmiş bir çox millətlər mövcuddur. Əxlaq və adət üzərindəki fəvqəladə təsiri baxımından dinin də millətdə böyük iştirakı vardır. Dillə bərabər dini də bir olan millətlərin mərifəti-qövmiyyələri daha tez hasil olub, aralarında milli vicdan daha əvvəl inkişaf edibdir”. Seyid Cəmaləddin Əsədabadi dili millətin əsas və yeganə varlıq nişanəsi adlandırır və milli iftixarı hesab edirdi. O, doğma xalq dilinin vacib və zəruriliyindən bəhs edərək yazırdı: “Bir millətin ana dilində olmayan maarif o millət arasında necə yayıla bilər? Elm və maarif o zaman

millətin şərəfinə səbəb olur ki, ondan istifadə edə bilsin”. Sonra Seyid Cəmaləddin sözlünə davam edərək demişdir: “Elm və maarif hər bir millətin öz dilində tədris olunarsa, həm onun mənimlənməsi asan olar, həm də o beyinlərə tez həkk olunar və gec silinər”. Deməli, Seyid Cəmaləddin milli birlik üçün dinin roluna yüksək qiymət verdiyi halda, üstünlüyü dildə görürdü. Deməli, türk oğlu türk olan Seyid Cəmaləddin millətin əlaməti olaraq din və dili əsas götürüb dilə üstünlük verdiyi halda, hazırda İran İslam Cümhuriyyəti dövlət və din başçıları islam dinindən sui-istifadə edərək İranda sakin müxtəlif etnik, irq və dillərə mənsub xalqları, millətləri “İran milləti”, “müsəlman ümməti” adlandırmaqla millətin formalaşmasında nə qədər gülünc görünsə də dinə üstünlük verirlər.

Bir məsələni də unutmaq olmaz ki, təklidə olan milli əlamət ola bilməz. Məsələn, müsəlman farsdilli və ya irandilli ilə türkdilli türk bir millət ola bilməz. Necə ki xristian erməni ilə xristian rus bir millət deyildir. Hələ 1887-ci ildə “Kəşkül” qəzeti “Azərbaycan” imzası ilə dərc etdiyi bir yazıda əcnəbinin bir azərbaycanlı türkü ilə söhbətini dərc etmişdir. Hansı millətə mənsub olduğunu bilməyən və “müsəlmanam” deyən azərbaycanlının islam dininə mənsub olduğunu bildirən əcnəbi ona milliyyətini başa salıb deyir: “Sizə tatar deyən qələt edir. Tatarlar Kırmda, Qazanda olan müsəlmanlardır. Sizin millət azərbaycanlıdır. Arazın o tayındakı məmləkətin tayfası da sizinlə birgə Azərbaycan millətidir”. Deməli, dini baxımdan, azərbaycanlı müsəlmandır, müsəlman ümmətidir, milliyyətə azərbaycanlı, daha doğrusu Azərbaycan türküdür. İndi Güney Azərbaycanlılar da daxil olmaqla farsları, kürdləri, talışları, giləkləri, lorları, mazandaranlıları, ərəbləri bir qəlibə salıb “iranlı”, “İran milləti” adlandırmaq kökündən yanlış, elmi cəhətdən düzgün deyildir.

Hakim fars şovinizmi və üzdənirəq bəzi azərbaycanlı tarixçilər iddia edirlər ki, İranın çoxmillətli ölkə olması ideyası İranda kommunist partiyası, sonralar isə onun varisi İran Xalq Partiyası tərəfindən irəli sürülmüşdür. Halbuki, İranda milli məsələnin həll edilməsi uğrunda mübarizənin yüz ilə yaxın tarixi vardır. O vaxt İranda nə kommunist partiyası, nə də İran Xalq partiyası mövcud idi.

Azərbaycan türkləri İrana hökmranlıq etdiyi vaxt, xüsusilə Nəsrəddin şah dövründə (1848-1896) Azərbaycan dilinə qarşı bu biganəlik milliyyətə fars olan Rza şah 1925-ci ildə hakimiyyətə keçəndən sonra da davam etdirildi. Təsədüfi deyildir ki, XIX əsr ingilis tarixçisi Eduard Boraun yazmışdı ki, İranın Cənubu ilə Şimalı arasında sakin olmuş irqlər arasında o qədər də əlaqə və məhəbbət yoxdur. Bu da İran dövlətinin iki müsəlman qardaş olan fars-türk arasında ayrı-seçkilik siyasəti yürütməsinin nəticəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində İranda mətbuat səhifələrində “Millət”, “Vətən” ifadələri üzərində xüsusi dayandıqlarını faktlarla görürük. Həmin mətbuat dövlətin vəzifələri ünvanı altında

millətin hüquq və vəzifələrinin necə müəyyənləşdirilməsindən söhbət açaraq müəyyən fikirlər irəli sürmüşdülər. Hələ Məşrutə inqilabı dövründə “millətiyan”, “milliyyun” istilahları, məşrutəçilik “inqilabçılıq” mənasında yayılmışdır.

Məşrutə inqilabı nəticəsində qəbul və təsdiq olunan İrənin Əsas Qanununda millət istilahı anlayışına görə bir ölkənin sakini, bir dövlətin təbəəsi olmaq millət əlamətlərindən sayılmaqla bərabər, əsas və başlıca əlamət vahid dinə tabe olmaq hesab edilir, başqa sözlə desək, bir ölkənin sakinləri və bir dövlətin təbəələri müxtəlif dini əqidələrə malik olduqda onlar vahid millət deyil, müxtəlif millətlər sayılırlar.

Azərbaycanlıların özlərini bir millət kimi dərk etməsi Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı dövründə daha kəskin xarakter aldı. 1920-ci ilin may ayının 27-də Şeyx Məhəmməd Xiyabani demişdir: “Azərbaycan azərilərə aiddir... Millət həqiqi xidmətçilərini tanıyır. Azərbaycan sözdə vətənpərvərlərin yalanlarına inanmayacaqdır. Millətimizin özü bu vicdansızların toruna düşməyəcəkdir... türkü türkü qaldırmaq istəyirdilər... millətimiz ayıq olmalıdır, yaşamağın nə olduğunu bilməlidir. İrəliləmək istəməyənlərin ölmələri gərəkdir. Biz azərbaycanlılar öz dəyərimizi bilməliyik, özümüzə güvənməliyik. Bir millətin şərəfli olması üçün ilk şərt müstəqillikdir. Bir millətin müstəqilliyi, azadlığı o millətin cəsarət və qəhrəmanlıq duyğularını qorumaqdır. Hər millət özünə uyğun olan hökumətin qurulmasına icazə verir”. Şeyx Məhəmməd Xiyabani qurduğu hökuməti milli namus kimi qiymətləndirərək demişdir: “Şərəf, iftixar, şanlı bir keçmiş tarixə və yüksək bir dinə sahib olan bir millət öz ölkəsində səfalət və rəzalət içində yaşaya bilməz”.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani millətin ayağa qalxıb öz hakimiyyətini ələ alması zəruriliyindən bəhs edərkən demişdir: “Bu günə qədər Azərbaycan millətinin vaxtı hər dəfə yeni şahlıq yaratmaqda keçmişdir. Bu millət məhkumiyət çarpayısından qalxıb özü hakimiyyət taxtına çıxmaldır. Dövlətləri və səltənətləri millətlər yaradır, artıq şahlıq dövrü qurtardı. Azərbaycanda hakimiyyət tamamilən millətin olmalıdır”.

Seyid Cəfər Pişəvəri isə “Azərbaycan” qəzetinin 11 sentyabr 1945-ci il tarixli sayında yazmışdır: “Hər xalqın müqəddəratı öz tərəfindən təyin edilməlidir. Milliyyət azadlığı və hər bir xalqın öz müqəddəratını təyin etməsində azad və muxtar olmasının əsas prinsipləri dil azadlığı, milli mədəniyyət azadlığı və sair iqtisadi, siyasi və ictimai azadlıqlardan ibarətdir. Azərbaycan milləti (*əslində Azərbaycan türkü – S.O.*) dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biridir”.

Maraqlıdır ki, İran Xalq partiyasının məramnaməsində heç vaxt “Azərbaycan milləti” ifadəsi öz əksini tapmamışdır. Halbuki, hələ Səttar xanın yanına mütləqiyyət tərəfdarlarından bir neçə nəfəri gələndə Səttar xan onlara demişdir: “Burada qaldırılmış bayraq azadlıq bayrağıdır. Dünyanın 72 milləti

həmin bayrağın altına pənah gətirməlidir. Biz təslim olmaıq, gedin, əlinizdən gələni əsirgəməyin”.

1927-ci ildə təşkil edilmiş İran Kommunist partiyasının II qurultayında qəbul edilmiş qətnaməyə əsasən hər millətin tam müstəqilliyi, hətta mərkəzi hökumətdən ayrılmaq hüququna malik olduğu bildirilir. Partiyanın təsdiq etdiyi “Əməliyyat proqramı” adlı sənədin siyasi sahədəki bölməsində milli məsələnin qoyuluşu və həlli barədə belə qeyd olunmuşdur: “İran Kommunist fırqəsi və İran məmləkəti tərkibində yaşayan millətlərin tam azadlığı və hətta onların mərkəzdən ayrılması uğrunda mübarizə aparır. Bu şərtlə ki, o millətlərin zəhmətkeşlərinin əksəriyyəti bu işə meyl göstərmiş olalar”. İran Kommunist partiyasının proqramında millətin zəhmətkeş təbəqəsi və zümrəsinin arzusu əsas tutulurdu.

Əslində millətin azadlığı uğrunda mübarizədə milli burjua əsas rol oynayır. Ona görə də milləti müxtəlif təbəqələrə ayırmaq kökündən yanlışdır. Hazırda Güney Azərbaycanda ana dilində təhsil almaq hüququ uğrunda mübarizə şiddətlənmişdirsə, bunun həm varlı, həm yoxsul, həm zəhmətkeş təbəqəyə xeyri vardır. Özünü idarə etmək uğrunda gedən mübarizəyə də millətin bütün təbəqələri qoşulur. Çünki onlar proletariat diktaturası deyil, öz müqəddəratını təyin etmək üçün bütöv bir millət ayağa qalxır.

İran Xalq partiyası da 1942-ci ildə 5 maddədən ibarət qəbul etdiyi məramnaməsində milli məsələni proletar hegemonluğundan asılı etmişdir. Bu da proletar beynəlmilətçiliyi şüarı ilə əlaqədar idi.

İran Xalq partiyasının 1960-cı ildə qəbul etdiyi proqramda İranda milli və demokratik respublika yarandıqdan sonra ölkədə yaşayan xalqların öz müqəddəratlarının təyin edilməsi qeyd edilmişdir. Bir sözlə, İran Xalq partiyası milli məsələnin həllini İranın istiqlaliyyəti uğrunda imperializmin zülm və qarətçiliyə qarşı bütün İran xalqlarının birgə mübarizə şüarına tabe etmişdir. Guya İran istiqlaliyyət əldə etdikdə, demokratik cümhuriyyət rejimi bərqərar olduqdan sonra milli məsələ özü-özünə həll olunacaqdır.

Sonralar XX əsrin 60-70-ci illərində İran Xalq partiyası milli məsələdə bir az da irəli gedərək qəbul etdiyi tezislərin V maddəsində belə şərh edilmişdir: “İran Xalq partiyası İranda yaşayan bütün millətlərin, milli əqəliyyətlərin tam hüquq bərabərliyini və onların vahid vətən çərçivəsi daxilində İranın ərazi bütövlüyünün qorunması əsasında könüllü birləşməsinin tərəfdarıdır. Belə bir məqsədə nail olmaq üçün milli zülmün kökünü kəsmək əsas şərt hesab olunur. Milli zülmün kökünü kəsmək məqsədinə nail olmaq yolu isə İrandakı məhrum millətlərin özünü idarə etməsini təmin etməkdən ibarətdir”.

İran inqilabının qələbəsindən, şahlıq rejiminin devrilməsindən sonra da İran Xalq partiyası 1981-ci ildə Tehranda təşkil edilmiş XVII geniş plenumunda İranda milli məsələnin qoyuluşu və həllini İran inqilabının sabitləşməsindən,

nailiyyətlərindən, möhkəmlənməsindən asılı edərək qəbul etdiyi məramnamədə milli məsələyə aid belə bir formula vermişdir: “İnqilabi yolla yıxılmış irtica rejiminin siyasətindən doğmuş gerilikləri aradan qaldırmaq və fars olmayan bütün xalqların mədəni və özünü idarəetmə hüququnu tanımaq milli vəhdətin əsas dayaqlarından, ölkə istiqlaliyyətinin və ərazi bütövlüyünün ən mühüm əmanətlərindən biridir”.

Deməli, hətta İran inqilabı qələbə çaldıqdan sonra da İran Xalq partiyası milli məsələyə daha yumşaq yanaşmış, hər millətin tam müstəqilliyi, hətta mərkəzi hökumətdən ayrılıb milli muxtariyyət əldə etməsi hüququnu da İXP rəhbərliyində qeyri-azərbaycanlıların əksəriyyət təşkil etməsi ilə əlaqədar idi. Sonralar İran İslam Cümhuriyyəti başçıları, xüsusilə bu yaxınlarda dünyasını dəyişmiş cəllad Sadıq Xalxali kürdlərin və bəlucların özünü idarəetmə hüquqları uğrunda apardıqları mübarizə hərəkatını qan dəryasında boğması ilə nəticələndi.

Təbrizli Əli 1980-ci ildə Tehranda çap etdirdiyi “Dil və ədəbiyyat” kitabında haqlı olaraq yazmışdır: “Bir millət gərək niyə və nədən özünü unudub qonşu ümidinə yaşasın və ya öz dili ola-ola özgə dilini özünə qablaşdırsın. Bunlardan başqa, bu qədər təcübə, bu qədər acı-acı sınaqlar, bu qədər tarixlər boyu ədavət ilə yaşamaqlar bu zatiqırığı tanımaq üçün bəs deyilmiş. Bunlar bizi qoyun kimi əldən-ələ keçiriblər. Fars şahı bizi təhvil verib fars vəzirinə, fars vəziri qaçıb bizi təhvil verib fars mollasına və fars axundu da ola bilər ki, bizi təhvil versin fars çerikinə və habelə o buna, bu ona. Çünki bunları ayrı Allah yaradıbdır”.

“Quran”ın 90-cı surəsinin 9-cu ayəsində deyilir: “Biz (danışmaq üçün) insana dil, iki dodaq vermədikmi?” (Qurani-Kərim, Tehran, 1954, s.934). Allah-təala insana danışmaq üçün bir dil, iki dodaq veribdirsə, nə üçün 35 milyonluq azərbaycanlı öz ana dilində yazıb oxumaq, danışmaqdan məhrumdur. “Quran”da deyilmir ki, insana bir dil, iki dodaq vermişəm ki, məcburi olaraq fars dilində danışsın. Məhəmməd Peyğəmbərin ana dili ərəb dili olduğu üçün Allah-təala tərəfindən Qurani-Kərim əcəm dilində, hətta fars dilində deyil, ərəb dilində nazil oldu. Bu barədə Qurani-Kərimin “Məryəm” surəsinin (19-cu surə) 97-ci ayəsində deyilir: “Biz Quran həqiqətlərini yalnız sənin dilində asanlaşdırdıq ki, onun həqiqətlərini dərk etsinlər” (Qurani-Kərim, Tehran, 1954, s.769). Həmçinin Quranın 16-cı surəsinin 103-cü ayəsində deyilir: “Bizə tam aydındır (kafirlər) deyirlər ki, Quranın möhtəvasını peyğəmbərə bəşər övladı öyrədir. Halbuki, o bəşərin dili əcəmidir və bu Quran tam aydın ərəb dilindədir”.

Başqa sözlə bir yerə Allah-təalanın bir peyğəmbər göndərdiyi qeyd edilir. Qurani-Kərimin 13-cü surəsinin 4-cü ayəsində deyilir: “Biz etnik qrup arasına heç bir peyğəmbər göndərmədik, yalnız o etnik qrupun dilində (peyğəmbər göndərdik) ki, maarif və Allah ehkamlarını onlara bəyan etmiş olsun” (Qurani-Kərim, Tehran, 1354, s.369). Deməli, Allah-təala hər bir insan kütləsinin öz dilində ona

peyğəmbər təyin edib və müqəddəs kitab göndərmişdir. Həzrəti Məhəmməd də ərəbdilli tayfalara peyğəmbər təyin edilib. Quran ərəb dilində, ərəblərin öz ana dillərində nazil olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Qurani-Kərimin ayələrindən məlum olur ki, İran İslam inqilabının rəhbəri Ayətulla Xamneyini Allah-təala türkdilli, İran prezidenti Ayətulla Xatəmini farsdilli yaratmışdır. Məhz Ayətulla Xamneyi türk dilli yarandığı üçün 35 milyonluq Azərbaycan türklərinin öz dillərində danışmaq, təhsil almalarına, radio və televiziya da həmin dildə verilişlərin saatının artırılmasına, uşaq ədəbiyyatının həmin dildə nəşr olunmasına, nəhayət İran İslam Cümhuriyyətinin Əsas Qanununun XI, XIX maddələrinin icra edilməsinə icazə verməlidir. İranın Əsas Qanununun XV maddəsində deyilir: “İran xalqının rəmzi müştərək dili və xətti farsdır. Sənədlər, məktublaşmalar, rəsmi mətnlər və dərs kitabları bu dil və xətlə olmalıdır. Lakin yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlədilməsi, mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri və milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azaddır”. Yaxud Əsas Qanunun XIX maddəsində deyilir: “İran xalqı hansı etnik qrup (qövm) və qəbilədən olmasından asılı olmayaraq bərabər hüquqa malikdir, rəng, irq, dil və bu kimi amillər kimsəyə üstünlük (imtiyaz) vermir”.

Deməli, həm müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərim və İran İslam Cümhuriyyətinin Əsas Qanununa əsasən 35 milyonluq Azərbaycan türkü və müsəlmanın öz dillərində danışmaq, yazıb-oxumaq hüququ vardır.

Əcəba, görəsən İslam inqilabını digər müsəlman ölkələrinə ixrac etmək istəyən İranın dövlət və din xadimləri nə üçün onların və özlərinin qəbul etdikləri Əsas Qanunun əleyhinə gedirlər? Sözdə deyib əməl etməyənlər barədə Quranın 61-ci surəsindəki II ayəni onların nəzərinə çatdırırıq: “Ey o kəslər ki, (dildə) iman gətirmişsiniz, nə üçün dildə bir şey deyirsiniz, əməldə onun əksinə hərəkət edirsiniz. Qorxun! Sözü deyib, əməldə onun əksinə hərəkət etsəniz, Allahın çox ağır qəzəbi tutar”.

İRANLILIQ PARADİQMASININ ÇÖKÜŞ PROSESİ VƏ GÜNEY AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATININ YÜKSƏLİŞİ

Giriş

İran, Türkiyədən sonra türklərin sayca ən çox məskun olduğu ölkədir. Təxminən 70 milyon əhaliyə sahib olan İranın 35 milyon türk toplumunu əhatə etdiyi təxmin olunmaqdadır. İran türklərini – Azərbaycan türkləri, türkmənlər, xalaçlar, qaşqaylar və qazaxlar təşkil etməkdədir. İran türkləri içərisində Azərbaycan türkləri 30 milyonla ən geniş türk topluluğudur. İran sərhədləri içərisində olan Azərbaycan siyasi ədəbiyyatda Güney Azərbaycan olaraq adlandırılmaqdadır. Güney Azərbaycan ərazisi Quzey Azərbaycan Cümhuriyyəti və Türkiyə sərhəddindən başlayaraq 250.000 km.-lik bir yüzölçümü ilə İranın mərkəzinə qədər uzanmaqdadır. İrandakı azərbaycanlılar (Güney Azərbaycan) sahib olduqları siyasi, (hakimiyyətin sürəkli türklərin əlində olması) sosial-mədəni, iqtisadi, əhali geopolitik məsələ etibarını ilə İrandakı dəyişimlərdə ciddi rol oynamışlar. Çağdaş tarixdə Güney Azərbaycan İran modernləşməsinin təməl daşını təşkil etmişdir. Güney Azərbaycan Osmanlıdan aldığı anayasa, məşrutə və məclis qavramlarının İrana daşıyıcısı olmuşdur. Bundan əlavə, Qafqaz ilə həmsərhəd olduğu üçün Rusiyada cərəyan edən sol və sosial-demokrat təmayülün İran içərisinə girməsinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən İranda ilk nəşriyyat, qəzet, modern məktəb, modern ordu və yeni siyasi-sosial təşkilatlar Güney Azərbaycanda ortaya çıxmışdır.

Güney Azərbaycan məfhumu yaxın zaman içərisində tarixi-siyasi bir məfhum olaraq Türkiyədə istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu ifadənin Türkiyədə siyasi ədəbiyyata girməsi ilə birlikdə İrana yönəlik baxış məsələsi də dəyişməyə başlamışdır. “Güney Azərbaycan” məfhumu Türkiyədə fars mərkəzli İran platformasını yıxmış və İranın sadəcə farslardan ibarət olmadığı düşüncəsini doğurmuşdur. Bəhs olunan durum İranın etnik, siyasi və mədəni həyatı haqqında yeni yozumların aparılmasını zəruri etmişdir.

İran-ABŞ arasında yaranan gərginlik Güney Azərbaycan problemini yenidən gündəmə gətirmişdir. Bəzi icmalçılar məqsədli şəkildə Güney Azərbaycan məsələsini ABŞ tərəfindən ortaya atılan bir problem olaraq göstərməyə çalışmışdır. Güney Azərbaycanda cərəyan edən siyasi və ictimai hərəkəti ABŞ-a bağlamaq

gerçəkləri ört-basdır etməkdən başqa bir şey deyildir. Bu səbəbdən yazımızın məqsədi İranın daxili ölçüləri baxımından Güney Azərbaycan milli hərəkatının yüksəlişini təhlil etməyə çalışmaqdır. Yazımızda ilk öncə Güney Azərbaycan milli hərəkatının qısa tarixini anladıqdan sonra fars mərkəzli iranlılıq paradigması, fars mərkəzli paradigmanın çöküş səbəbləri və Güney Azərbaycan milli hərəkatının yüksəlişi təhlil ediləcəkdir.

Güney Azərbaycan milli hərəkatının qısa tarixi

İranda yaşayan Azərbaycan türkləri XX yüzilin əvvəllərindən etibarən öz türk milli kimliklərini qorumaq yolunda çeşidli tarixi olayların gerçəkləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu tarixi olayların ilki İrandakı Məşrutə hərəkatıdır. 1905-ci ildən etibarən Tehranda başlayan Məşrutə hərəkatı 5 avqust 1906-cı ildə Müzəffərəddin şahın Məşrutə fərmanını imzalamasıyla nəticələnmişdir. Bu zamana qədər hadisələrə qarışmayan Azərbaycanda Tehranda Milli Məclisin açıldığı 7 noyabr 1906-cı il tarixiylə eyni gündə “Azərbaycan Milli Məclisi” açılmışdır. Milli Məclis adından əndişəyə qarılan Tehran tərəfindən edilən təzyiq nəticəsində bu ad “Azərbaycan Əyaləti Əncüməni” şəklində dəyişsə də, xalq içində “Qudsal Əncümən” olaraq işlədilməyə davam etmişdir. Əncümən bu tarixdən etibarən Azərbaycanı idarə etmiş və despotizmə qarşı açılan savaşa Azərbaycan xalqına öndərlik etmişdir. 23 iyun 1908-ci ildə Məhəmmədəli şahın hərbi birlikləri Tehranda “Milli Məclisi” bombardman edərək Məşrutəyə ağır zərbə vurmuşdur. Bütün İranda iqtidarı əlinə keçirən mərkəzi hökumət, Azərbaycana ordu göndərmiş, ancaq Səttar xan və Bağır xan öndərliyində ayaqlanan xalq ordunu Təbrizdən çıxarmağa nail olmuşdur. Bunun ardınca Təbriz 11 ay boyunca müqavimət göstərmiş, çoxlu sayda Təbrizli achiq və xəstəlik nəticəsində ölmüşdür. Ancaq bütün bunlara rəğmən, şəhər təslim olmamışdır. Bu dövrdə Təbrizdə “Azərbaycan Məşrutə Cümhuriyyəti” fikri də önə sürülmüşdür. Çünki Səttar xan o dövrdə mərkəzi hökuməti belə təhdid etmişdir: “Bizim istəyimiz bu zülm və diktatura quruluşuna son qoyulmasıdır. Biz hüquq, hürriyyət və anayasa tələb edirik. Biz Şaha bir pislik gəlməsini istəmirik. Ancaq o (Şah) bizim istədiyimizi bizə verməlidir. Yoxsa cümhuriyyət elan edəcəyik”. Məşrutə hərəkatı 16 iyul 1909-cu ildə məşrutəçilərin Tehrani fəthi ilə sona çatmışdır.

Birinci dünya müharibəsindən sonra İran, ölkə miqyasında çeşidli mərkəzdən qopma hadisələrinə səhnə olmuşdur. Bunlardan ən önəmliləri Xorasan, Gilan və Azərbaycanda baş verən üsyanlar idi. Gənc yaşda olmasına baxmayaraq Məşrutə hərəkatının öndərlərindən sayılan Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1918-ci ilin martında Azərbaycan Demoktarik Fırqəsini və 7 aprel 1920-ci ildə isə “Azadistan dövləti”ni qurmuş və Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmişdir. “Milli Hökumət”

iş başına gələr-gəlməz islahatlar həyata keçirərək Azərbaycanın demokratikləşmə və modernləşməsinə qarşıya məqsəd qoymuşdu. Təəssüf ki, mərkəzi hökumət bu məqsədlərin həyata keçirilməsinə imkan verməmişdi. 1920-ci ilin sentyabr ayında İran hökumətinin göndərdiyi silahlı birliklərlə toqquşan “Milli hökumət” məğlubiyyətə uğramış, liderləri Xiyabani isə bu toqquşma nəticəsində şəhid olmuşdur. Bu olayın ardından Kələybəh bölgəsində Kiyaminin öndərliyində bir müqavimət hərəkatı başlamış, ancaq bu üsyan da dövlət gücləri tərəfindən yatırılmışdır. 1 fevral 1922-ci ildə Lahutin liderliyində Təbrizdə başqa bir üsyan gerçəkləşmiş, ancaq bu üsyan da hökumətin göndərdiyi Rza xanın dəstələri tərəfindən qanlı bir şəkildə məğlub edilmişdir.

1925-ci ildə qatı bir fars millətçisi olan Rza xan, Qacar hakimiyyətinə son verərək Pəhləvi səltənətini qurmuşdur. İfrat mərkəziyyətçi bir siyasət yeridən Rza şah “İran milləti” yaratmaq məqsədilə türklər başda olmaqla bütün fars olmayanlara qarşı sisteməlik bir assimilyasiya siyasəti yeritməyə başlamışdır. 1930-cu ildə farsca, İranın tək rəsmi dili olaraq elan edilmişdir. 1935-ci ildə farsca olmayan (türkcə, ərəbcə və s.) coğrafi və tarixi adlar dəyişdirilməyə başlanmışdır. 1937-ci ildə Azərbaycan əyalətindən geriyə qalan qism iki bölümə ayrılmışdır. Bu dövəndə Azərbaycan iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan bir geriləməyə məruz qalmışdır.

1945-ci ildə Mir Cəfər Pişəvəri başqanlığında, daha öncə Xiyabaninin qurduğu “Azərbaycan Demokratik Firqəsi” təkrar fəaliyyətə başladı. Dekabrın 21-də M.A.Şəbüstəri başqanlığında Təbrizdə qurulan “Milli Məclis”, Pişəvərini Azərbaycan Milli Hökuməti başqanlığına seçdi. Milli Hökumət fədailərdən ibarət milli ordu vasitəsilə Azərbaycanın bütün bölgələrində hegemonluğu ələ keçirərək, bənzəri görünməmiş bir biçimdə köklü islahatlar həyata keçirməyə nail olmuşdur. 1946-cı ildə İran mərkəzi hökuməti Azərbaycan Milli Hökuməti ilə imzaladığı anlaşmalarla bu muxtar dövləti rəsmən tanımış olsa da, eyni il içərisində Pəhləvi-fars dövləti ordusu etnik Azərbaycana hücum etmiş və Azərbaycan Milli Hökumətinə son vermişdir. Azərbaycanın işğalının ardından minlərcə Azərbaycan türkü ya qətl edilmiş, ya da sürgünə göndərilmişdir.

1979-cu il İslam inqilabından sonra Azərbaycanda yenidən istiqlal hərəkatı başlamışdır. İnqilabın əsas liderlərindən olan azərbaycanlı Ayətullah Şəriətmədari, Azərbaycanın muxtariyyəti tələbilə çıxış edərək belə demişdir: “Mənim yerim 17,5 milyon Azərbaycan türklüyünün istinad nöqtəsi olan Təbriz olacaqdır”. Azərbaycan türklərinin azadlıq iradəsini ortaya qoymaq istəyən Şəriətmədarinin bu mövqeyi xalq tərəfindən dəstəklənmiş, onun liderliyində Müsəlman Xalq Partiyası (Hizbi Xalq Müsəlman) qurulmuşdur. 7 dekabrda mərkəzi hökumət Qum şəhərində yaşayan Şəriətmədarinin evinə basqın təşkil etmiş, o, çətinliklə özünü qurtara bilməmişdir. Bunun ardınca Təbrizdə xalqın üsyanı boğulmuş və şəhərin idarəsi ələ

keçirilmişdir. Bu çatışmalardan bir nəticə əldə edə bilməyən hökumət çarəni Şəriətmədərini ikna etməkdə bulmuşdur. İslami duyğuların ağır gəldiyi bir dövəmdə Azərbaycan milli hərəkatının qan tökməkdən başqa bir nəticəsi olmayacağını anlayan Ayətulla Şəriətmədari, ayaqlanmanın durdurulmasını istəmişdir.

Şəriətmədari hərəkatının basdırılması ilə Güney Azərbaycanda milli müqavimət bitməmişdir. 1979-cu ildə İslam İnqilabının gerçəkləşməsindən günümüzə qədər Güney Azərbaycan milli hərəkatı güclənərək davam etmişdir. Güney Azərbaycan milli hərəkatı hazırda İran siyasi həyatında önəmli bir faktor olaraq ortaya çıxmışdır.

Fars mərkəzli iranlılıq paradıqması

İran çeşidli etnik qrupların yaşadığı bir coğrafi-siyasi bölgə olmasına rəğmən, fars kimliyi ilə bərabər tutulan anlam ifadə etmişdir. Fars dili tarix boyu kulturoloji siyasətin həyata keçirildiyi dil olmuşdur. Bəhs olunan durum İran kulturu qavramı ilə fars kulturu qavramını bərabər anlamlı tutmuşdur. Fars dili mədəniyyət dili olduğu üçün İranda bürokratiya, siyasət və məzhəb dili də olmuşdur. İranda şiə məzhəbi bir çox məzhəblə bağlı gördüyü işləri fars dilində icra etdiyi üçün fars məzhəbi olaraq da qəbul edilmişdir. İran siyasətində fars dilinin tarixi hegemonluğu fars kimliyini də hegemon etmişdir. İran, kimlik məsələsində, fars mərkəzli bir kimliyə sahib olmuşdur.

1924-cü ildən günümüzə qədər İranda “rejim mahiyyəti nə olursa olsun” fars mərkəzli iranlılıq sistemindən vaz keçməmişdir. Çünki 1924-cü ildən sonra İranda ulus-dövlət proyektini fars mərkəzli bir iranlılıq sistemi çərçivəsində müəyyənləşdirilmişdir. Fars mərkəzli iranlılıq düşüncəsi həm Pəhləvi (1924-1979) həm İslam Cümhuriyyəti (1924) dövərində davam etmişdir. Pəhləvi xanədanının (1924-1979) fars mərkəzli iranlılıq kimlik anlayışı şiəliyi dırlayan və əski İrani hədəf alan Pəhləvilərin çökməsi ilə əski İrani hədəf alan, İslamı dırlayan və Qərbçi fars millətçiliyi ilə iflas etmişdir.

1979-cu il inqilabının sonucu İslam Cümhuriyyətinin qurulması olmuşdur. İslam Cümhuriyyəti əski İrani hədəf alan, islamı dırlayan və qərbçi fars milliyətçiliyinə qarşı çeşidli sahələrdə mücadilə etmişdir. İslam Cümhuriyyəti bu anlayışa sahib fars mərkəzli iranlılıq kimliyini rədd etmiş və islam tarixini hədəf alan Qərbçi dırlayan və şiəliyi əsas alan yeni bir fars mərkəzli iranlılıq kimliyi sistemini ortaya qoymuşdur. İslam Cümhuriyyəti şiəliyi əsas alan yeni fars mərkəzli iranlılıq kimliyini ortaya atmışdır.

İranlıq paradigmasının çöküş səbəbləri

1991-ci ildə soyuq savaşın bitməsi ilə dünya siyasi siteminin mahiyyətində dəyişim gerçəkləşmişdir. İki qütblü dünyanın sona çatması ilə kommunizm iflas etmiş və ABŞ hegemonluğuna gedən yolu açan bu qlobal dəyişiklik ilə dünyada neo-liberalizm güc qazanmışdır. Qlobal sistemdə neo-liberalizmin güc qazanması qloballaşma prosesini çox çeşidli siyasi, ictimai və mədəni nəticələri olan bir siyasi sistem halına gətirmişdir. Qloballaşma prosesi İranda kimlik məsələsində fars mərkəzli iranlıq sistemini sorgulamağa başlamışdır.

1979-cu ildən sonra İslam-şiə mərkəzli bir totalitar sistemin iflası kimlik məsələsində fars mərkəzli iranlıq sistemə ciddi zərbə vurmuşdur. İran İslam Cümhuriyyətinin öz siyasi davranışlarını Şiə-İslam ideologiyasına dayandırmaları ilə İranda siyasi İslam siyasətinin də ciddi nəticələri olmuşdur. İran İslam Cümhuriyyətinin bir siyasi rejim olaraq məşruyyət böhranı Şiə-İslam böhranını da doğurmuşdur. İranda Şiə-İslamın siyasi müstəvidə böhranı iranlıq kimliyini də tənəzzülə uğratmışdır. Çünki Şiə-İslam sistemi İranlıq kimliyinin təməl nöqtəsi olmuşdur. İranlıq kimliyinin təməl nöqtəsi olan Şiə-İslam sisteminin böhrana girməsi ilə iranlıq kimliyinin tənəzzülü başlamışdır. İslam Cümhuriyyətinin məşruyyət böhranı ilə bərabər şiə ilə örtülən fars mərkəzli iranlıq kimliyi də böhrana girmiş, ideoloji və siyasi platformada iflasa uğramışdır. Bu dönmə kimliyin milli boyutunun dini boyutuna qələbə çaldığı dönmədir. Dinin şüəlik bağı zəifləyərək türk kimliyi İran türklüyündə inancın önünə keçəcəkdir. Türkiyə türkcüləri ilə dayanışmalarında araya iki əngəl girmişdi. Bunlardan biri sünni-şiə ixtilafı və digəri laik-şerri yapılanma idi. İranda Şiəliyin siyasi sahədə çöküşü bu əngəlin də aşılmasına səbəb olmuşdur. Şüəlik və sünnilik, laikli və islamçılıq kimi əngəlin aşılmasına Güney Azərbaycan milliyətçiləri öncüllük etmişlər.

İran siyasi sisteminin totalitar quruluşu İslam Cümhuriyyəti üçün çelişkili bir sonuq doğurmuşdur. Totalitar kimliyi səbəbiylə xalqı siyasi səfərbərlikdə tutmaq üçün toplumu siyasiləşdirməyə çalışılmışdır. Həm 1979-cu il inqilabının təsiri ilə, həm də İslam Cümhuriyyətinin totalitar quruluşu üzündən siyasiləşən xalq, siyasi sistem içərisində özünü tapmamışdır. Dövlət öz siyasi hədəfləri doğrultusunda səfərbər etdiyi xalqın ehtiyaclarını qarşılamaqda başarısız qalmışdır. Yeni insan, yeni toplum şüarı çərçivəsində çeşidli sahələrdə şiddət və basqıyı əsas alan bir sistem sərgiləmişdir. Bəhs olunan siyasi sistem ciddi problemlərə səbəb olmuşdur. Xalq dışlanmış və iqtidar barmaqla sayılacaq qədər insanın əlində dolaşmağa başlamışdır. Bu durum İslam Cümhuriyyəti ilə İran xalqı arasında toqquşmalı məsafənin açılmasına şərait yaratmışdır.

İran 1979-cu ildən sonra ciddi əhali artımı ilə qarşılaşmış və 24 il içərisində ölkənin əhalisi ikiqat artmışdır. Ciddi əhali artımı ilə qarşılaşan İran iqtisadi sahədə

də başarısız olmuşdur. Məhz bu cəhət İranda kütləvi yoxsullaşmağa yol açmışdır. Əhalinin artımı və dövlətin siyasi, iqtisadi və ictimai sahədə uğursuzluğu ümumilikdə ölkədə çeşidli əxlaqi və mədəni problemləri də ardınca çəkiş gətirmişdir. Bu proses milli kimlik böhranını da doğurmuşdur. İqtisadi, siyasi və ictimai sahədən dışlanan gənclik iranlıq kimliyinə də yabançılaşmışdır.

İran toplumu böyük problemlərlə müşayiət olunan çoxcəhətli bir böhran və sorunlar yaşamaqdadır. Geniş və çeşidli sorunlar içərisində qıvrılan İran toplumu bu “sorunları çözmək ümidi verən” bir siyasi gücü də görməməkdədir. İrandakı qeyd etdiyimiz ümitsizlik İran mərkəzli bütün siyasi düşüncə və ideologiyaların iflasını təmin etmişdir. Başqa bir ifadə ilə, İranda islam və kommunizm kimi ideologiyalar siyasi səfərbərlik güclərini itirmişlər. İranda sağ və sol ideologiyaların iflası iranlıq kimliyinin sığulanması ilə nəticələnmişdir. Çünki İrandakı sağ və sol ideologiyalar fars kimliyini mərkəz alan iranlıq kimliyi təməlinə qurulmuşdur.

Qlobal sistem, bölgədəki gəlişmələr və İran içindəki siyasi ortam, iranlıq kimliyini böhrana soxmuş və bəhs olunan durumun sonucu olaraq etnik milliyyətçilik güclənməyə başlamışdır. Kimlik məsələsində fars mərkəzli iranlıq kimliyinin böhrana girməsi ilə bərabər İrandakı etnik kimliklər siyasilənmişdir. Siyasi hərəkətin enerjisi mərkəzdən çevrəyə doğru hərəkət etməyə başlaması ilə mərkəzdən qaçma ciddi şəkildə güc qazanmışdır.

Güney Azərbaycanın milli hərəkətinin yüksəlişi

Fars mərkəzli iranlıq kimliyinin böhran sürəci ən çox Güney Azərbaycanda görünməkdədir. İran tarixində türklər, özəlliklə Azərbaycan türkləri, hər zaman aparıcı rol oynamışlar. 1925-ci ildən öncə İran uzun zaman Türk xanədanları tərəfindən idarə olunmuşdur. 1925-ci ildən sonra İranda iqtidar türklərin əlindən çıxsada, hər zaman istiqamətverici mövqelərini qorumuşlar. Çünki Azərbaycan türklərinin İranın əhali tərkibi içərisində çoxluğa sahib olması və siyasi olaylara qarşı həssas və açıq olması ilə İran siyasi hərəkətliliyi içərisində ya öncül rolu oynamışlar, ya da hərəkət içərisində aparıcı mövqe tutmuşlar. Azərbaycan türkləri həm 1906-cı il Məşrutə inqilabında, həm də 1979-cu il İran islam inqilabında təməl, əsas və aparıcı rol oynamışlar. İranda geniş yayılmış bir ifadə olan “Təbriz istəməzsə heç bir dəyişim olmaz” kəlməsi bu tarixi gerçəkliyin göstəricisidir.

İranda türklər uzun zaman iqtidarda olsalar da, farsları və digər etnik qrupları dışlayan və türk kimliyinə dayalı bir dövlət qurmamışlar. İranda uzun zaman iqtidarda olan türk xanədanları fars dilinə hər zaman sayğılı olmuşlar və onun genişlənməsində və inkişaf etməsində önəmli rol oynamışlar. 1924-cü ildən

sonra iqtidarı ələ keçirən fars milliyətçiləri çox fərqli davranmışlar. Türk kimliyini yox etmək üçün çeşidli üsulları olan bir assimilyasiya prosesi başlatmışlar. Türk xanədanların saygın davranışlarına biganə qalan farslar iqtidarı ələ keçirdikdən sonra türkə qarşı politikaları sərgiləmələri Azərbaycan-türk kimliyinin siyasi müstəvidə oluşmasının əsası və təməl prinsipini təşkil etməkdədir.

Azərbaycan-türk kimliyinin siyasiləşməsi üçün aşağıdakı global, sosial, siyasi və mədəni və məhəlli prinsiplər zəmin hazırlamışlar.

- 1979-cu ildən günümüze qədər totalitar sistemin əsas faktoru olaraq görünən və İran torpaq bütünlüyünün dayağı olan islamı (şiiyyətin) iflası;

- Dövlətin iqtisadi uğursuzluğu və xalqın kütləvi yoxsullaşması;

- İnkılabın təsirindəki toplumun siyasiləşməsi;

- Bütövlükdə İranda səfərbərlik gücünə sahib olan və toplumu mərkəzə bağlayan ideologiyaların çöküşü (kommunizm, siyasi islam);

- Beynəlxalq miqyasda kommunizmin çöküşü və Orta Asiya və Qafqazda Türk Cümhuriyyətlərinin qurulması və bu bölgələrdə 1988-ci ildən sonra artan türkçülük hərəkatı;

- Quzey Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması, Qarabağ problemi və Əbülfəz Elçibəy faktoru;

- Kommunizmin çöküşü və neo-liberalizmin uluslararası sistemdə güc qazanması;

- Qloballaşma siyasəti;

- Dövlətin totalitar quruluşu səbəbi ilə ortaya çıxan siyasi müşküllər və siyasi sistemin darlığı;

- Dövlətin müxalifəti əzməsi və fəaliyyət göstərməyə imkan verməməsi.

Dünya, İranda islahatçı-mühafizəkar qarşılaşmasının dışında başqa heç bir siyasi sistem ilə ilgilənməsə də İran mahiyyət etibarı ilə ciddi dəyişim keçirməkdədir. İranda bütün iranlı kimliyini müdafiə edəcək faktorlar ciddi biçimdə zərbə almışdır. Bu durum iranlılıq kimliyinin sorğulanması ilə nəticələnmiş, ədəmi-mərkəziyyətçi siyasi təmayülü əsas və aparıcı faktor olaraq ortaya çıxarmışdır.

Güney Azərbaycan milli hərəkatının böyüməsi tam olaraq bunun göstəricisidir. Siyasi prosesin dinamizmi nə islahatçı, nə də mühafizəkar çatışması olmaqdan çıxmış, çox fərqli bir zəminə söykənmişdir. Çünki bu gün Güney Azərbaycanda milli söyləm aparıcı və dominant söyləm halına gəlmişdir. Dəyişim tələblərinin də dinamizmi Güney Azərbaycandan gələn milli hərəkatdadır. Güney Azərbaycan milli hərəkatı potensial olaraq Güney Azərbaycandakı siyasi proseslərin ana dinamizmini təşkil etməkdədir. Güney Azərbaycan milli hərəkatının heç bir alternativisi yoxdur.

Yuxarıdakı faktorlar Güney Azərbaycanın siyasi öncəliklərini dəyişdirmişdir. Milli kimlik arayışı birinci və aparıcı siyasi öncəlik halına gəlmişdir. Güney Azərbaycan tarix boyu siyasi enerjisini ya sağ, ya da sol ideologiyalar vermişdir. İndi isə solçular və sağçıların siyasi enerjisi Güney Azərbaycan məsələsinə doğru çəkilməkdədir. Başqa sözlə, Güney Azərbaycan milli hərəkatı çox fərqli siyasi enerjilərin çəkim mərkəzinə dönüşməkdədir.

Nəticə və ümumi dəyərləndirmə

Güney Azərbaycan milli hərəkatı, bu gün Güney Azərbaycanda siyasi hərəkatliliyinin təməl və əsası dinamizminə çevrilmişdir. Güney Azərbaycanda iranlılıq kimliyi zəiflədikcə İran mərkəzli siyasi hərəkatlilik də gücsüzlənmiş və bu prosesin məntiqi davamı olaraq Güney Azərbaycan milli hərəkatı güc qazanmışdır. İranlılıq kimliyinin çöküş prosesinə girməsi və azərbaycanlılıq kimliyinin güclənməsi Güney Azərbaycan milli hərəkatının yüksəlişini təmin etmişdir. Başqa sözlə, iranlılıq zəiflədikcə azərbaycanlılıq kimliyi güc qazanmış və azərbaycanlılıq kimliyi güc qazandıqca Güney Azərbaycan milli hərəkatı güclənmişdir.

Prof.dr.Qulamrza SƏBRİ TƏBRİZİ
London, Böyük Britaniya

AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATINDA ANA DİLİ FAKTORU

Azərbaycanın Güneyində gedən milli-azadlıq hərəkatında ana dilinin əhəmiyyətini və dilə münasibətdə qeyri-milli dövlətlərin reaksiyasını anlamaqdan ötrü bu prosesə Rza şahın zamanından – 1925-ci ildən nəzər salmağa ehtiyac vardır. O zaman ana dilinin gücünü və qeyri-milli dövlətlərin bu güc qarşısında qorxub titrədiyini görmək mümkündür. Uşaqlıqda yadıma gəlir ki, məktəbdə bizi altı yaşından fars dilində danışmağa məcbur edirdilər, danışa bilməyəndə cərimələyir, “eşşək” adı verməklə qorxudurdular və təzyiqi o həddə çatdırmışdılar ki, Rza şahın dövründə adam özünə “türk” deməyə utanırdı. Ata-analar bu həqarətdən qurtarmaqdan ötrü nə yolla olursa-olsun uşaqlarına və ailələrinə fars dilinin öyrədilməsinə səy göstərirdilər. Hətta yadıma gəlir ki, ailələr fars dilində danışmaqla fəxr edirdilər, farsca bilən qızlara, gəlinlərə üstünlük verirdilər. O da yadıma gəlir ki, atam Tehrana və Məşhədə gedəndə farsca ilə türkçəni qarışdırıb elə danışır ki, guya fars dilini bilir. O, bununla öz şəxsiyyətini üstün tutmağa çalışırdı. Biz də onun bu hərəkatını yamsılayaraq deyib-gülürdük. Bu qorxu və həqarət Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin gəlişilə buz kimi əridi. Azərbaycan

xalqı, xüsusilə uşaqlar və gənclər qürurla öz dillərində məktəblərə başladılar. Hər axşam uşaqlar fərəh hissilə ata-analarına filan hərfi yazdıqlarını, filan şeri öyrəndiklərini deyirdilər. Bu qürur və dirçəliş haləti yalnız evlərdə deyildi, zavodları, fabrikləri də bürümüşdü. Atamın xalça fabrikində işləyən gənc oğlan və qızlar fasilə zamanı axşam məktəblərində oxuduqlarını, öyrəndikləri kitablardan söhbət eləyirdilər. Azərbaycanın Güneyində Milli Hökumətin bir illik hakimiyyəti, ana dilinin azad olması milli-azadlıq hərəkatına böyük təsir göstərdi. Tehran hökuməti bütün vasitələrlə bu hərəkatın qarşısını almağa çalışırdı. Onların tapşırığı ilə mollalar və məscid başçıları öz söhbətlərində türk məktəbində oxumağın ziddi-islami olduğunu təbliğ edir, bunu allahsızlıqla bərabər tuturdular.

Atam türkcə məktəb açılandan iki ay sonra evə gəlib müctəhidin türk məktəblərinə gedənlərin Həzrəti-Əlinin üzünə qılınc çəkdiyini, islama qarşı olduğunu söylədiyini bildirdi və qardaşım İbrahimplə məni mollaxanaya qoydu.

Digər tərəfdən dövlət idarələrində türk dilinin güclənməsinin qarşısı alınır. Belə ki, öz dillərində danışanları bisavad, pantürkist, ruspərəst adlandırır, ittiham edirdilər. Tehran radiosu gecə-gündüz türk dilinin əleyhinə təbliğat aparırdı. Amma bu maneələrə baxmayaraq türk məktəblərində oxumaq o dövrün uşaqlarında dərin təsir oyatdı, ana dilində təhsilin və rəsmi dövlət mərasimlərinin mümkünlüyü inamını formalaşdırdı.

Yadımdadır ki, Pişəvəri bizim məhəlləyə gələndə mən təəccüblə onun bizim dilimizdə danışdığını anama söylədim. Çünki o vaxta qədər mən vəzifə sahiblərini, başçıları həmişə özgə dildə danışan görmüşdüm. Bu, məndə ona hörmət yaratdı. Yaxud dərsdə müəllim mənim halımı türkcə soruşanda buna təəccüblənir və sevinirdim.

Tehran ordusu gəlib milli hərəkatı qan dənizinə qərq edəndə mənim on-on iki yaşım olardı. Rza şahın oğlu Məhəmmədrza şah radiodan dedi ki, həyatın qədrini o adam bilər ki, müsibətə düşsün. Bunu eşidəndə mən özü-özümə dedim ki, axı biz nə müsibətə düşmüşdük.

Azərbaycan Milli Hökuməti yıxılan zaman türk dilində yazılan kitablar yığılaraq meydanlarda yandırıldı. Kitabxanalardan kitabları yığıb məhv elədilər, ana dilini – həqiqətdə isə milli istiqlalımızı oda çəkдилər. Düşmənlərimiz yaxşı bilirdilər ki, ana dilində məktəb açılması milli hərəkatın güclənməsinə, mədəniyyətin möhkəmlənməsinə - nəhayətdə Azərbaycanın müstəqilliyinə aparacaq. Buna görə də 1946-cı ildən sonra təziyətəlblik, pantürkistlik və s. adlarla düşünüən insanları, həbslərə, sürgünlərə, ölümə məhkum etməyə başladılar. Və bu dəhşət o qədər qorxuluydu ki, dövlət idarələrində fars dilindən başqa ayrı dildə danışmaq təhlükəli idi. Türk dili qısa bir zamanda hər yerdən yığıldırıldı və yenə köhnə həqarəti davam etdirməyə başladılar. Bu, 1950-ci ildə - Məsəddiqin baş nazir seçilməsinə qədər davam etdi. Bundan sonra bəzi şairlər ana dilində şeir

yazmağa başladılar. İctimai-siyasi mühitin bir qədər yumşalması ana dilinin inkişafına güc verdi. Şəhriyarın ana dilində yazmağa başlaması, “Heydərbabaya salam”ın yaranması bu dövrə təsadüf edir. Amma yenə də “Heydərbabaya salam”ı, Sabirin “Hophopnamə”sini, “Kitabi-Dədə Qorqud”u oxumaq, evdə saxlamaq cinayət hesab olunurdu. 1950-1952-ci illərdə qorxu nisbi olaraq götürülmüşdü. 1953-cü ildə Müsəddiq devrildikdən sonra mənim gözümün qabağında onun evini topa tutdular, bir çox insanları həbs və edam etdilər. Ölkədən qaçmış Məhəmmədrza şah qayıtdı və islam inqilabına qədər onun hakimiyyəti sürdü.

Yetmişci illərdə siyasi təzyiq bir qədər azalanda Səməd Behrəngi kimi ziyalılar türk dilini kənd uşaqlarına öyrətməyə çalışırdılar. Bunun da milli hərəkatda müsbət izlərini görmək mümkündür.

İslam cümhuriyyəti dövründə bir sıra qəzet və dərgilər türk dilində çıxmağa başladı. Amma qanuni-əsasidə olan türk dilinin işlədilməsi, bu dildə məktəb açılması Tehran hökumətini qorxutdu. Yenə həmin töhmətlərlə ana dili təqib edilir, şah zamanında olduğu kimi təziyətləb, pantiürkist və s. adlarla damğalanır. Hətta bu ilin 24 fevralında dünyada ana dili elan olunan gün Təbrizdə kiçik bir konfransın keçirilməsinin qarşısını aldılar. Və yenə göstərdilər ki, Tehran hökuməti və fars şovinizmi bizim ana dilimizin bazası, məktəbi olmasından, nəhayət milli hərəkatın güclənməsindən qorxur. Özünün qeyri-qanuni və qeyri-insani hakimiyyətini türk və digər xalqlar üzərində yürütmək üçün ana dilinin və milli mədəniyyətin qarşısını hər cür üsulla almağa çalışır. Bir sözlə, Azərbaycanın düşmənləri bilirlər ki, onun gücü, gələcəyi, müstəqilliyi ana dilinə bağlıdır. Buna görə ana dili Günəy Azərbaycanın milli strategiyasında mühüm rol oynayacaqdır. Ana dilində məktəblər açılmadan istiqlaliyyətə nail olmaq mümkün deyildir. Azərbaycanın Günəyində canlı hərəkat gedir, bu göstərir ki, ana dilimizin rişəsi kəndlərimizdə, şəhərlərimizdə, xalqın ürəyindədir. Və bu hərəkat yavaş-yavaş özünün siyasi yoluna düşür. Bunu daha dərin milli hərəkata çevirmək üçün bütün qurumların, fikirlərin bir yerə yığılması, vahid strategiyadan çıxış edilməsi lazımdır. Çünki gücümüz birliyimizdə, varlığımız, kimliyimiz ana dilimizdədir. Əgər bunu anlamasaq, ana dilinin əhəmiyyətini dərk etməsək, ümumbəşəri məsələlərdə də müvəffəq ola bilmərik. Çünki bəşəri məsələlərdən qabaq milli problemlərin həllinə ehtiyac duyulmaqdadır.

GÜNEY AZƏRBAYCAN MÜHACİR DÖVLƏTİNİN YARADILMASI ZƏRURƏTİ

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan iki əsrə yaxındır ki, parçalanmış, onun Quzeyi Rusiya imperiyasının, Güneyi isə İran-fars müstəmləkəçilik rejiminin əsarəti altında yaşamağa məcbur olmuşdur. Lakin xalqımız bu əsarət və yad güclərin bölücülük siyasəti ilə barışmamış, zaman-zaman özünün azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmışdır.

1918-1920-ci illərdə Quzeydə yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 1921-ci ildə Güneydə əsas qoyulan Azadistan dövləti, 1945-1946-cı illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Milli Hökuməti bunun nümunəsidir. Tarixin siyasi şərtləri bu dövlətlərin uzun müddət yaşamasına imkan verməmiş, onlar ayaq tutmamış, süquta uğramışlar.

Nəhayət, rus-sovet imperiyasının çöküşü ilə 1991-ci ildə Azərbaycanın Quzeyi özünün uzun müddət itirilmiş olan dövlət müstəqilliyini bərpa etmişdir.

O da məlumdur ki, hazırda yaranmış olan Azərbaycan Respublikası, bütöv Azərbaycanın ərazi və əhali baxımından $\frac{1}{4}$ -dən az bir hissəsini əhatə edir. Böyük öndər Əbülfəz Elçibəyin dəyərləndirməsi ilə desək, Azərbaycanın mərkəzi və Güneyi hələ də özünün istiqlalıyyətini gözləməkdədir.

Dövrümüzün siyasi şərtləri istiqlalıyyət uğrunda mübarizənin çeşidli formalarını ortaya qoyur. Bu mübarizənin formalarını açıqlamadan və hər hansı birinin daha optimal olduğunu əsaslandırmadan deyə bilərik ki, ikiyə bölünmüş, zəiflədilmiş, milli haqları əlindən alınmış Azərbaycanın taleyi harda yaşamasından asılı olmayaraq hər bir Azərbaycan türkünə düşündürməli, narahat və səfərbər etməlidir.

İndilikdə qarşıda duran əsas məsələlərdən biri Azərbaycanın parçalanmasını dünya mədəni birliyinin diqqətinə çatdırmaq, siyasi güc mərkəzlərini, insan hüquqları ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatları bu istiqamətdə məlumatlandırmaqdan ibarətdir.

Güney Azərbaycanın probleminə diqqəti artırmağın ən mühüm yollarından biri Güney Azərbaycan mühacir dövlətinin yaradılması və onun dünya miqyasında tanınması uğrunda mübarizə aparılmasından ibarətdir. Azərbaycanın tarixində və taleyində mühüm aksiya ola biləcək bu addımın atılması nələrə yol açır:

- Azərbaycanın Güneyində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsinə, siyasi proseslərin durğunluq (passiv) mövqeyindən çıxaraq radikal müstəviyə keçməsinə;
- Milli-azadlıq hərəkatının ideoloji platformasının hazırlanmasına və bunun Azərbaycanın Güneyində təbliğinə:

- Dünyanın aparıcı dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanın problemləri ilə daha yaxından məşğul olmasına;
- Azərbaycan xalqının ikiye parçalanmasının siyasi gündəmə gətirilməsinə;
- Millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi zəminində ictimai-siyasi fəaliyyətlərin güclənməsinə;
- Qurulacaq gələcək dövlətin anayasasının, strukturunun, idarəçilik mexanizminin və kadr potensialının formalaşdırılmasına və s.

Məlum olduğu kimi, mühacir dövlətlərin yaranması təcrübəsi bir çox xalqlarda mövcuddur. Xüsusilə, sovet siyasi rejimi qurulduqdan sonra dövlət müstəqilliyini itirmiş Ukrayna, Gürcüstan, Azərbaycan və başqa respublikaların siyasi qüvvələri ölkəni tərk etməyə məcbur olmuş, istiqlal davasını mühacirətdə yürütmüşlər. Məsələn, ötən əsrin 20-30-cu illərində Neo Jordaniyanın başçılığı ilə Gürcüstan, Smal Stotskinin rəhbərliyi ilə Şimali Qafqaz, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin öndərliyi ilə Azərbaycan mühacir dövləti mövcud olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 1924-cü ildə İstanbulda əsas qoyulan Azərbaycan Milli Mərkəzi sadəcə siyasi təşkilat deyil, mühacirət dövlətinin formalaşmasında fəaliyyət göstərmişdir. Elə buna görə də bu təşkilatın təmsilçiləri 1931-ci ildə İ.V.Stalinin M.K.Atatürklə bağladığı müqaviləyə əsasən digər sovet məhkumu olan cümhuriyyətlərin təmsilçiləri ilə birlikdə ölkədən çıxarılmışdır.

1934-cü ilin 14 iyulunda Parisdə M.Ə.Rəsulzadənin təşəbbüsü və gərgin əməyi sayəsində Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz mühacir dövlətləri təmsilçilərinin rus əsarətinə qarşı birgə mübarizəsini tənzimləyən Qafqaz Federasiyası yaradılmışdır.

Məhz Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil etdiyi üçün M.Ə.Rəsulzadə İkinci Dünya savaşı dövründə (1942-ci ildə) faşist Almaniyası ilə Berlinin “Adlon” hotelində rus-sovet imperiyasının dağılacağı təqdirdə Azərbaycanın gələcək taleyi ilə bağlı danışıqlar aparmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Polşa, Fransa və başqa istiqlalçılıqlarını itirmiş xalqların qurmuş olduğu mühacir dövlətlər ciddi siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşlar.

Xüsusilə, 1939-cu ilin sentyabrında V.Sikorskinin başçılığı ilə Fransanın Anje şəhərində yaranan, 1940-cı ilin iyunundan St.Mikolayçikin rəhbərlik etdiyi Polşa mühacir hökuməti öz fəaliyyəti ilə faşist Almaniyasının hərbi-siyasi dairələrində daim təşviş və narahatçılıq yaratmışdır.

Yenə 24 sentyabr 1941-ci ildə Şarl de Qollun Londonda yaratdığı Fransa mühacir hökuməti alman faşizminə qarşı Müqavimət hərəkatının təşkilində əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1943-cü ilin iyunundan Əlcəzairdə Fransa Milli Azadlıq Komitəsi adı ilə fəaliyyət göstərən bu dövləti hətta ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ və başqa ölkələr rəsmən tanımışlar.

Baltik respublikalarının tarixində də mühacir dövlətin yaradılması təcrübəsi mövcuddur. Regionun bütövlükdə rus müstəmləkəçiliyinə çevrildiyi illərdə Avropa ölkələrində uzun müddət Litva, Latviya və Estoniyanın mühacir dövlətləri olmuşdur. Məhz bu dövlətlərin ardıcıl, sistemli mübarizələri nəticəsində Baltikyanı regionda istiqlalçılıq məfkurəsi heç bir zaman sönməmişdir. Baltikyanı respublikaların milli-azadlıq hərəkatının beynəlxalq dəstək qazanması da regionun mühacir dövlətlərinin birgə, səmərəli fəaliyyətinin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, dünya təcrübəsində mühacir dövlətlərin yaranması əsasən iki aspektdə özünü göstərir:

- 1) mövcud siyasi rejimə və onu devirmək məqsədinə;
- 2) istiqlalçılıq və öz müqəddaratını təyin etmə missiyasını gerçəkləşdirmək məqsədinə.

Güney Azərbaycan mühacir dövlətinin yaradılmasının milli haqlarımızın daha çevik şəkildə siyasi gündəmə gətirilməsinə təkan verəcəyi şübhə doğurmur. Çünki burada problem rejimi dəyişməyə deyil, istiqlal məfkurəsinin gerçəkləşməsinə, milli haqların tanınmasına, millətlərin müqəddaratını təyin etmə prinsiplərinə söykənir.

Dr. Ənvər UZUN
Trabzon, Türkiyə

GÜNEY AZƏRBAYCANIN ÇAĞDAŞ SİYASİ DURUMU

İllərlə kimliyini qoruma qeyrəti içərisindəki Güney Azərbaycan türkləri zamanın axımına paralel inkişaf edən bəzi hadisələrə bağlı olaraq bir sıra çətinliklərə sinə gərmək məcburiyyətində qalmış, bu yolda xeyli sayda dəyərli övladını qeyb etmişdir. Güney Azərbaycan türkləri Sovet Rusiyasının dəstəyi ilə 1945-ci ildə arzularına qovuşmuş olsalar da, bu qələbə uzun ömürlü olmamışdır. Çünki bu qələbə əslində Sovet Rusiyasının dəstəyi ilə əldə edilmişdi. Bu vəziyyətlə barışmayan Güney aydınları öz arzularını açmaq üçün bir şəkildə dilə gətirdikləri üçün Rusiyanın dəstəyini çəkməsi ilə birlikdə təkbəşinə qalınca əllərindəki azadlıqları da Şah hakimiyyəti tərəfindən sona çatdırılmışdı.

İndi isə aradan keçən altmış ildən artıq bir zaman kəsiyindən sonra bu dəfə ABŞ Güney Azərbaycan türklərinin biganə qaldığı vəziyyətinə birdən-birə diqqətli çəkəcək şəkildə həyəcan olmağa başlamışdır.

Şübhəsiz ki, Güneydəki Azərbaycan türklərinin problemlərinin həllənməsində “Türkün türkdən başqa dostu yoxdur” gerçəyi ilə həmlələr

edilməlidir. Unudulmamalıdır ki, son dövənlərdə, xüsusilə, Qafqaz və Orta Şərq coğrafiyasındakı siyasi proseslər olduqca təhlükəlidir. İmperialist Rusiya və ABŞ öz mənəfətləri naminə bəhs olunan coğrafiyadakı xalqların mənəfətlərini nəzərə almadan yeni müstəmləkə ocaqları yaratmaq niyyətindədirlər. Bu mənəfət həmləsində indilikdə ABŞ daha aktiv görünməkdədir.

ABŞ bunun üçün ilk olaraq İraqı dağıtmış və Türkiyənin qarşı çıxmasına baxmayaraq kürdlərin lideri Bərzaninin başçılığı ilə bir Kürd federasiyası gerçəkləşdirmiş, Quzey İraqa 400 min kürdü yerləşdirmişdir. Bölgəyə təzyiqi hər gün bir az daha artıran ABŞ-ın hədəf nöqtəsində şübhəsiz ki, İran olacaqdır.

Hər nə qədər ABŞ Əfqanıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və İraqa yerləşərək İrani hədəfə almış olsa da, onun keçmiş təcrübələrdən dərs alaraq açıq bir şəkildə İrana hərbi operasiya düzənləmə ehtimalı zəifdir.

İrana hər nə qədər dini nəzarət mexanizmi hakim olsa da dövrün texnoloji imkanları vasitəsilə xalqın mühüm bir qismi çağdaş yaşam tərzini seçməyi bir haqq olaraq düşünməkdədir. Bunun nəticəsində də mühafizəkar-reformist iki görüş sıx-sıx Tehran küçələrində qarşı-qarşıya gəlməkdədir.

Digər tərəfdən isə 1913-cü ildə Gülistan sülh müqaviləsi ilə azadlıqları əlindən alınaraq torpaqları yağmalanmış Güney Azərbaycan türkləri öz istiqlaliliyyətini qazana bilmək üçün daha çox gəncini dar ağaclarında qeyb etmişdir. Bütün bunlar əslində ABŞ-ın İranda həyata keçirmək istədiyi savaşı konsepsiyası üçün yetərli potensialdır. Ona görə də ABŞ İranda Azərbaycan türklərindən və kürdlərdən istifadə etməkdən çəkinməyəcəkdir. İran əhalisinin yarısını təşkil edən türklərdən başqa beş-altı milyon civarında olan kürdlərin varlığı söylənməkdədir. Bu durum İranın zəif tərəfidir. Şübhəsiz ki, ABŞ dəyişik sözləmlər ilə, hətta açıq bir şəkildə Azərbaycan türklərinə müxtəlif vədlər verəcəkdir. Türkləri və kürdləri dəstəkləyərək öz lehinə bir durumun həyata keçməsinə çalışacaqdır.

İranda rejimin dəyişdirilməsi ABŞ üçün önəmli bir məsələ olaraq görünməkdədir, bunun üçün Vaşinqton və Təl-Əviv uzun illərdir ki, ilgilərdə olmayan Güney Azərbaycan məsələsinə əyilmişdir. Hər nə qədər bu ilişkilər hələ kəskin şəkildə dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməmiş olsa da, İran kürdlərinin ABŞ və İsrail tərəfindən hər cür dəstəkləndiyi bilinməkdədir. Bunun nəticəsində İranda kürdlər hər gün bir az daha güclənməkdədirlər. Bunun nəticəsində onlar sadəcə iranlıları deyil, Güney Azərbaycanlıları da özləri üçün potensial bir güc olaraq görməkdədirlər. Bunun qarşısını ala bilmək üçün Güney Azərbaycanlılar üzərində təzyiq yaratmağa çalışmaqdadırlar. İranda yaşayan kürdlər Güney Azərbaycanlıların sıx yaşadığı Urmiya, Ərdəbil, Təbriz, Maku və digər şəhərlərdə məskunlaşaraq bu yaşayış məskənlərini kürdləşdirməkdədirlər. Bu mücadilə hazırda PKK və Pejak adlı silahlı kürd qrupları tərəfindən həyata keçirilməkdədir.

Güney Azərbaycana məxsus Urmiya və xüsusilə də Negadənin on il öncəyə qədər əhalisinin 95%-ni türklər təşkil edirdi. Son zamanlarda 3 milyon kürd bu bölgəyə yerləşdirilmişdir. Bu gün adı çəkilən yerlərdə kürd əhalisinin 50%-i keçdiyi söylenməkdədir. (*Vedat Yenerer. Urumiye ve Negade Kürtleşdiriliyor, "Yeniçağ" gazetesi, 11 Mart 2005 İstanbul/Türkiye*).

Dünya Azərbaycanlılarının Haqlarını Müdafiə Komitəsinin açıqlamasına görə, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın bölgələrinə 200-500 kürd ailəsinin yerləşdirildiyi qeyd olunmaqdadır. Kamil Kərim Yandı "Azadigan" qəzetinə yazdığı "Kamalizm doktrini və Türkiyədə kürd nasionalist hərəkatlarının şiddətlənməsi" adlı bir məqalədə açıq bir şəkildə kürd və PKK iş birliyi və Türkiyə əleyhdarlığı sərgiləməkdədir. 2000-ci ildə Tehranda PKK başçısı Abdulla Öcalanın "İslam, vətənsəvər Kürdistan toplumu və məni qətl etmə planı" adlı əsəri nəşr edildi. Halbuki, İrənin işğalındakı torpaqlardakı 35 milyon Güney Azərbaycanlıların kitab nəşr etmə hüquqlarına ciddi yasaqlar qoyulmuşdur. Ancaq PKK üçün yənaşt yayın haqqının olması düşünölməsi gərəkən bir durumdur. Kitabla yanaşı, İrənin "Azadigan" qəzetində Türkiyə düşmənliyinə geniş yer verilməkdədir.

İrə aşkar şəkildə kürdlərin Türkiyə əleyhindəki yayınlarına izn verməkdədir. İşin ən acınacaqlı tərəfi isə İrə içərisindəki kürd oluşumunu, ya da hərəkatları əskidən bəri İrənin əsas düşmən qisminə gördüyü ABŞ və İsrail tərəfindən yürüdülməkdədir. İsrail ilk olaraq 1964-cü ildə kürdlər ilə əlaqə yaratmışdır. Bu ildə İsrailin müdafiə nazirinin müavini kürdlər arasında etibar sahibi olan Kamran Əli Bədirxan ilə gizli bir şəkildə görüşmüş və bu görüşmə nəticəsində bir peşmərə qrupunun İsraildə silahlı təlim alması qərara alınmışdır. Bu fəaliyyət 1965-ci ilin avqust ayında başlamış və üç ay davam etmişdir. Daha sonra İsrail, General Tsurı Saguy, Haim Levakov və Arik Regevidən İraq ordusuna qarşı istifadə etmişdir. 1972-ci ildə İraq ordusu tərəfindən əzilən kürdlərin imdadına İsrailin Tehrən hərbi atəşesi Yaakov Nimrudi yetişmişdir. Nəhayət, İrə şahı Rza Pəhləvi Riçard Nikson ilə görüşərək kürd terrorçuları üçün İsrail və ABŞ-dan 24 milyon dollarlıq bir yardım almışdır (*"Türk sesi" gazetesi, 30 Eylül 2004/7 Ekim 2004 Trabzon/Türkiye*).

Bu durum əslində strateji baxımdan qarşıda Türkiyə və Güney Azərbaycan türkləri üçün acınacaqlı olan vəziyyət sərgiləməkdədir. Çünki Quzeydən Ermənistan və Güneydən qurulacaq kürd dövləti ilə Türkiyənin Orta Asiya bağlantısı tamamən kəsilərkən Güney Azərbaycan təcrid edilərək zamanın axışında assimilyasiya təhlükəsi ilə üz-üzə qalacaqdır. İrənin son zamanlarda ölkənin qərbindəki kürdlərə olası ABŞ hücumundan müdafiə üçün ciddi şəkildə silah payladığı söylenməkdədir. Əgər durum belə isə bu İraqda türkmənlərin yox edilişi planının bir başqa versiyası olacaqdır. Çünki Amerika İraq hücumunda kürdlərə (peşmərəgələrə) İraq ordusuna aid silahları paylayıb onları ağır döyüş texnikası ilə

silahlandırarkən, türkmənlərin silahsızlaşdırılmasına cəhd göstərmiş və hətta bəsit silahlar kimi qəbul edilən tapançaları belə toplamış, İraq Türkmən Cəbhəsinə aid büroya tez-tez hücumlar düzənləyərək türkmənlərin tanınmış liderlərini həbs etmişdir. Bu gün isə İraq türkmənləri öz taleyinin ixtiyarına buraxılmış durumdadır. Eyni ssenarinin Güney Azərbaycan türklərinə şamil ediləcəyinə heç bir şübhə yoxdur. Rəfsəncani öndərliyində reformist siyasət inkişaf etdirilərək, ABŞ-ın arzuları həyata keçiriləcəkdir. Çünki Rəfsəncaninin ABŞ-a molla rejimini dəyişdirmə, nüvə obyektlərini qapatma və s. yönündə vədlər verdiyi söylənməkdədir. Əgər durum bu istiqamətdə isə gerçəkdən də Güney Azərbaycan türkləri gözləmədikləri bir çətinliklə qarşı-qarşıyadırlar. Çünki bu gün İran ilə ölüm-dirim qovğasında belə olmayan Güney Azərbaycanlılar yaxın bir zamanda ABŞ dəstəyindəki kürdlər ilə çox ciddi bir savaşa girəcəkdir. Halbuki Güney Azərbaycan türklərinin əllərində müdafiə üçün hər hansı bir silah yoxdur.

İran yetmiş milyonluq əhalisi, müəyyən sənaye potensialı və dünyanın dördüncü böyük neft istehsal edən ölkəsi olub əhalisinin 75%-i 25 yaşın altında gənc bir nüfusa sahibdir. İqtisadiyyatın 70%-i dövlətin nəzarətindədir. Bu ABŞ-ın Orta Şərq siyasəti üçün heç də qəbul ediləcək bir durum deyildir. Elə bu səbəbdəndir ki, ABŞ İran üzərində qeydsiz-şərtsiz bir hakimiyyət qurmaq istəyindədir.

Ancaq Amerikanın İran torpaqlarında uzun illər qala bilmə şansı olmadığından İranda öz amaçlarına xidmət edəcək kukla bir hakimiyyət formalaşdıracaqdır. Bu hakimiyyət üç formada yaradıla bilər:

1. Rza şahın oğlunun liderliyində demokratik görünümlü bir hakimiyyət formalaşdırmaq;
2. İranı üç parçaya bölərək muxtar bölgələr yaratmaq;
3. Kürd federasiyasını yaratmaq.

Zənnimizcə, bu üç seçənək içərisində ilk mərhələdə Güney Azərbaycan türkləri də göstəriləcək, ancaq sonrakı proseslərdə İraqda olduğu kimi say çoxluğuna baxılmadan kürdlərin ön plana çəkiləcəyi istisna olunmur. İlk seçənəyin olma şansı şübhə güclər səbəbindən olduqca böyük olsa da, üçüncü seçənəklə tamamlanacaqdır. Yəni Güney Azərbaycanlıların bir federasiya da yaratmalarına fürsət vermədən muxtar bir kürd federasiyası qurulacaqdır. Çünki bu ABŞ mənfəətlərinə ən uyğun olan seçənəkdir. Dolayısıyla burada Güney azərbaycanlılardan alət kimi istifadə edilərək, onların bir yandan farslar, digər tərəfdən kürdlər tərəfindən sıxışdırılacağı düşünülməkdədir.

Kürdlərin bu mücadilədə ABŞ-dan və İsraildən hər cür dəstək alacağına hər hansı bir şübhə olmamalıdır. Azərbaycan türklərinə isə hər hansı bir dövlətin yardım etmə şansı yoxdur. Ona görə də Güney Azərbaycan türkləri böyük

dövlətlərin qurmuş olacaqları tələyə düşməmək üçün milli mənafeyə uyğun bir davranış sərgiləməlidir.

Güney azərbaycanlılar say çoxluğuna güvənmə xətasını işləməməli, dünya güclərinin onlardan sadəcə öz iqtisadi və siyasi maraqlarını gerçəkləşdirmək üçün yararlanacağını yaddan çıxarmamalıdır.

İran Güney Azərbaycan türklərinin birliyini pozmaq üçün əl altından müxtəlif siyasi qurumlar və birliklər yaratmaqdadır. Kürdlər Güney Azərbaycanın tarixi torpaqlarında ABŞ-ın gizli dəstəyi ilə yerləşməkdə, orada qarşıda yaradıla biləcək sözdə demokratik hakimiyyət anlayışı ilə beynəlxalq ictimaiyyətin təzyiqlə üzləşməmək üçün say çoxluğu yaratmaq niyyətindədir. Eynən Kərkükdə olduğu kimi türk əhalisinə sahib cənub-qərbi Azərbaycan şəhərləri sürətli bir şəkildə kürdləşdirilməlidir. Bu prosesin özəlliklə Güney Azərbaycanın qərbindəki yaşayış məntəqələrində gerçəkləşdirilməsi təsadüfi deyildir. Beləcə İran Türkiyədən Güney Azərbaycan türklərinə gələ biləcək yardımın qarşısını almağa çalışarkən, ABŞ isə Türkiyə və Orta Asiya arasındakı əlaqəni sona qədər bağlaya biləcəkdir. Bunun üçün İran, ABŞ və İsrail İrandakı kürdlərdən öz mənfəətləri naminə yararlanmağa çalışmaqdadırlar. Və bu çalışmalar Güney Azərbaycan türkləri üçün qarşıda çox ciddi problemlər yaradacaqdır.

İşin başqa bir mürəkkəb tərəfi isə Güney Azərbaycan türklərinin çox yaxın bir zamanda baş verə biləcək bu olaylara qarşı hər hansı bir hazırlıqlarının olmamasıdır. Güney Azərbaycan türkləri öz aralarındakı bəsit fərqlilikləri bir kənara qoyaraq çox yaxında cərəyan edəcək yeni proseslərə bir az da olsa hazırlıqlı hala gəlməlidirlər.

Dr. Gülara Yenisey
İstanbul, Türkiyə

**İRANDA MƏRKƏZİ REJİMİN ETNİK
QRUPLARA BAXIŞI VƏ BU QRUPLARIN
MƏRKƏZDƏN BƏKLƏNTİLƏRİ**

İran, içində 24 fərqli dinsəl, dinsəl qrupun və bunlar arasında da 11 etnik qrupun yaşadığı bir ölkədir. Habelə, basqın (dominant) etnik qrupun sayca çoxluğa (əksəriyyət) sahib olmadığı nadir ölkələrdəndir. Etnik çeşidlilikdən başqa, bu etnik qrupların bəlli bölgədə yoğunlaşmış bir şəkildə (kompakt), çox

vaxt da bu bölgəyə həmsərhəd olan ölkədəki etnik soydaşlarına coğrafi olaraq yaxın olmalarıyla diqqət çəkir.

İranda etnik qrupları bir-birindən ayıran ən önəmli kriteriya dildir. İkinci dərəcədə din-inanc, həyat tərzi (yerləşik, əsirət, köçəri), irq yapısı (dış görünüm) və coğrafi bölgə gəlməkdədir. Etnik qruplar ümumilikdə ölkənin bəlli bölgələrində cəmləşmiş (kompakt) halda yaşamaqdadırlar. Bunun yanında kiçik qruplar halında etnik bölgə dışındakı bölgələrdə məskunlaşmış qruplar da vardır. İrandakı təməl etnik bölgələri orada məskun təməl etnik qrup faizi ilə birlikdə belə sıralaya bilərik:

- Farsistan (% 83) Farslar
- Bəluçistan (% 90) Bəluçlar
- Azərbaycan (% 95) Azərbaycanlılar
- Loristan (% 90) Lorlar
- Kürdistan (% 95) Kürdlər
- Xuzistan (% 40) Ərəblər
- Laristan (% 90) Larlar
- Ləkistan (% 95) Ləklər
- Türkmənistan (% 40) Türkmənlər
- Gilan (% 85) Giləklər
- Mazandaran (% 95) Mazandarənlı (4, s. 19).

İrandakı dartsımalı mövzulardan biri də etnik qrupların gerçək əhali sayları haqqında bilgilərlə bağlıdır. İranda keçirilən ümumi əhali sayımı nəticələri, özəlliklə etnik qrupların sayları ilə əlaqədar verilən gerçək durumu əks etdirmədiyi yönündəki yaygın bir görüşə səbəb olaraq, etnik qrupların təpkillərinə yol açmaqdadır. Etnik çeşidlilik və etnik qrupların demoqrafik sayca böyüklüyü, İrandakı siyasi iqtidarı, əhali sayım raportlarını təhrif edərək, sonucları fərqli göstərmənin yanında, başqa yontəmlərə baş vurduğı da bilinməkdədir. Ölkədəki əyalətlərin hüdudları dəyişdirilərək, mövcud əyalətlər ikiyə bölünərək, yaxud da fərqli əyalətlərdəki ayrı-ayrı etnik qrupların bir araya gətirilməsi ilə qurulan yeni əyalətlər bu yontəmlərdən sayıla bilər. Məsələn, Azərbaycan əyaləti, Şərqi Azərbaycan əyaləti, Qərbi Azərbaycan əyaləti, Ərdəbil əyaləti olmaq üzrə üçə bölünmüş, habelə 1997-ci ildə Qəzvin eli Azərbaycana bağlı Zəncandan qoparılarq ayrı bir əyalət halına gətirilmişdir. Eyni ildə Mazandaran əyaləti də ikiyə bölünərək, Gürgən mərkəzli Gülistan əyaləti qurulmuşdur.

Son dənəmdə İrandakı etnik qruplarla mərkəzi hökumət arasındakı əlaqələr ələ alındığında, çevrədə özəlliklə son illərdə etnik hərəkətliliyin bəlli oranda yüksəldiyi görünməkdədir. Məsələn, mərkəzi hökumətin etnik qrupları “qövm” adlandırması, İran basınında dartsılan və etnik qrup təmsilçilərinin tez-tez tənqid etdiyi bir mövzu halına gəlmişdir. Etnik qrup mənsubu aydınlər əski çağlara aid

gəlişməmiş toplumları ifadə etdiyini iddia etdikləri “qövmlər” tanımlamasını rədd edərək, özlərinin “xalq” şəklində tanımlanması gərəkdiyini irəli sürməkdədirlər. İran prezidenti Məhəmməd Xatəmi 2002-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında etdiyi çıxışında İrani “*kəsirül-melli*” (çox millətli) bir dövlət şəklində tanımlamış olması diqqət çəkici olmaqla birlikdə İran siyasi mədəniyyətindəki ümumi söyləmədə “qövmlər” tanımlamasının hələ də davam etdiyi görülməkdədir. Bu durum, İrandakı mövcud rejimin Şiə ümmət anlayışını ön planda tutaraq, çağdaş dünyamızda işlədilməkdə olan etnik azınlıq qavramını kökündən rədd etdiyini və dolayısıyla etnik haqlar məsələsinə tamamilə qarşı olduğunu ortaya qoymaqladır.

Mərkəzin etnik qruplara baxış açısını yansıdan bir başqa xüsüs, basqın qrupun digər etnik qrupların tarixi keçmişini, mədəni özəlliklərini yox saymağa, görməzlikdən gəlməyə, yaxud da etnik kimliklərin bütün bu ünsürlərinin fars mədəniyyəti və tarixindən törəyib kiçik dəyişimlərə uğramış uzantıları olaraq əks etməyə yönəlik təşəbbüsləridir. Bu gün, İranda mərkəzin digər etnik qruplara baxışını göstərən, etnik mədəniyyətlərin keçmişini, tarixini təhrif edən kitab və məcmuələrə bol-bol rastlanmaqdadır. Məsələn, İranda çap olunmuş “Türkmenhaye İran” foto albomunun giriş bölümündə Türkmənlər və ümumilikdə Türklər haqqında “maraqlı” bilgiler vardır. Bu bilgiler, əslində Türk soylu etnik qruplara İrandakı rejimin baxışını əks etdirməkdədir. Əsərin mətn yazarı fikrini belə ifadə edir: “Mifləri bir kənara buraxsaq, bu günə qədər Türklərin etnik kökəni haqqında dəqiq bir sənəd və ya bəlgə əldə edilməmişdir (?). “Türkmən” kəlməsi əskidən yoxdu. Çöldə yaşayan Türk əsilli (?) bütün qövmlərə xalis (Türk) deyilməkdəydi və hər qəbilənin özünəməxsus adı vardı. Oğuz boyları öz yurdlarından Mavəranənnəhrə və İrana köç edərək, bu bölgəyə yerləşdilər. Zamanla əhalisi çoxaldı və yaşadığı bölgənin iqliminə uyum göstərərək fiziki olaraq taciklərə bənzəməyə (?) başladılar. Ancaq gerçək tacik olmadıqlarına görə bu qövmlər “Türkmən” yəni “Türk bənzər” (?) adlandırıldı. Bu səbəblə bütün oğuz boyları bu adla adlanmağa başladı” (3.s.9).

Mərkəzin, fars dili ilə bağlı rəsmi görüşünü əks etdirən bir örnək də litseylər üçün hazırlanmış bir dərs kitabında yer almaqladır. Kitabdakı bir paragrafda fars dili ilə bağlı bir ifadə keçməkdədir: “Fars dili islam dünyasının ikinci və ölkəmizin rəsmi dilidir. Fars dilini gücləndirmək və yaygınlaşdırmaq üçün çalışmaq hər bir müsəlman iranlıya fərzdür və bir növ ibadət sayılır. Çünki fars dili bizim müstəqilliyimiz və azadlığımızın təməllərindəndir.” (4.s.109).

İran içində demokratik bir ortamda etnik sorunların dərindən dərindən müzakirəsinin imkansızlığı səbəbiylə bu cür mövzuların son zamanlarda ölkə dışında keçirilən toplantılarda dilə gətirildiyi görülməkdədir. Bu toplantılardan biri 24 may 2004 tarixində Londonda “İranda demokratiyanın yerləşməsi və ölkənin gələcəyə yönəlik siyasətlərini bəirlənməsində etnik qrupların rolu” mövzulu seminar İranın

çeşidli müxalif partiyalarının üzvlərinin və etnik qrupların ölkə dışındakı siyasi təşkilat təmsilçilərinin qatılımı ilə gerçəkləşmişdir. Toplantıda İran müxalif partiyaları üzvlərindən Dr. Dariyuş Humayun, Dr. Əlirza Nurizadə, Dr. Şeyxulislami, Dr. Bağərzadə, habelə etnik qrupları təmsilən bəluç, kürd, ərəb, türkmən və azərbaycanlı qatılımcılar da olmuşlar. Bəluç Birləşik Cəbhəsinin iki təmsilçisindən Dr. Abdulqadir Duşuki “etnik sorunları anlamadan İranın milli birliyinin mümkün olmayacağı” təsbitini edərəkən, digər təmsilçi Məmmədəmin Mirlaşari, bəluç xalqının haqlarını müdafiə edərəkən, Pakistan və Əfqanıstanda bəluç dilinin rəsmi dil olaraq tanındığını, bəluçlara nisbi muxtariyyət haqqının verildiyini xatırladaraq, İrandakı durumun isə çox fərqli olduğunu vurğulamışdır. Azərbaycanlı Şahin Ustaclı “Güney Azərbaycan İnsan Haqlarını Müdafiə Komitəsi” üzvü olaraq, Mahmud Bilgin isə “Güney Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatı” təmsilçisi olaraq düşüncələrini dilə gətirmişlər. Bilgin, İrandakı bütün etnik qrupların eşit olması gərəkdiyinə və ölkə üçün federal yapının qurulmasının çox önəmli olduğuna diqqət çəkmişdir. Əhvaz Demokratik Birlik Cəbhəsinin təmsilçisi Musa Şərifli, Rza şah dönəmində ərəblərə edilən zülmərdən bəhs edərəkən, bu basqıların bu gün də davam etdiyi və İranda federal sistemin tətbiq olunması gərəkdiyi fikrini irəli sürmüşdür. Azərbaycanlı tanınmış aydın – Rza Əğnami, İrandakı dini azınlıqlara tanınan dil haqqının yanında, universitetlərdə yabançı dillər öyrədildiyi halda, etnik azınlıqların dil haqqından yoxsuz olduqlarını və rəsmi medyada sürəklili həqarətlərə məruz qaldıqlarını vurğulamışdır. Bir başqa bəluç təmsilçisi Nasir Mübarəki, İranda etnik sorunların Məşrutə inqilabından bu günə qədər davam etdiyini, 1906-cı il öncəsinə qədər İranın ənənəvi federal yapısı – Məmaliki Məhrusa sisteminə sahib olduğunu xatırladaraq, əski sistemin qaldırılması ilə ortaya çıxan sorunların bu gün də davam etdiyini və bu sorunların təməlində fars şovinistlərinin İranda tək dil, tək mədəniyyət, tək millət siyasətinin olduğunu bəlirtmişdir. Daha sonra müxalif partiya üzvləri, etnik qrup təmsilçilərinin dilə gətirdikləri mövzularla əlaqədar düşüncələrini bildirmişlər. Jurnalist-yazar A.Nurizadə, etnik haqların verilməsində bir saqınca görmədiyini, yüz il öncə Məşrutə Konstitusiyasında var olan etnik haqların bu gün “ölkə parçalanar” deyərək tətbiq olunmamasına bir anlam verə bilmədiyini söyləmişdir. İran Məşrutə Partiyası üzvü, tanınmış siyasətçi Dr. D.Humayun, keçmişdə çox zülmərin edildiyinin doğru olduğunu, etnik məsələlərə önəm verilməsi gərəkdiyini vurğularkən, birləşmək üçün hər kəsin əlindən gələni etməsinin önəmini və “azla yetinməsi gərəkdiyini” vurğulamağı da unutmamışdır (20).

London seminarı, bu gün İranda etnik sorunların son dərəcə aktual olduğunu və gələcəkdə də ölkənin siyasi gündəmində önəmli yer tutacağını ortaya qoymuşdur. Etnik qruplar həssas mövzuları ölkə içində açıqca dilə gətirə bilmədiyi üçün ölkə dışında keçirilən bu cür toplantılar böyük önəm daşımaqdadır. İrandakı

etnik qruplar inqilabdan bu yana ölkə içində sürəkli dil və mədəni haqları ilə bağlı tələblərini təkrarladığı kimi, İran üçün ən uyğun dövlət modelinin federal bir yapı olduğunu da dilə gətirməkdədirlər. Eyni tələb bu seminarlarda da bütün etnik qrup təmsilçiləri tərəfindən açıqca ortaya qoyulmuşdur. Seminarlarda diqqət çəkən bu xüsus, ilk baxışda mərkəzi etnik qrupu təmsil edən rejimə müxalif siyasi şəxslərin (çoxu Cəbhəyə Melliye İran” təmsilçisidir) etnik qrupların rejimin onlara yönəlik siyasətlərindən narazılığı və haqlarının illərcə çeynənərək pozulması məsələsində həmfikir olduqları görülsə də, bu təsdiqləmə görüntüsünün əslində zahiri olduğu, gerçəkdə isə etnik qrupların sorunlarına ciddi çözümlər tapmağı və bu qrupların ən önəmli tələbi olan federalizm mövzusunun dartışmağı düşünmədikləri kimi, problemi “azla yetinmək gərəkdii” şəkildəki sözlərlə başdan etməyə çalışdıqları da müşahidə edilməkdədir. Habelə bir başqa müşahidə, bugünkü mövcud rejimə gələcəkdə alternativ olacağı ehtimal edilən müxalif gücün, bugünkü rejimdən fərqli olaraq fars millətinin üstünlüyünə dayalı son dərəcə şoven bir söyləmə sahib olduğu yönündədir. Bu durum, gələcəkdə İranda olası rejim dəyişikliyi sonucunda iş başına gələcək yeni güclərlə etnik qruplar arasında böyük təzad və gərilimin ortaya çıxacağını da göstərməkdədir.

İranda çevrəni təşkil edən etnik qrupların son illərdə sərgilədikləri etnosiyasi mobilizasiya incələndiyində, etnik qrupların inqilabın başından bəri konstitusiyaya qoyulmuş etnik haqlarla bağlı maddələrin icra edilməməsi və bu qruplara qarşı basqıçı siyasətlərin davam etməsindən son dərəcə narazı olduqları, bu durumun etnik qruplarla rejim arasındakı gərilimi hər gün bir az daha yüksəltdiyi görülməkdədir. Bunun yanında, çevrədəki etnik qruplar son illərdə politizə olma yönündə bir meyllilik sərgiləməkdədirlər. Yerəl yayınlar incələndiyində güncəl mövzulardan biri olaraq, 100 il öncəki Qacar dövrü Məşrutə Konstitusiyasının etnik haqlar baxımından bugünkü İran konstitusiyasından daha demokratik olduğu, habelə *Məmaliki Məhrusə* (ənənəvi federal yapı) sistemi qapsamında ölkənin idarə biçiminin yenidən ələ alınması gərəkdii yönündəki tələblərin güncəlliyini qoruduğu xüsusü diqqətə çəkməkdədir. Bəzi yazarlar hətta açıqca “Şah, etnik sorunlara yetəri qədər ilgi göstərsəydi, bu gün iqtidarda olurdu” şəkildəki ifadələrlə məsələnin önəmini vurğulamaqla birlikdə rejimə də açıq mesaj göndərməkdədirlər (5.s.253).

İranda basqın (dominant) etnik qrup olan farslarla, basqın olmayan (non-dominant) digər etnik qruplar arasındakı əlaqələrin hər zaman uyum içində olduğunu, ölkə inteqrasiyasını möhkəmləndirdiyini söyləmək mümkün deyildir. Tam tərsinə, İranda etnik gərilimin sürəkli mövcud olduğunu, bəzən də mərkəzqaç qüvvələrin sürətlənməsi ilə bu gərilimin daha da şiddətli hala gəldiyini, bəzi durumlarda isə ölkə bütünlüyünün pozulma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalaraq kritik dönəmlərdən keçdiyini görürük. Mərkəz, etnik qrupların haqlarıyla bağlı

tələbləri məsələsində xoşgörü və anlayışdan uzaq bir tövr sərgiləməkdə, bu cür tələbləri “bölücülük, ayrılıqçılıq” suçlamalarıyla qaralamaqdadır. Gerçəkdə isə İrandakı bütün etnik qruplar incələndiyində, bu gün ayrılıqçı hərəkatların bulunmadığı və tələblərin dil və mədəni haqlarla məhdud olub, bəkləntilərin İran üçün ən uyğun idarə biçimi olaraq görülən federalizm cizgisini keçmədiyi anlaşılmaqdadır.

Etnosiyasi bağlamda ən çox azərbaycanlılar, kürdlər və ərəblərin siyasiləşmiş və səfərbər olmuş etnik qruplar olaraq önə çıxması bir faktdır. Çünki bu etnik qruplarda tarixən etnosiyasi hərəkatlar üçün vacib olan siyasi təşkilat və siyasi aktyorların var olduğunu görürük. Bu etnik qruplar arasında ölkənin ən böyük etnik qrupunu Türk soylu, şiə məzhəbindən olan azərbaycanlıların təşkil etdiyini, sünni məzhəbinə mənsub kürdlərin ölkədə mərkəzi hökumətə qarşı mübarizədə etnik millətçilik acısından aktiv durumda olduqları, ərəblərin isə sayca kiçik azınlıq olduğu baxmayaraq, özəlliklə son illərdə ərəb kökənli aydınların fars millətçiliyini və mərkəzi hökumətin etnik siyasətini hədəf alan sərt tənqidi yazıları ilə diqqət çəkdiyi bir faktdır. Özəlliklə, son dövrdə bəluçların aktivləşdiyini görməklə yanaşı, bu bölgədə coğrafi və iqtisadi şərtlər səbəbiylə sadəcə terror aktlarının mobilizasiyası üçün yetərli olmadığı bəllidir.

İranda etnosiyasi mobilizasiyanı bəsləyən etkilərin ilk sırasında: 1) etnik qrupların bəlli bölgələrdə (özəlliklə hüdud bölgələrində) cəmləşmiş olaraq yaşaması; 2) bu qrupların yerləşim bölgəsinin bitişiyində, hüdudun o biri tərəfində eyni etnik qrupdan olan əqrəbalarıyla qonşu olması; 3) bəzi etnik qrupların hüdudun o biri tərəfindəki əqrəbalarının müstəqil dövlətə sahib olması (məsələn, azərbaycanlılar və türkmənlər); 4) bir çox etnik qrupun (özəlliklə azərbaycanlılar və kürdlər) keçən yüzildə etnosiyasi hərəkatlar baxımından tarixi təcrübə qazanmış olması; 5) etnik hərəkatliliyin basdırılıb bəlli aralıqlarla yenidən vüsət alması şəklindəki sürəklilik göstərməsi; 6) son səksən ildə basqın etnik qrupun qullandığı çox mədəniyyətliyi rədd edən, fars millətçiliyi təməlli şovinist bir söyləmin İran siyasi mədəniyyətinə damğasını vürməsi və b. gəlməkdədir.

İranda çevrə üzərində son illərdə dış faktorların etkisinin xeyli artdığı görülməkdədir. Bu durum etnosiyasi mobilizasiya acısından aktiv olan bütün etnik qruplar üçün keçərlidir. İrandakı azərbaycanlılar arasında Quzeydən gələn yeni ideoloji axımların etkisi; Türkiyə və İraqdakı gəlişmələrin İrandakı kürdlərin mobilizə olmasındakı qatqıları, bəluçların Pakistandakı soydaşlarının ideoloji və maddi dəstəyi ilə son illərdə xeyli aktivləşməsi və Xuzistandakı ərəblər arasında Bəsrə körfəzindəki Ərəb ölkələrinin, bölgədəki millətçi təşkilatları maliyyə baxımından dəstəkləmələrinin etkisi diqqət mərkəzində tutulması gərəkən mövzulardır.

Etnik qrupların bu günün İranda mərkəzə baxışı və rejimdən bəkləntiləri mövzusunun anlamamız üçün son illərdə ən çox mobilizə və politizə olmuş etnik qrupların incələnməsi gərəkir. Bu məqsədlə daha öncə də bəltirdiyi kimi, azərbaycanlılar, kürdlər və ərəbləri tək-tək ələ almamız gərəkməkdədir.

Azərbaycanlıların etnosiyasi mobilizasiya bağlamında analizi

Türkiyədən sonra dünyada ən böyük Türk topluluğunun yaşadığı ölkə İrandır. İranda ki Türk əhali Azərbaycanda sıx olmaqla birlikdə İranın digər yörə və şəhərlərində də tez-tez rast gəlinir. Türk əhali daha çox Azərbaycan, Gilan, Türkmən yaylası, Kirman, Şiraz, İsfahan, Həmədan, Xəmsənin və Savənin güneyi ilə Tehranda yaşamaqdadır (6, s.379).

Leon T.Hadar Andrey Alstadt: “İranda 20 milyondan çox azəri yaşadığını bildirmişdir” (7) A.Whitley isə “İranda ən az % 40 Türk ünsüründən bəhs edir (8).

Azərbaycanlıların böyük çoxluğunun yaşadığı Güney Azərbaycan 107.000 kv.-lik bir sahəni qapsayan Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmıya, Səlmas, Maku, Marağa, Astara, Culfa, Mərənd, Xalxal, Soyuqbulaq kimi şəhər və qəsəbələri əhatə edir. 1978-ci ildən sonra Güney Azərbaycanda Türkcə bəzi yayın fəaliyyətləri başlamışdır. Ancaq təhsil əvvəlki kimi farscadır (6, s.379).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Etnik azınlıqlar – 1997 Raportu, İranda ən böyük etnik qrupu təşkil edən azərbaycanlıların əhalinin 23.500.000 (1997-ci il üçün) olduğunu, yaxud toplam əhalinin %37.3-nü təşkil etdiyini, habelə 290.000 Əfşar, 5.000 Aynalı, 7.500 Baharlı, 1.000 Mogaddem, 1.000 Bıçaqçı, 3.000 Qacar, 2.000 Qaragözlü, 130.000 Şahsevən (1993) oymağına mənsub əhali də əlavə edilincə, toplam əhalinin 24.364.000 olduğunu, bölgəni Altay dil qrupuna aid Güney Azərbaycan Türk bölgəsi olaraq tanımlamışdır (9). Birləşmiş Millətlər Etnik azınlıqlar – 2002 Raportunda isə İran içindəki azərbaycanlıların toplum sayı 30 milyon olaraq göstərilmişdir (21).

Əli Əl-Tai, azərbaycanlılar arasında 3 çeşid kimlik şəklindən bəhs etməkdədir: 1) özünü fars dilli aryan irqindən görərək, Türklüklə heç bir ilgisinin olmadığını irəli sürən Türklər; 2) özünü Türk kimliyi ilə tanımlayaraq, Türk dünyası birliyinə inanan pantürkistlər; 3) özünün fərqli bir millət olduğuna inanan və İran içində muxtariyyət tələbində bulunanlar (5, s.113). Əl-Tainin bu üçlü təsnifinə, özünü İran içində ən böyük etnik qrup və tarixən İrani yönəltmiş bir millət olaraq görən, habelə tarixi ədalətin yerinə gətirilərək Türklərin yenidən İranda hakim mövqeyə gətirilməsini istəyən bir kəsimi də diqqətə alsa, 4-cü çeşid hüviyyətdən də bəhs edə bilərik.

Son illərdə azərbaycanlıların mərkəzlə olan rəqabətləri özəlliklə mədəniyyət sahəsində daha çox hiss edilməkdədir. Azərbaycanlı aydınlar yerli dillərində çox sayda qəzet və dərgilər yayınlamaqdadırlar. Rejim radikal içəriki yazıları və yerli xalq arasında böyük oxucu kütləsinə sahib bir çox qəzeti qapatmış, yayı məhsullarını da mühakimə etmişdir. Bu cür qəzetlər arasında özəlliklə “Ümid-i Zəncan”, “Nəvide-Azərbaycan”, “Şəms Təbriz” və b. diqqət çəkməkdədir. 1 may 2002 tarixində BMT İnsan Haqları Komissiyası İran üzrə özəl təmsilçisi Maurice Coptron, İrani, qəzetçilərin və tələbələrin haqlarına təcavüz etdiyi, habelə azərbaycanlıların assimilyasiyaya məruz qalaraq, öz dillərində təhsil almalarının, uşaqlarına Türkcə adlar verilməsinin əngəlləndiyi və bölgədəki Türkcə yer adlarının farsca adlarla dəyişdirilməsi səbəbiylə qınadı (10, s.76).

Son dövərdə İrandaki azərbaycanlılar üzərində dıř faktorların etkisi güclü řekildə hiss edilməkdədir. Quzey hüdudundaki müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurulması İrandaki azərbaycanlılar arasında etnik bilinci (şüuru) gücləndirərək, etnosiyasi mobilizasiyanı sürətləndirmişdir. Yeni qurulan Azərbaycan Respublikasında həm rəsmi səviyyədə, həm də sivil təşkilatlar səviyyəsində gəlişdirilmiş olan Güney Azərbaycanın müstəqilliyi və iki Azərbaycanın birləşdirilməsi yönündəki söyləm, Quzeydə bu doğrultuda bir birləşməçi ideologiyanın və strateji hədəflərin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Bu yeni ideologiya qısa sürədə İranda da sürətlə yayılmağa başladı. Bakıda İrandaki izləyici kütləsinə xitabən açılmış “Sara” televiziya kanalı və b. kitab və yayınlər bu cür birləşməçi düşüncələri dəstəkləməkdə idi. Qısa sürə sonra Bakıya İrandan miqrasiya etmiş aydınların çeşidli cəmiyyətləri fəaliyyətə başladı. Bunlar arasında “Cənubi Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı” (CAMAH), “Güney Azərbaycan Aydınlar Birliyi” və “21 Azər” qrupu diqqəti çəkməkdədir. 1996-cı ildən etibarən isə bu cür təşkilatların həm İranın içində, həm də Avropa və Amerikada ortaya çıxdığı görülməkdədir. 1995-ci ildə İran Məclis seçkilərində adaylığını qoyan Dr. Mahmudəli Çöhrəqanlının Təbrizdə birinci turda yüksək səs toplamasının ardından rejim tərəfindən ikinci tura qatılması əngəllənərək həbsə atılması və işğəncə görməsi olayı Təbrizdə etiraz göstərilərinə səbəb oldu. Sonrakı illərdə ev həbsində tutulan Çöhrəqanlı 2001-ci ildə ölkə dıřına gedərək Güney Azərbaycan Milli Oyanış Hərəkatını (GAMOY) qurdu.

2000-ci illərdə Avropa və Amerikada yaşayan (çoxu İrandan gətmiş) azərbaycanlılar arasında da diaspor fəaliyyətlərinin artdığı görülməkdədir. 2002-ci ilin yanvar ayında Dünya Azərbaycanlıları Konqresi (DAK) adından Əhməd Obalı başqanlığındaki bir heyətin ABŞ Departamentinin yetkililəri ilə görüşdə, DAK üzvləri 30 milyonu aşqın azərbaycanlının haqlarının İran rejimi tərəfindən sürəklilə pozulduğu, dillərinin yasaq olduğu, Azərbaycan tarixi abidələrinin yıxıldığı,

mətbuat azadlığının qısıtlandığı və Azərbaycanların həbsdə işgəncə gördüyü və öldürüldüyü mövzusunda bilgi verildilər (10, s. 67).

Bu gün azərbaycanlılar, İrandakı digər etnik qruplardan etnosiyasi hərəkətin sürətlə mobilizə olması, gənclərin, özəlliklə universitet tələbələrinin bu hərəkətdə aktiv rol oynamaları və ən önəmlisi yerəl xalq arasında sürətlə artan kütlə dəstəyinin genişliyi ilə seçilməkdədirlər. 1999-cu ildən etibarən xalqın Təbrizin 160 km uzaqlığındakı Kələybərdə dağlıq bölgədə bulunan Babək qalasına (IX əsrdə yaşamış Azərbaycan qəhrəmanının adı ilə bağlıdır) hər il düzənləməkdə olduğu kütlə yürüşü Azərbaycandakı etnosiyasi hərəkətdə yeni boyut qazandırmışdır. Yerəl aydınlar dil, mədəni haqların yanında muxtariyyət tələblərini də tez-tez gündəmə gətirməkdədirlər. Bu gün azərbaycanlı seçkinlərin bir qismi (inqilabdan bu yana) ölkə idarəsində aktiv rol oynamaqdadırlar. Gələcək illərdə olası rejim dəyişikliyi halında, azərbaycanlı seçkinlərin mərkəzi hökumətlə özdeşləşmiş olması durumunun dəyişəcəyi, şoven fars söyləminə sahib yeni rejim tərəfindən dışlanacağı olasıdır. Bu da ən böyük etnik qrup olaraq azərbaycanlıların gələcəkdə İran içində həssas mövqeyə gələcəklərinə və mərkəzə qarşı müxalifətdə başda olacaqlarına işarət etməkdədir. Azərbaycandakı etnosiyasi hərəkətin nə yöndə gəlişəcəyi isə böyük ölçüdə mərkəzin etnik siyasətləri və yerəl təşkilatlarla seçkinlərin alacağı tövr və qərarlar doğrultusunda bəirlənəcəkdir.

Kürdlərin etnosiyasi mobilizasiya bağlamında analizi

İran Kürdistanı, kürdlərin məskun olduğu ən böyük bölgələrdən biri olub İraqın quzeyi, Türkiyənin güneyi, Suriyanın şərqinə qədər uzanmaqdadır. Kürdlərlə dil və məzhəb sorunları azərbaycanlılardan və bəluçlardan daha öncə siyasiləşmişdir. İrandakı kürdlərin siyasi fəaliyyətlərinin boyutu və şiddəti Türkiyə və İraqdakı kürdlərdən daha zəifdir. Bu ölkələrdəki kürd azınlıqla mərkəzi dövlət arasındakı çatışma İrandakından daha şiddətli və bəlirgindir. Kürdlər daha çox İranın qərbində, yəni Kürdistan vilayətində, qərbi Azərbaycanda və Kirmanşahda, bir qismi də İranın şimal-şərq Xorasan vilayətində məskundurlar. İran Kürdistanının yüzölçümü 24998 kv.km-dir. Kirmanşah və Xorasandakı kürdlər, Kürdistanın kürdlərlə siyasi həmrəylik və birlikdəlikdən uzaqdırlar. Bunun da başlıca səbəbi Xorasan və Kirmanşah kürdlərinin şiə məzhəbinə mənsub olmalarından qaynaqlanmaqdadır (11).

Kürdlər, ümumilikdə, çox heterogen yapıya sahib bir topluluqdur. Dil, din, məzhəb fərqliliklərinin yanında, kürdlərin çoxluğunun əsirət yapısını sürdürərək, icma-klan səviyyəsindəki bir yapıya sahib olduqları bilinməkdədir. Kürdcənin fərqli bölgələrdə fərqli dil və ləhcələrdən ibarət olduğu, bəzi ləhcələrin (məsələn,

Havrami və Dimlli ləhcələrinin) Qərb araşdırmaçıları tərəfindən kürd dillərinə aid olmadığı bəlihtilməkdədir. Ancaq kürd aydınlar filologiya mövzularına çox önəm vermədən, kürdlər arasındakı etnik həmrəylik duyğusuna üstünlük verməkdədirlər (12). Eyni tablo İran kürdləri üçün də keçərlidir. İrandakı kürdlərin çoxunluğu sünni məzhəbindən olmaqla birlikdə, özəlliklə Kirmanşah və ətrafındakı kürdlər şiə məzhəbinə mənsub olub İranla daha çox özdeşləşmişlər. İrandakı kürdlərin bir özəlliyi də gələcəyə yönəlik hədəf və strategiyaları ilə bağlı konkret görüşlərdən yoxsuz olmalarıdır.

Kürdlər etnik açıdan heterogen olduqları kimi, tarixləri də dərşmalı mövzuları ehtiva etməkdədir. Tarixçi David McDowal “Kürdlərin eyni soykökdən gəldikləri anlamında etnik bir bütün təşkil etdiklərini söyləmək son dərəcə şübhə oyadıçı bir mövzudur” deməkdədir. Habelə, McDowal, Osmanlı-Səfəvi savaqları sonucunda (Osmanlılar İranla olan hüdud xəttinin güvənliyini təmin etmək məqsədilə fərqli bölgələrdən gətirdikləri qarışıq etnik yapıya sahib qəbilələri birləşdirərək 16 kürd əmirliyi yaratmışlardı) kürdlərin yeni bir siyasi və mədəni kimliyə sahib topluluq olaraq ortaya çıxdığını vurğulamaqdadır (13, s.8.).

Tarixi planda etniklərin formalaşma sürəclərini incələyən A. Smith, özəlliklə savaqların bir çox yeni etnik topluluğun ortaya çıxmasında önəmli rol oynadığına diqqət çəkərək, kürdlərin də bu savaqlardan nəsibini aldığını ifadə etməkdədir. Araşdırmaçı “Savaqlın yalnızca savaqlan tərəflərdən deyil, aparıldığı torpaqlarda bulunan üçüncü tərəflərdən də etnik topluluq çıxardığını, habelə kürdlərin, ermənilərin, işveçlilərin, çexlərin və sikhlərin ortaq etniklik duyğularının ortalarına düşdükləri yabançı güclər arasındakı uzatmalı savaqların etkisiylə təkrar-təkrar billurlaşdığını” irəli sürməkdədir (14, s.51).

Kürdlər arasında fərqli din və məzhəblərin varlığından söz edən Hamid Əfəndi, İraq, İran, Türkiyədəki kürdlər arasında xristian, yəhudi, Zərdüşt dininin yanında sünni, şiə, yezidi məzhəbləri, İran və İraqdakı kürdlər arasında ələvi, əhli-həq, nəqşbəndi və qadiri məzhəbi mənsublarının olduğunu da bəlihtmişdir. İraqdakı kürd əhali haqqında dəqiq bilgilər olmasa da, kürd və digər qaynaqlara əsaslanaraq, 4-5 milyona yaxın və ya İran əhalisinin 8-10%-i qədər kürd əhali olduğu təxmin ediləkdədir. 1986-cı ildə İranda keçirilmiş ümumi əhali sayımına görə, Kürdistan vilayətinin əhalisi 1.078.415 nəfər olaraq bəlihlənmişdir (11, s. 81). Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Etnik Azınlıqlar 1997 Raportu işə İrandakı kürdlərin toplam sayının 3.250.000 olduğunu, dillərinin Hind-Avropa dil qrupuna aid kürdcə və ya digər alternativ adları ilə güney kürdcə, sorani, korkora, vava dili adlandığını, habelə Kirmanşah və Mukri ləhcələrinin də olduğunu bəlihtirmişdir (9).

İranda yaşayan kürd əhalisinin bir özəlliyi də sürətli əhali artması səbəbiylə başqa bölgələrə yayılma və demoqrafik olaraq genişlənmə meylliliyidir. Mövzu ilə bağlı olaraq R. Blaga düşüncəsini belə ifadə etmişdir:

“Etnik Kürdistanın önəmli özəlliklərindən birisi sürəkli olaraq güney və doğuya doğru genişləməsidir. Özəlliklə Qərbi Azərbaycan ostanında, kürdlər öncələri Ağrı Dağı-Zagros çizgisinin dağlıq bölgəsində yaşarlardı. Ancaq Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu dönmindən başlayaraq, XV yüzil və özəlliklə Şeyx Übeydullah ayaqlanması və daha sonra İran-Rusiya savaqlarını təqibən bölgədə varlıqları hiss edilməyən kürd əhali, çox hızlı bir şəkildə artmışdır. Bir zamanlar Türkiyə-İran hüdudunun sadəcə dağlıq bölgəsinə yerləşən kürdlər artıq Maku, Salmas, Xoy, Urmiya, Sulduz, Miyaadab, Tikab, Sayınqala çizgisinin qərbindəki ovalıqlara doğru yayılmışlardır. İran İslam Cümhuriyyəti dönmində kürd bölgələrinin genişlənməsi İran, İraq və Türkiyə kürd bölgələrində çıxan sürəkli çatışma və huzursuzluqlardan dolayı iç və dış kürdlərin daha içlərə, Azərbaycan torpaqlarına doğru yaptıkları köç ilə davam etməkdədir” (4, s.166).

Kürdcə, kürdlərə siyasi azadlıq qazandırmada önəmli bir faktordur. Kürdcə, İrandakı farscanın bir qoludur, Hind-Avropa dil qrupuna daxildir. Bənzər olmalarına baxmayaraq farslar kürdcəni anlamırlar. Kürd dilində çoxlu əski farsca və pəhləvicə kəlmələr vardır.

İran İslan İnqilabının ardından İranda ilk etnosiyasi hərəkəti başlanan kürdlərin muxtariyyət tələbi ilə apardıqları aktiv mübarizə, rejimin silahlı basdırma eyləmləri və İran-İraq savaqlarının başlaması ilə birlikdə yavaşlamış, İKDP və Komala kimi təşkilatların liderləri və aktiv üzvlərinin ölkə dışına getməsi ilə birlikdə xeyli zəifləmişdir. 1989-cu ildə Xomeyninin ölümünün ardından o ilin iyul ayında İran dövlət yetkililəri ilə İKDP təmsilçiləri arasında ölkə dışında gizli barış görüşmələri aparılmaqda idi. Rejim ilə radikal qruplar arasında havanı yumşaltmaq məqsədilə Vyanada aparılan bu görüşmələr sırasında İKDP lideri A.Qasemlu gözlənilməz bir şəkildə sui-qəsdlə öldürüldü. Maraqlıdır ki, bu sui-qəsd eyləmi Qasemlunun Amerika səfərinin beş gün öncəsinə rastlaşmışdı. 1991-ci ildə isə İKDP-nin bir başqa lideri Sadiq Şereföz Berlində öldürüldü. 1992-ci ildə İKDP başkanı Mustafa Hicri yayınladığı bəyanatda kürdlərin İrandan ayrılma istəyini açıqca ortaya qoymuşdur (11, s.104). Artıq 1993-cü ilə gəldiyində, Mc.Dowallın da bəliirttdiyi kimi təşkilatların aktiv üzvlərinin rejim tərəfindən sürəkli təqib, sui-qəsd, tutuqlanması sonucu kürd hərəkəti çöküş nöqtəsinə gəlmişdi (13, s.277).

1945-ci ildə qurulmuş olan İKDP-nin yarım əsrlik bir sürə içində İran kürdləri üçün bəliirləmiş olduğu hədəflər və qullandığı strategiyalar mövzusunun qısaca incələnməsi, həm də İran Kürdistanında etnosiyasi mobilisasiyanın gəlişim sürəcinin, həm də ümumi olaraq İran içində etnosiyasi hərəkətlərin ortaya çıxış səbəblərinin anlaşılmasında faydalı olacaqdır. 1945-1946 illəri arasında İKDP-nin bəliirləmiş olduğu strategiya İran üçün demokratiya, Kürdistan üçün muxtariyyət” şəklində özətlənmişdi. Bu hədəf doğrultusunda təşkilatlanan partiya, Mahabad Kürd Cümhuriyyəti qurulması ilə birlikdə qısa sürəli də olsa muxtariyyət istəyinə

çatmağı bacarmışdı. 1946-cı ildə cümhuriyyətin çöküşündən sonra və 1953-cü ildə yeni ümidlərlə dəstəklədikləri Müsəddiq hökumətinin çevrilişlə düşürülməsinin ardından yer altına çəkilən İKDP-nin 1954-cü ildə keçirilən bir konfransında partiyanın yeni öncəlikləri: “monarxiyanın yıxılması, öz xalqının seçdiyi hökumətə sahib kürd idarəsinin qurulması və bütün Kürdistanın qurtuluşu” (13, s.251) şəklində sıralanmışdı. İKDP-nin 1954-cü il proqramı, 1945-ci ildəkinə görə daha radikal bir cizgiyə keçdiyini ortaya qoymaqladır. Bu da mərkəzin tətbiq etdiyi hərbi eyləmlər və basqıçı siyasətlər sonucu çevrənin radikallığa yönəlməsinin bir örnəyidir. Sonrakı illərdə İKDP üzvləri hərbi yontəmlərə baş vuraraq, İranlı güclərlə uzun sürə savaşıdılar. 1973-cü ildə İKDP-nin III Qurultayında “İran üçün demokratiya, Kürdistan üçün muxtariyyət” şüarı yenidən qəbul edilərək, formal olaraq hərbi eyləmlərin davam etdirilməsi qərara alındı. İnqilabın başlaması ilə 30 illik yeraltı həyatının ardından açıq fəaliyyətə keçən İKDP-nin yeni strategiyası federal İran içində tək birim altında birləşmiş Kürdistan üçün muxtariyyət tələbi şəklində ifadə edilmişdi. Siyasi muxtariyyəti içəran bu avtonom yapı içində kürdlər iç işlərində və bölgə idarəsində hegemon olmaqla birlikdə, Tehranın xarici işlər, maliyyə, müdafiə və ordu üzərində kontrolü nəzərdə tutulurdu. İnqilabdan sonra kürd etnosiyasi hərəkatının bölgədə qanlı çatışmalarla basdırılmasının və İKDP üzvlərinin İraqa keçməsinin ardından yenə uzun illər sürəcək partizan savaşıları dönəmi başladı. Bu da kürd bölgələrinin militarizə olması və kürd xalqı içində millətçi duyğuların kök salması ilə sonuclandı. Mərkəz-çevrə münasibətləri bağlamında isə hərbi eyləmlərin mərkəzə, problemlərin çözümünü ertələməkdən başqa uzun vədəli qazanc gətirmədiyi kimi, çevrə üzərində də yıpradıcı (aşındırıcı) etki yaratdığı açıqca ortadır. Bu səbəblə, İKDP 1993-cü ildə partizan savaşında zəfər çalacaqlarına dair inam və bəkləntilərinin qalmadığı yönündə bəyanatlar yayınlamışdı. İKDP-nin 3 iyul 2004 tarixində keçirilən XIII qurultayında partiyanın “İran üçün demokratiya, Kürdistan üçün muxtariyyət” şəklində özətlənmiş əski strategiyasının dəyişdirilərək, yeni strategiyasının “İran üçün demokratik, federal və plüralist sistem və bu sistem içində Kürdistan xalqının milli haqlarının təmin edilməsi” olaraq bəlirləndi (20). İKDP-nin yeni strategiyasının yeni dönəmdə partiyanın İranda federal yapının yaradılması üçün çalışacağını ortaya qoymaqla birlikdə, Kürdistan üçün nə cür bir idarə biçimi hədəflədiklərinin bəlihsiz olduğunu da göstərməkdədir. Habelə, yeni strategiya, mərkəz-çevrə münasibətləri bağlamında incələndiyində, çevrənin yeni dönəmdə mərkəzdəki rejim dəyişikliyi yeni ümid və bəkləntilərlə arzuladığını və İran üçün tək çarə olaraq görülən plüralizm, demokratiya və federallaşma istəyinin yeni dönəmdə gerçəkləşdiriləcəyinə inandığını da ortaya qoymaqladır.

Son illərdə İrandakı kürd etnosiyasi hərəkatı açıq çatışma sahəsindən çıxaraq gizli dirəniş mərhələsində davam etməkdədir. Bu mərhələni xarakterizə

edən bir başqa özəllik isə əski dönəmlərdən fərqli olaraq İrandakı kürd qrupların getdikcə İran dışındakı digər kürd qruplarla işbirliyinə girmə girişimlərinin artdığı yönündəki bəlirtiləndir. Məs, PKK İran içində fəaliyyət göstərən “Xabat” adlı bir qrupa sahibdir. Habelə, İranlı kürdlər İraq içində kiçik bir hərbi bazaya sahibdirlər.

İran Kürdistanı son illərdə ən çox əhali gələn bölgələrdən biri halına gəlmişdir. İllərcə

Türkiyədə və İraqda çatışmaların yaşandığı bölgələrdən qaçan kürdlər daha çox İran Kürdistanına yerləşmişlər. Bu durum bölgədəki kürdlərin həm əhalisinin çoxalmasına, həm də İran dışındakı kürdlərlə qaynaşmalarına səbəb olmuşdur.

1997-ci ildə keçirilmiş prezident seçkilərində İrandakı kürdlərin 75%-dən çoxu səslerini reformist namizəd Məhəmməd Xatəmiyə vermişlər. 2000-ci ildə 18 kürd millət vəkili İran məclisinə girməyi başarmışdır. Bu seçkilərin ardından iki kürd bölgəsindəki seçki sonucununın Qoruyucular Qurulu tərəfindən (Şura-yi Nigahban) ləğv edilməsi olayının Kürdistan əyaləti valisi Abdullah Ramazanədeh tərəfindən protest edilməsi üzərinə qurul, onun haqqında “yalan xəbərlər yayma” iddiası ilə tutuqlama qərarı vermişdir. Kürdlərin çoxu hələ konstitusiyanın etnik haqlarla bağlı maddələrinin yaxın zamanda tətbiq olunacağı ümidini daşımadadırlar. Mart 2002-ci il tarixində Kürdistan əyalətini Məclisdə təmsil edən kürd millət vəkillərinin hamısı kürdlərə və sünnilərə qarşı ayrımcılığı protest etmək məqsədilə millət vəkilliyindən istefa etmişlər. 1998-ci ildə sakit keçən illərin ardından ilk dəfə Sənəndəcədə və Urmiyada Öcalanın tutuqlanması olayını protest etmək və Türkiyədəki kürdlərlə həmrəylik sərgiləmək məqsədiylə göstərişlər keçirildi. Göstərilər sırasında polis qüvvələri ilə çatışmalar çıxdı və və bu çatışmada ölən və yaralananlar oldu. Çatışmaların çıxmasında bölgənin iqtisadi geriliyi və işsizlik sorunu, habelə bir neçə sünni məscidin qapadılması olayı da etkili olmuşdur. Mucteba Maksudinın də bəlirtədiyə kimi “bu olay kürd probleminin nisbi susqunluq halında olduğunu və bir qığılcımla yenidən alovlanə biləcəyini” (15, s.312) göstərmişdir.

Ərəblərin etnosiyasi mobilizasiya bağlamında analizi

Xuzistan bölgəsi İranın cənub hüdudunda yerləşməsi və Bəsərə körfəzindəki digər ərəb ölkələrinə coğrafi yaxınlığı səbəbiylə İran üçün hər zaman sorunlu bölgə olmuşdur. Əyalətdəki Ərəb əhalinin sıxlığı və zəngin neft qaynaqları bölgənin stratejik önəmini daha da artırmaqdadır. İran-İraq arasındakı hüdud xətti 1336 km. uzunluğundakı Şartül-Ərəb çayı boyunca uzanır. 1980-ci ildə İraqın Şartül-Ərəb çayını keçərək bölgə üzərində haqq iddia etməsi iki ölkə arasında 8 il sürəcəək savaşı da başlatdı. Savaşdan sonra İslam İnqilabının ixracından çəkinən İraq və

Bəsrə körfəzindəki digər ərəb ölkələri bölgədəki millətçi qrupları maliyyə baxımından dəstəkləməyə davam etmişlər (15, s.364).

Xuzistanda neftin kəşfindən və Abadanda Neftayırma Zavodu qurulmadan öncə bölgə əhalisinin çoxunluğu ərəblərdən ibarət idi. Ancaq bölgəyə köç dalğasının sürətlənməsi ilə birlikdə Xuzistanın əhali yapısı da dəyişimə uğramışdır. Xuzistan bölgəsi əhalisinin sırf ərəblərdən ibarət olduğunu söyləmək doğru olmaz. Ərəblərin yanında bu bölgədə qaşqaylar, lorlar, əfşarlar və b. qəbilələr yaşayırlar.

Ərəblər əsasən Xuzistan və Buşehr ostanlarında, habelə qonşu ostanlar – Hürmüzgan Fars, Boyer Əhməd və Çahalmahalda, habelə dağınq olaraq İlam, Kirman, Xorasan, Tehran və Semnan ostanlarında məskundurlar. Xuzistan ostanında yaşayan ərəblər Bəsrə körfəzi, güneydə Mərhələnd Ruddan (Şartül-Ərəb) quzeydə Şiş şəhərindəkə uzanan bölgədə lor bəxtiyarilərinin qərbində yerləşmişlər. R.Blaga, dəqiq olmamaqla birlikdə İrandakı ərəblərin sayının 400.000-1.200.000 olduğunu bəliymişdir (4, s. 333). Ərəb qaynaqları isə ərəb əhalinin 2.000.000 – 2.500.000 olduğunu irəli sürürlər.

Yusuf Bənitərof, Şeyx Xəzəl üsyanının bastırılmasından bu günədək ərəblər arasında 3 cərəyanın mövcud olduğunu bəliymişdir: 1) istiqlalçılar; 2) Xuzistan ərəblərinin başqa ərəblərlə birləşməsi tərəfdarları; 3) Muxtariyyət yanlıları, yəni İrənin içində avtonomiyadan yana olanlar. İkinci cərəyan tərəfdarları yox deyəcək qədər azdır. İstiqlal tərəfdarları olmuşdur və hələ də mövcuddur. Abdel Naserin öndərliyindəki Ərəb Millətçiliyi Ərəb ölkələrində milli oyanışa səbəb olduğu kimi Xuzistan ərəbləri üzərində də etkili olmuşdur. Bunun sonucunda *Al Cibhe Tahrir Ərəbistan* (Ərəbistan Azadlıq Cəbhəsi), *Al Cibhe al Şabiye Tahrir al Ahvaz* (Əhvazın Azadlığı Uğrunda Xalq Cəbhəsi) və *Al Harəke al Suriye al Demokratiye* (İnqilabçı Demokrat Hərəkatı) kimi təşkilatlar ortaya çıxdı (16).

Bənitərof, İslam İnqilabından sonra Xuzistan ərəbləri arasındakı çeşidli cərəyanları belə təsnif etməkdədir:

“İstiqlalçı və ayrılıqçı cərəyanın həm ölkə içində, həm də ölkə dışında tərəfdarları vardır. Demokratik rejim iş başına gəldikdən sonra ərəblər milli haqlarına qovuşacaq və dolayısıyla ayrılıqçı fikirlərdən vaz keçəcəklər. Milli məsələnin çözümündə ən məntiqli yol olaraq görünən üçüncü cərəyan – avtonom idarədən yana olanlar çoxunluqdalar. Avtonomiyanın növü və hüquqi bağlamda yapısı bir neçə faktorla yaxından bağlıdır. 1) Ərəblərin milli haqları digər milli azınlıqlar olan türklər, kürdlər və b. ilə eşit olmalıdır. 2) Hüdudları içində yaşayan milli azınlıqlara bütün milli haqlarını tanımış olan ölkələrin təcrübələrindən yararlanma bilirik. 3) Ərəbcə təhsilin (ilk, lisə və universitet səviyyəsində) yanında farscanın ikinci dil, təhsil dili olaraq qəbul edilməsi; Ərəbcə basın və yayın; Məhkəmələrdə farsca bilməyənlərin ərəbcə danışa bilməsi; yerəl idarələrdə əhali oranına görə təmsilin sağlanması; bölgənin idarə şəkli, büdcəsi, ordu məsələsi,

muxtariyyətin qapsamı və b. xüsuslar başqa ölkələrin təcrübələrindən yararlanaraq təyin edilməlidir” (16).

Bu gün etnosiyasi mobilizasiyası davam edən Xuzistan ərəbləri, mərkəzə qarşı siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə rəqabət içindədirlər. Nurullah Qeysəri, mövzu ilə bağlı olaraq Xuzistan əyalətindəki sorunları incələmiş və bu sorunları dörd sahə içində toplamışdır:

1. Sosial sorunlar: əhalinin sıxlığı, sağlıq sisteminin yetərsizliyi, evsizlik sorunları, iqlimin olumsuz şərtləri və imkanların qıstlı olması, gənclər arasında narkotik bağımlılığı, işsizlik və b.

2. Mədəni sorunlar: təhsil imkanlarının yetərsizliyi və məktəblərin və universitetlərin sayının azlığı, müəllim yetərsizliyi,

3. Siyasi sorunlar: bölgə idarəsinin sorunlara duyarsızlığı, qanunsuzluq, ədalətsizlik, dövlət idarələrində rüşvət,

4. İqtisadi sorunlar: iqtisadi krizis, gəlir azlığı, bahalıq, peşə sahələrinin darlığı, bölgəyə yatırım əksikliyi və b.

Habelə, Qeysəri, ərəblər arasındakı sorunları faizlə ifadə edərək, bu sıralamanı etmişdir. Bu sıralamaya görə: 1-ci sırada 88.7% oranla sosial sorunlar, 2-ci sırada 65.5% oranla iqtisadi sorunlar, 3-cü sırada 40.2% oranla mədəni sorunlar və 4-cü sırada 34.5% oranla siyasi sorunlar yer almaqdadır (17, s.62).

Mocteba Maqsudi, Xuzistan ərəblərinə aid təşkilatları təsnif edərkən, dini və dini olmayanlar olmaq üzrə iki cür təşkilatdan bəhs etməkdədir. Araşdırmaçı, dini olmayan təşkilatlara *İttihadıyeyi Arabi Xuzistan* (Xuzistan Ərəb Birliyi), *Combuşi Nasiyaalisti Arab* (Ərəb Millətçi Hərəkatı), *Cəbheyi Tahriri Xuzistan*, *Fedayani Xalg və Hizbi Kargarani Sosyalisti* (Sosialist Fəhlələr Partiyası) təşkilatını örnək göstərməklə birlikdə, bu təşkilatların inqilabın ilk aylarından etibarən açıq fəaliyyət göstərdiyini, ancaq İran-İraq savaşının başlaması ilə bir çoxunun gizli fəaliyyətə keçdiyini bəliitməkdədir. Dini təşkilatlara *Sazmani Siyasi Arabi Müsəlmani* (Müsəlman Ərəblərin Siyasi Təşkilatı) örnək olaraq göstərən Maqsudi, bu təşkilatın Xuzistan ərəblərinin haqlarının geri verilməsi tələbində bulunduğuna, habelə Cümhuriyyətin qurulduğu dönmədə Xubriqan Məclisinin (Uzmanlar məclisi) qanuni olmadığı fikrini də uzun sürə müdafiə etdiyinə də diqqət çəkməkdədir. *Al Cibhe Tahrir Ərəbistanın* (Ərəbistan Azadlıq Cəbhəsi) uzun illər İraq tərəfindən dəstəkləndiyini irəli sürən araşdırmaçı, təşkilatın liderlərinin Xuzistan üçün istiqlal tələb etdiklərini və bölgənin adını da Ərəbistan olaraq dəyişdirdiklərini bəliitməmişdir. Bölgədəki əsirət rəislərinin bir qismi tərəfindən də dəstəklənən təşkilat, inqilabdan sonra fəaliyyətlərini genişlətməmiş və bir çox üzvü rejim tərəfindən yaxalanaraq edam edilmişdir (15, s.357).

Xuzistan ərəblərindən olan araşdırmaçı Ali Əl-Tai çağdaş İranda etnik haqlar mövzusunu ələ alaraq, dövlətin rəsmi dil siyasətini tənqid etməkdədir. Əl-

Tai, İranda dini azınlıqların mədəniyyətlərini öz dini dillərində yaşama azadlığına və özəl məktəblərdə öz dillərində təhsil haqqına sahib olduqları halda, etnik azınlıqların bu haqdan yoxsun olduğunun altını cızır. Araşdırmaçı, İranda uygulanan rəsmi dil siyasətinin yaratdığı çəlişkili durumlara bir başqa örnək olaraq da ərəb dili ilə bağlı soruna diqqət çəkməkdədir. Ərəb dilinin İran İslam Cümhuriyyətinin rəsmi din dili olması səbəbiylə universitetlərdə və dini məktəblərdə öyrədilməsinə qarşın, Xuzistan əyalətində ərəb dilinin, rəsmi dil olan farscanın yanında ikinci dil olaraq oxudulmasının əngəllənməsinə anlam verə bilməyən Əl-Tai, ərəbcənin islam dininin dili olması səbəbiylə və dini azınlıqlara tanınan haqq qapsamında ərəb bölgələrində ikinci təhsil dili olaraq istifadə edilməsinə tələb etməkdədir. Araşdırmaçı ana dilləri olan ərəbcədə təhsil ala bilməyən gənclərin öz dillərində danışa bilmədikləri və bu üzədən dini kimliklərinin də pozulduğunu irəli sürməkdədir (5, s.114).

Bu gün aktivliyi ilə diqqət çəkən təşkilatlardan biri də *Cəbhəyi Demokratike Merdomiye Xalqe Arabe Ahvaz* (Ərəb Demokratik Xalq Cəbhəsi) təşkilatıdır. Təşkilatın 8 iyul 2004-cü il tarixində yayınlanmış bildirisində 8 iyul 1999-cu il Tehran Tələbə Hərəkatının V ildönümü dolayısıyla İranda demokratiya uğrunda mübarizə edən öyrənciləri dəstəklədiyi bətilərək, bütün mübarizəçiləri son əngəl ortadan qalxıb hürriyyət əldə edilincəyə, İranda məhrumiyət altındakı bütün xalqlar azadlıqlarına qovuşuncayadək mübarizələrini davam etdirməyə çağırmışdır. Bildirinin sonunda “Məhv olsun Velayati-Fəqih diktatorluğu! Yaşasın, döyüşən universitet öyrənciləri” şüarları yer almaqdadır (18).

Son illərdə Xuzistan ərəbləri arasında etnosiyasi mobilizasiyanın diqqət çəkən bir özəlliyi də Xuzistan intelligensiyasının etnik mövzulara həssasiyyəti və toplumsal sorunlara aktiv yaxlaşımı ilə bağlıdır. Ərəb aydınlarının İran basınında etnik mövzularla əlaqədar dartışmalara aktiv bir şəkildə qatılmaları, habelə rejimin etnik qruplara yönəlik siyasətlərini tənqid edən ərəb əsilli yazarların sayının çoxluğu və əsərlərinin bolluğu və bu mövzuda digər etnik qruplara mənsub mələkdəşlərdən xeyli irəlində və daha radikal cizgidə olmaları da bu təsbiti dəstəkləməkdədir. Ərəb kökənli aydınlar arasında Y.Bənitorof, N.Purpirar, R. Əl-Tai və b. diqqət çəkməkdədir.

Çevrədəki etnik qruplarla bağlı bir ümumiləşdirmə etsək, 1) İrandakı bütün etnik qrupların etnik bilincinin yüksəldiyi və etnik kimliyinin politizə olmağa davam etdiyi; 2) ölkə içində etnik partiyaların və başqa təşkilatların fəaliyyətinin yasaq olması səbəbiylə etkiliklərini ölkə dıışında sürdüren təşkilatların tələblərini federalizm üzərində yoğunlaşdırdıqları diqqətə alındığında istifadə etdikləri kimlik strategiyalarının dıışlayıcı olmadığı; 3) sorunlara barışcıl yollarla çözümlə tapmağı hədəflədikləri; 4) muxtariyyət yanlısı tələblərin dilə gətirildiyi; 5) Azərbaycan

örnəyində də görüldüyü kimi, barışcıl göstərilərin keçirildiyi və şiddət yönümlərinə, radikal hərəkətlər baş vurulmadığı görünməkdədir.

Bu gün İranın yeni bir dönəmin ərəfəsində olduğunu söyləyə bilərik. Mövcud rejimə qarşı toplumsal müxalifətin getdikcə böyüməsinin yanında çevrədə bölgəçilik eylimlərinin sürətləndiyi, etnik haqlarla bağlı tələblərin sıxlıqla dilə gətirildiyi görülməkdədir. Bu günki durum daha öncəki etnosiyasi hərəkətlərlə qarşılaşdırıldığında, çevrədə etnik bilincin xeyli yüksəldiyi, etnik qrupların daha öncəki praktikadan yaxşı təcrübə qazandığı, ölkə dışında aktiv fəaliyyət göstərən təşkilatların yarandığı görünməkdədir. Son bir ildə Tehrandə baş verən olaylar və Yaşlılar hərəkatına qatılmada etnik qrupların istəksiz davranmaları, bu qrupların öz enerjilərini rejim içindəki qalmaqla üçün sərf etməyə meyli olmadıqlarını, tam tərsinə enerjilərini öz amal və hədəfləri üçün qoruduqlarını da açıqlıca ortaya qoymuşdur.

Qaynaqlar

1. İrandaki tənəməl etnik bölgələr için bax: Ek 1 İrandaki etnik bölgələr haritası
2. Statistical Yearbook 2002. United Nations, N.Y. p 408 və www.sci.or.ir, www.cbi.ir
3. Kesraiyən Nasrullah. "Torkmenhaye İran", fotoaflar N Kesraiyən, mətin yazarı Ziba Erşi, "Nuştar", Neşri Ağah, Tahran 1991
4. Rafael Blaga. İran Halkları El Kitabı, yayın evi belirsiz
5. Ali Al-Tai. Bohran-i hovvıyeti govmi der İran, Neşri- Şadegan, Tehran 1378
6. Özgür. "Avrasya Dosyası", 1997
7. Leon T. Hadar Andrey Alsadt "The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule", 1992
8. Whitley A. "İrənın etnik yapısı"
9. Turan News Agency. Baku 11.30 gmt, 16 Aug 1997
10. Olson Robert. "The "Azeri" Question and Turkey- İran Relations, 200-2002", Nationalism and Ethnic Politics, Vol 8 No 4 Winter 2002
11. Ahmadi Hamid. Govmiyet ve govmerayi der İran (İranda etnik qruplar ve etnik milliyətçilik; efsane ve gerçəkler), "Neşr Ney", Tahran 1999
12. Hasanpur Emir. Kürt Diliyle İlgili Devlet Politikaları ve Dil Hakları, Çeviren: Cemil Gündoğan, Avesta Yayınları, İstanbul, 1997
13. McDowall D. Modern History of Kurds, Tauris, London 2000
14. Smith Antony. Milli Kimlik, Çeviren Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999
15. Maksudi M. Tehevvolate govmi der İran, Çaphaneyi Sahib Koser, Tehran, 1380

16. Benitorof Yusuf. Nazari be Meseleyi Arabi Kuzistan (halki Arabi der İran), Abadan Neft Fakültesinde 11.14. 1357 (1978) tarihinde etdiyi çıxışın özeti, Farsca mətn.

17. Qeyseri N. “Govmiyeti arab ve Hovviyeti Melli der c. İran”, “Feslnameyi Mutaleati Rahbordı”, No: 1 bahar, Tehran, 1377

18. www.al-ahvaz.com. Arap Demokratik Halk Cephesi bildirisi, erişim 12.07.2004

19. www.tribun.com. “İrannın geleceği” konulu Londra seminarı, erişim 27.05.04

20. www.peykeiran.com. erişim 10.07.2004, tam mətn üçün bkz: ek 3

21. www.warhol-monitor.bbc.co.uk. erişim, 17 aprel 2002

Böyük Rəsuloğlu
(Oslo, Norveç)

GÜNEY AZƏRBAYCANI KÜRDLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİ

Bu başlıq altında yazı yazmağa o qədər çox fikir, material və siyasi təhlil meydanı vardır ki, hardan başlamağa çətinlik çəkirsən. Bu gün təqribən bütün kürd təşkilatları tərəfindən Batı Azərbaycan Kürdistan olaraq göstərilməkdədir ki, bu təcavüzkar siyasət uzun bir tarixə malikdir.

İslam inqilabından öncə, çalışdığım mühəndis müşavir şirkəti, Azərbaycanın tanınmış ailələrindən olan, cənab mühəndis Rəhmətullah bəy Müqəddəm Marağaiyə aid olduğuna görə, inqilabdan sonra bağlandı. Dəyərli dostum, cənab mühəndis Faizi (Şəriətmədarinin müridlərindən olan, ayətullah Foizinin bacısı oğlu) Batı Azərbaycanın çiçəkləndirilməsi üçün çeşidli projelərin icrasına yardım etməyimi istəmişdi. Mən də o zaman, bütün aydınlar kimi islam inqilabının ədaləti təmininə, millətlər arasında ayrı-seçkiliyə son qoyulacağına inandığım üçün bu təklifi qəbul etdim. Urmiya ustandarlığının inkişaf müavini olan Faizi bəy projelərin araşdırılması üçün Tehranın Vənək meydanında yerləşən “İritek” mühəndis müşavir şirkəti ilə müqavilə imzaladığına görə, mən də orada iş girdim.

Bu xatirəni yazmaqdan iki hədəfim var:

a) Batı Azərbaycanın bütün bölgə və şəhərlərində, Urmiya, Salmas, Xoy, Qaraziaddin, Qarəyni (Siyah çeşmə), Maku, Ərəblər (Poldəşt), Sulduz, Üşnü, Xana, Soyuqbulaq, Qoşaçay, Tikantəpə, Sayınqala kimi yerləşim mərkəzlərinin ərazisini qarış-qarış gəzmişəm. Bölgə insanı ilə geniş tanışlığımın yanında, projelərin həyata keçməsində lazım olan araşdırmaları yeritmək üçün bütün dövlət

orqanları, özəlliklə “plan organizasyon” idarəsinin bölgə haqqındakı çalışmalarının nəticəsi ixtiyarımızda idi. Öz fəaliyyətimizlə yanaşı, bu idarələrin sosial, iqtisadi, etnik, mədəni və siyasi araşdırmaları, xəritə və raportları, bölgədəki durumu dərinəndən anlamağıma imkan yaratmış oldu. Ona görə, yazıda işarə edəcəyim bilgi və məlumatlar qondarma deyil, həqiqətdir və real faktları əks etdirir.

b) Həmin şirkətin Tehrandakı mərkəzi idarəsində bir gün toplantıdan sonra, başqa mühəndislərin yığıldığı bir otağa dəvət edildim. O otaqda bir kürd və bir erməni çalışmaqdaydı. Birinin başının üstündə Böyük Kürdistan xəritəsi, o birisininkində Böyük Ermənistan xəritəsi asılmışdı. Hər iki xəritədə Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsi iç-içə yerləşdirilmişdi. Təbriz üstündə savaşırdılar. Mən onlara dedim ki, “lütfən bölüşüb barışandan sonra, biz azərbaycanlıları hara sürgün edəcəyinizi tezliklə bildirin”. Oturanların yanında utansalar da, şovinst düşüncə və faşist davranışın meydanından qurtulmaları mümkün deyildi.

Güney Azərbaycanın, özəlliklə batı bölgələrinin kürləşdirmə siyasətində çeşidli amillər durmaqdadır.

a) İranda ari irqinə dayanan farsçılıq siyasəti

Hər nə qədər də ötən yüzildə Güney Azərbaycan türklərini öz milli varlığından qoparıb, irqçi fars şovinizminin fədaisi halına gətirmiş olsalar da, qonşusunda Atatürkün yaratdığı Türklük ruhiyyəli bir dövlət, farsların gözündən qaçmamışdır. Yatmış millətin bir gün oyanacağı, öz kimliyini tanıdıqda, Türk dövlətinə gerçək gözlə baxacağına görə ayaqlanacağı, onların fikrini davamlı məşğul etmişdir. Təbii olaraq Quzey Azərbaycanın varlığı, özəlliklə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yenidən bərpası bu qorxunu ikiqat artırmışdır. Say etibarlı ilə ölkənin yarısını təşkil edən bu millətin yox edilməsi, bütün milli varlığını talamaqla birlikdə, yaşadığı coğrafiyada başqa millətlərlə qarışdırılması da düşünülmüşdür. Azınlıqda olan farsların Güney Azərbaycana göndərilməsi projesi, Azərbaycana gələnlərinin heç olmasa, uşaqlarının türkləşməsi nəticəsində başarılı olmuşdur. Onun üçün iki yol seçilmişdir.

- Azərbaycanın iqtisadiyyatını dağıdaraq, Tehranı inkişaf etdirib, Türkləri çörək dalınca oraya çəkib, əritmə ocağında farslaşdırma fabrikası yaratmış və başarılı da olmuşdur.

- Kürdlərin Azərbaycana, özəlliklə Batı Azərbaycana köçünə yardımçı olaraq, buna böyük imkan yaradaraq, bir yandan yuxarıdakı hədəfə çatmaq, o biri yandan da balans yaratmaq siyasəti güdülmüşdür. Bu vasitə ilə azərbaycanlıları hər hansı bir tərpnəşdə məhdudlaşdırıb, eyni halda kürd talanları ilə qorxutmaq məqsədi də təqib edilmişdir.

Bu siyasət Pəhləvi dövründə, kürdlərin ari irqinə mənsub olduqlarını təbliğatla davam etmişdir. Həmin təfəkkür əsasında Rza şah, minlərlə türkün qatili olan İsmail ağa Simitqonu yaxaladıqdan sonra onunla davranışı, Bayat türklərinə mənsub olan və kürd başçısı Şeyx Əbidullahın Urmiyada törətdiyi soyqırımın qarşısını alan Maku sərdari İsmail ağa Bayat Makuyi ilə davranışın müqayisəsi anlamlıdır. Oğlu Məhəmməd Rza şah, molla Mustafa Bərzanini Tehrandə barındıraraq, tufəngçilərinə Batı Azərbaycanda böyük imkanlar yaratmışdır. Bir yandan da Güney Azərbaycanın Binab şəhərində bölgənin ən güclü radio ötürücüsü yaradaraq “ey kürd, dünyanın hər yerində olursan, təmiz ari irqinə mənsub iranlısan” (*oxu farssan. B.R.*) şüarı ilə beyinlərini yumuşdur.

O zaman sərhəd bölgələrində qaçaqmalçılıqla böyük maddi imkan qazanan kürdlərin Tehran tərəfindən dəstəklənməsi kimsəyə sirr deyildir. Kürd xanlarının, o cümlədən Türkiyə sərhədlərinə yaxın bölgə kürdlərinin başçısı Rəşid bəyin şah tərəfindən necə istifadəsi bilinməkdədir. Onu və onun tayfasını Urmiyada yerləşdirən şah rejimi, bu məsələdən faydalanmaq üçün, dəridən-qabıqdan çıxırdı.

İslam inqilabından sonra, hakimiyyətin kürdlərlə məzhəb baxışındakı fərqliliklər, başqa bir durum yaratdı. Bir tərəfdən, kürdlərin qiyamı, Sulduz, Urmiya, Qoşaçay kimi türk şəhərlərinə hücumu, bir tərəfdən də Azərbaycan problemi ilə bağlı balans siyasətini təqib edilməsinin vacibliyi, Tehranı yol ayrıcında qoydu. Dini zaviyədən ölçülən məsələ, Tehranı açıqca himayətdən nisbi olaraq çəkirdisə də, başqa yollar seçməyə məcbur etdi. Qaçaqçılıqla qazancın miqdarı artaraq kürdləşdirmə siyasəti yeriyirkən, çeşidli metodlarla kürdləri Urmiyada yerləşdirmə siyasətləri davam etmişdir. Bu siyasətlərin yanında, Batı Azərbaycanı kürd göstərmə çabası daha ziyadə seçkilərə yönəldi. Tehran hakimiyyəti, Batı Azərbaycanda keçirilən seçkilərdə, müxtəlif yollarla kürd namizədləri dəstəkləyərək bu oyuna davam etdi. Bu məsələ ilə bağlı keçən iki dönmə, Urmiyada millət vəkilliyi seçkilərindəki xain siyasətləri aşağıda təhlil edərək, Batı Azərbaycanın başqa bölgələrində də, zaman və məkan şərtlərinə görə bu dəstəyin davam etdirildiyini bildirmək istədim.

5 may 2000-ci il tarixində İran islam məclisinə keçirilən 6-cı dövrün, Urmiyadakı seçkilərinin analizində, Tehran oyunlarının açıqca göründüyü inkaredilməzdir. Belə ki, Urmiya bölgəsində cəmiyyətin 15%-ni təşkil edən kürdlər, birinci mərhələdə 15 nəfər, Türklər isə 60 nəfərin adaylığını qoydu. “Keşikçilər Şurası” kürdlərdən 3 nəfər, Türklərdən 60 nəfərin hamısını təyid edərək qeydiyyatdan keçirdi. Bölgədən 3 nəfər millət vəkilli seçiləcəyinə görə, kürdlərin səsi bölünmədən, Azərbaycan Türklərinin səsi, $60/3=20$ yerə parçalanmışdır. Belə ki, Mavanalı kürd Fətullahpur birinci mərhələdə 74027, yəni 25.1% səs alaraq, 0.1% üstünlük ilə vəkil oldu. Dörd namizəd, Fəttah Hüseyni –

kürd, 57704 səs, Mir Mahmud Yekanlı – Türk, 56182 səs və xanım Şəhrbanu İmani – Türk, 50317 səs ilə ikinci mərhələyə qaldılar.

Keşikçilər Şurasının bu anti-Türk, anti-Azərbaycan və qışqırdıcı siyasətini millət başa düşdü, şiddətli etirazlar baş verdi. Milli duyğuların təsiri altında Tehran və kürd əleyhinə xalq ayaqlandı. Urmiyanın məşhur imam cüməsi Molla Həsəni, xalqın istəyi ilə Tehrana gedib, rəva görülmüş bu haqsızlığa etirazını bildirdi. Bilindiyi kimi, adını çəkdiyim Molla Həsəni, 1979-cu il inqilabında, Urmiyanı kürd talanlarından nicat verən adamdır.

Bu etirazlara cavab olaraq keşikçilər şurası, guya ədalətin icrası kimi göstərmək üçün, ikinci adam olan Adil Qarabuğlunu ləğv etdi. Əslində, Keşikçilər və kürdlər gözəl bilirdilər ki, cəmiyyətin 85%-ni təşkil edən Türklərin ikinci mərhələdə səslərini bölünmə imkanı olmadığına görə, qalan iki nəfər Türklərdən çıxacaqdır. Çünki məcburi olaraq bu dəfə ancaq iki nəfərə səs veriləcəkdir. İkinci turda, Azərbaycan Türklərindən xanım Şəhrbanu İmani və Mir Mahmud Yekanlının seçilməsi bu nəzəriyyəni sübut etdi.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Urmiyanın 85%-nin Türk olmasını, bölgədə çalışdığım zaman rəsmi sənədlər və araşdırmalar sübut edirdi. Bu seçkilərdəki alınan səs nisbətinin analizi də bunun başqa bir sübutudur.

Urmiyada səs vermə haqqı olan insanların sayı o dövəndə, rəsmi rəqəmlərə görə 490116 nəfər idi. Bunların 294070 nəfəri, yəni 60%-i səs vermişdir. Bu rəqəm səsvermə haqqı olanların sayının 50%-dən çox olduğuna görə, seçkilər baş tutmuş hesab edilmişdir. Kürdlərin birinci adamı 74027 səs alıb. Məlum olduğu kimi, Urmiyada kürdlər heç bir Türkə səs verməz, eyni halda kürdlərin 100%-i məmulən seçkilərdə iştirak edərlər. Ona görə kürdlərin nisbətini, $74027/490116 \times 100 = 15\%$ hesablamaq olar.

İslam cümhuriyyəti dövründə Tehran hakimiyyətinin bu siyasətini daha dərinəndən anlamaq üçün 2008-ci ildə keçirilən məclis analizi faydalı sayılmaqdadır. İslahatçılar dövründən çox da fərqlənməyən, mühafizəkarlar dövrünə rast gələn bu seçkilərdə, Keşikçilər Şurası 2000-ci il təcrübələrindən öyrənərək, azərbaycanlılar əleyhinə apardığı siyasətin metodunu dəyişdi, ancaq mahiyyəti dəyişmədi. Bu hadisələri aşağıda təhlilə çalışacağam.

Keşikçilər Şurası, Urmiyada 35 nəfər Türkün adaylığını təyid edərək yenə Türklərin səsini bölməyə çalışdılar. Bunun qarşısında Abdurrəhman Nəqşi adında hakimiyyət yandaşı tək bir kürdün səlahiyyətini təyid etməkdən neçə hədəf güdürdülər.

a) Türkləri azımlıqda göstərmək üçün qarşı tərəfin səsini bölmədən birinci turda, Türklərin səsinin bölünməsindən faydalanaraq kürd vəkil çıxarmaq. Çünki çox gözəl bilirlər ki, ikinci turda Türklərin səsini bölmə mexanizmi olmadığına görə qarşı tərəfin səs gətirməsinə imkan yoxdur.

b) Milliyyətindən asılı olmayaraq öz tərəfdarlarından birini məclisə göndərmək.

c) Siyasi hesab-kitabdan çox da başı çıxmayan Molla Həsəni və tərəfdarlarına müsbət münasibətlərini sübut etmək.

Ortaya çıxan nəticələr göstərir ki, Tehran xəta etmişdir və uduzmuşdur. Birinci hədəfdəki xəta seçkilərin nəticəsində gizlənmişdir. Çünki 248640 səsədən, onların dəstəklədiyi Abdurrəhman sadəcə 57500 səs qazanmışdır. Bu ölçü dəyəri hətta ikinci şəxs olan Cavad Cahangirzadədən də aşağı qalmaqla birgə, keçən seçkilərə nisbət təqribən 20% az olsa da birinci səs gətirən Türk əsilli seyid Səlmən Zakiri 67000 səs ilə millət vəkili olaraq təqribən keçən seçkilərdəki eyni mərhələyə nisbətə 10% artım göstərmişdir.

Bu bir tərəfdən də göstərir ki, bölgədə yaşayan kürd əsillərin bir bölümü, öz gələcəklərini və mənafeələrini qorumaq üçün terrorist dəstələrin və ya ari irqçilərinin arxasınca getməkdən imtina edə bilərlər. Düşünə bilərlər ki, qonaqpərvər Urmiya əhalisi ilə dostca yaşamaq hər iki millətin xeyrinədir.

Burada bir haşiyə çıxaraq, gizlin adlarla yazı yazıb “Türklər gücləndikcə bölgədəki millətlər arasında savaş yerinə barış olacağı” fikrini anlamayan və ya anlamay istəməyən qızıl irticai təfəkkür sahibləri soydaşlarımıza bir oyanış və anlayış qamçısının da vurulduğu anlaşılmaqdadır.

Azərbaycan milli hərəkatının ayıq fəallarının çalışması nəticəsində meydana giren Türk milləti ikinci mərhələdə Türklərə səs verərək, hər üç vəkili də özlərindən seçdilər. Beləliklə, ikinci hədəflərinə çatmaq üçün oxları daşa dəydi. Tehranın üçüncü oyununun özlərinə qayıtması üçün milli hərəkatçıların ifşası böyük təsir göstərdi.

Əlavə etmək lazımdır ki, o vaxt kürd terrorçularının açıq-aydın ərazi iddialarını görməyəcək qədər bəsirət gözlərinin qarşısına irticacı ideoloji gözəndiriyi bağlanmış bəzi insanların təbliğatı, suyun üzündəki köpükdən başqa bir mahiyyət daşımadı. Hələ də Kürdistan dağlarında sərmayədarlığın əleyhinə savaşa hazırlanmaq yuxusunda olan bu insanların həqiqətən beyin yarıqlarının içində nə olduğu aydın deyildir. Bunların fikirlərindən anlaşıldığına görə, Türkün qanını tökülməsinin əhəmiyyəti olmadığı halda, özünü və torpağını qorumaq üçün məbada günə hazırlamaq nəticəsində ortaya çıxacaq durum qanxorluq olacaqdır.

Millət açıqcasına bu siyasi singinlərin taktikalarını anlayaraq “yox” deməyi bacarmışdır. İçlərindəki düynləri boşaldaraq ziddi-milliy yollarını millətin önünə sərdikləri üçün xəta etdikləri də aydınlaşmışdır. Millət başa düşmüşdür ki, öz qurtuluşunu təmin etmək üçün şahqulu, rusqulu və imamquluna ehtiyac yoxdur. Mütəşəkkil olub güc mərkəzinə dönuşərsə, bütün problemlərin həllinə nail olaraq qalib gələcəkdir.

a) Kürdçülük siyasəti

Bu məsələni araşdırmaq üçün bir az geri qayıdıb, bəzi tarixi sənədlərə toxunmaq gərəkməkdədir. Şübhəsiz, tarixi həqiqətləri geniş surətdə açmaq bu məqalənin tutumunun xaricindədir. Ancaq qısa da olsa millətimizin, əleyhimizə aparılan bəzi təbliğatların kökünü bilmələri faydalı olardı.

a) Kürdlərin bölgəyə yerləşmə tarixi

Tarix elminin gəlişdiyi son iki yüz ildə, kürdlərə tarix yazmaq istəyənlərin bir çoxu, hətta özlərindən olanları da, bunların kökünün hara dayandığı barədə çətinlik çəkməkdədirlər. Fars irqçiləri, onları ari irqinə bağlamaqla öz məqsədlərinə çatmaq yolunda işlətməyə çalışsalar da, Qərb alimləri də öz mənafeləri doğrultusunda yönləndirməyə çalışırlar. Bir teoriyə görə, bunlar Avropadan Aşur torpaqlarına köç edən ermənilərin, yerli xalqlarla qarışımından ortaya çıxmışdır. İçində bunların da yer aldığı, Aşur dövləti Mad birliyi vasitəsilə dağılıqdan sonra bölgədə pərakəndə olmuş, farslarla yaxın əlaqələrinə görə də dilləri onlara yaxınlaşmışdır. Bu nəzəriyyə bunların bugünkü xüsusiyyətlərinə də uyğun gəlməkdədir. Məlum olduğu kimi, Aşur dövləti Azərbaycan torpaqlarına davamlı hücum edərək talanlar etmiş, mədəniyyət abidələrini dağıtmışdır. “Urmiya teoris” yanına, Urmiya gölü ətrafında yaşayan protürk “Türkovaları” ona da, Sümerdən qalmış lövhələrdə 300-dən artıq bu gün işlədiyimiz sözcükləri artırıb, ona da bu mədəniyyətlərə Aşurun talançı hücumlarını, böyük Mad dövlətini yaradan tayfaları və Aşur talanlarının qarşısının alındığını artıraraq, bir koordinasiya səhifəsi yaradarsaq, çox şeylərin aydınlaşacağına inanıram.

Yaxın yüzillərdə Azərbaycandakı kürd talanlarını şiə-sünni davasına bağlamaq və ya Birinci Dünya müharibəsində asuri, kürd və erməni birliyinin bəlli bir siyasətin sonucu tanımaq və ya Xocalı faciəsini siyasi bir hədəf göstərməkdə kiçik həqiqətlər yatsa da, əsas məsələ tarixdən gələn milli psixoloji və talançılıq eşqidir. Bu qırğınlarda edilmiş vəhşiliklər – insanların boynunu üzmək, qulaq kəsib sığa oğurlamaq, qarın söküb uşaq öldürməyin anlamı nə mənə daşıyır? Bu hadisələri əski Aşurların Azərbaycana hücumları ilə tutuşduranda, yuxarıdakı kürdlər və “Aşur-erməni” teoris özünü doğrultmaya başlayır.

Belə olmadığını soruşanlara demək lazımdır ki, tarixi sənədlər əsasında Səlcuqlular zamanı Urmiya, kürd talanlarına məruz qalmışdır. Əcəba o zaman şiəmi var idi? Elxanlıların Misir səfərinə qoşulmaq üçün ermənilərdən təşkil olunmuş qoşun dəstəsinin Təbrizdə törətdiyi hadisələr zamanı hələ Elxanlılar müsəlman olmamışdı.

Kürdlərin bölgəyə və Azərbaycanın batı bölgəsindəki Anadolu sərhədlərinə yerləşməsində çeşidli amillər durmaqdadır. Aşur dövləti dağıldıqdan sonra, daha ziyadə əlçatmaz dağlarda pərakəndə yaşayaraq heyvandarlıqla məşğul oldular. Adət üzrə Şah Kuruşun əlağacı kimi səhnəyə girən kürdlər bu adı daşımaya da, Sasanilər zamanı o bölgədə gücə dönüşməyə başladılar. Qadisiyə singinindən sonra bir daha özlərini toparlamayan bu qövüm, Səlahəddin Əyyubini özünə bağlamaq istəsə də, Sultan Məhəmməd Fətəh və Uzun Həsən savaşına qədər kölgədə qaldılar. Həmin savaştan sonra, fətəhin əmri ilə Anadolu, özəlliklə Diyarbəkirdən qaçan Ağqoyunluların ərazilərinə yerləşdilər. Qərribədir ki, Balas adı verilən, sünni olan həmin kürdləri, Səfəvi şiəçiliyinin qarşısını almaq üçün, Sovuqbulağa köçürmüşlər. O yetmədiyinə görə, Şəkakları (İsmail Simitqonun tayfası) Hələbdən, Cəlayirlər və başqa tayfaları da Suriyadan Anadolu-Azərbaycan sərhədlərinə yerləşdirmişlər. Səfəvi-Osmanlı rəqəbətəri nəticəsində çeşidli qondum-köçdüm oynasalar da, keçən yüzildə qərb dövlətlərinin kəşfi ilə ortadan çıxdılar. Osmanlının sünni meylləri də bunların Azərbaycan torpaqlarında yoğun yerləşməsinə səbəbiyyət vermədi.

Bütün bunlara baxmayaraq, bu gün yuxarıda adlarını çəkdiyim Qərbi Azərbaycanın şəhərlərinin verimli ovalarında kürd kəndi tapılmaz, daha ziyadə sınır bölgələrindəki dağlarda yaşarlar. Misal üçün, Urmiyadan 360 para kəndinin 300-ü ovalardadır ki, ermənilərin köçü ilə boşalan Fəqqibəyli kəndinə və əhalisi körəsünni Türk olan Balova dolsalar da, başqa tək bir kürd kəndi tapılmaz. Ancaq sərhəd bölgələrindəki kiçik dağ kəndlərində yaşarlar. Salmas, Xoy ovalıqlarından çox uzaqda olan sərhəd dağlarında var olsalar da, Qara Ziyəddindən Qara Eyniyə, oradan Türkiyə sərhəddinə dayanan və Türk kəndi olan İsa kəndinə, oradan Maku və Araz qırağına qədər kənd və şəhərlərdə tapılmazlar. Ancaq Ağrı dağının qərbində, Azərbaycanla Türkiyə sərhəddini təşkil edən Qarasu çayının kənarındakı daşlıqlarda, orada şor torpaqları olan Zəngənə düzünün üç kəndində, Ərəblər şəhərindən aşağı, yüzlərlə Türk kəndinin ortasında yerləşən, adı da Türkcə olan Qoşqada vardırılar. Bu da açıqca göstərir ki, bunların Azərbaycan torpaqlarına gəlməsindən çox keçməmiş, özəlliklə bu daşlıqlara gəlmələrinin tarixi bəlkə yüz ili də aşmamışdır. Qaraeyni dağlarından qaynaqlanaraq, Makudan Ərəblərə doğru axan Zəngmar çayının qərbində yerləşən, işləri şor bulaqlardan çıxan suyun yaratdığı bir gölməçədə göyərən qamışlardan həsir toxumaq üçün Sarısu da kürd kəndidir.

Bu məsələyə bir az daha açıqlıq gətirmək üçün 1979-1982-ci illər arası Güney Azərbaycanın tarixi torpaqlarını addım-addım gəzərək “Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri” adındakı məqaləni oxumağı faydalı hesab edirəm. Bu məqaləni Təbrizdə çıxan “Mehdi-Azadi, Urmiyada çıxan “Nəvidi Azərbaycan”,

Bakıda çıxan “Ədəbiyyat qəzeti”, İstanbulda çıxan “Gənc aydınlar” dərgi və qəzetlərindən oxumaq mümkündür.

1955-ci ildə, 13 yaşında ikən, ilk dəfə Təbrizdən Urmiyaya gedib, 5 il yaşadığım Qara Həsənli kəndinin igidlərinin, İkinci Dünya müharibəsində kürd talançılarının qarşısını necə aldıklarını, 1993-cü ildə Tehrandə tənzimləyib çap etdirdiyim Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr” kitabında geniş izah etmişəm. O müddətdə Urmiya şəhərində təhsil aldığım zaman, bu şəhərdə kürd ailələrinin sayını barmaqla saymaq mümkün idi, bu, məktəblərdə də keçərliydi. Ancaq yuxarıda qeyd etdiyim siyasətlər nəticəsində bu gün, Urmiya şəhərinə döləraq etnik durumu dəyişdirmək yolundakı taktikləri danılmazdır.

b) Yeni kürdçülük

XVIII əsrdən bəri Avropada başlayan millət tərifi və nasionalizm anlayışı, Şərq ələmində, özəlliklə bizim yaşadığımız bölgədə öz təsirini göstərməyə başladı. Keçən yüzildə aşırı dərəcəyə varan və şovinizmə meydan açan bu tərakkür, daha da dərinləşdi. Başlanğıcda, Avropa, özəlliklə İngiltərə və Rusiyanın sui-istifadə maşasına dönüşən milliyətçilik, keçən əsrin sonlarında ABŞ-ın bölgə siyasətində daha güclü rol oynamağa başladı. Özəlliklə kiçik xalqlarda böyük təsir göstərən və xarici siyasətlərin alətinə dönüşəcək mahiyyət daşıyan bu qavram, kürdləri də öz təsiri altına aldı.

Keçən yüzildə Batı Azərbaycanda Şeyx Əbidullahın qırğınları ilə İsmail Simitqonun vəhşiliklərindən tutmuş, Türkiyənin Nurçular ayaqlanmasına, İraqda Molla Müstafadan tutmuş, Mahabaddakı Komiləyə, Urmiyada Rəşid bəy talanlarından tutmuş Suldüz qırğınlarına, PKK terrorundan tutmuş, Pejak cinayətlərinə - hamısı o tərs düşüncənin məhsuludur. Elə olmasaydı, günümüzdə bütün kürd dəstələri, Batı Azərbaycanı Kürdistan göstərək, Azərbaycan Milli Hərəkatı ilə toqquşma yaradıb, Tehranın qulluğuna girməzdi. Amerikanın “Orta Doğu planı”na uyub, Kərkükdəki təcavüzlərə bel bağlayıb, bu boyda dıx qıçırtmazdı. Təəssüflə, kürd xalqının başçıları, xanları və təşkilatlarının qeyri-siyasi və qeyri demokratik davranışları nəticəsində, bu məzlum xalq hələ də “feodal” münasibətlərdə yaşamaqdadır. Bu yaşayış modeli, özü-özlüyündə demokratik axının qarşısını alaraq, insanları onun-bunun aləti olmağa sövq etməkdədir. Bu bəlanın kökünü qazmaq üçün kürdlərin həqiqi aydın və oyanmışlarının boynuna böyük yük düşməkdədir.

Biz istəsək də, istəməsək də, bölgəmizdə bu yanlış siyasət gedir. İraqdakı durumdan məst olan bu tayfa, yeri gələndə yaxın zamanda başımıza gələn Xocalı faciəsindən yüz, bəlkə də min qat artığını rəva görəcəkdir. Millətimiz bilməlidir ki, kürd dəstələri bütün sahələrdə torpaq iddialarından əməli olaraq əl çəkməsələr, üzdənirəq böyük siyasətçilərimizin, kürd təşkilatlarına qoşularaq iş birliyi həvəsləri heç nəyi dəyişməyəcəkdir.

Təkcə yolumuz, Batı Azərbaycanlıların məşru müdafiə yolunda silahlanmasıdır.

Güntay GÖNCALP
Nokia, Finlandiya

GÜNEY AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATI ÜZƏRİNƏ FENOMENOLOJİ YANAŞMA

“Güney Azərbaycan” söz birləşməsi artıq qəbul edilmiş bir anlayışdır. Bu anlayışın, tarixi, coğrafi, siyasi boyutları var. Bu anlayış ətrafında bir sürü sual-cavab bilgiləri ortaya çıxmışdır. Bu sual-cavab dialektikası bağlamında istər-istəməz əqli imkanlar da genişlənmişdir. Əslində isə hədəfə çatana qədər bu doğrultuda tarixi, coğrafi, ədəbi, sosioloji, fəlsəfi və siyasi qavramlar o qədər zənginləşməlidir ki, onun təsirindən kənarda qalmaq mümkün olmasın. Bunun örnəyini biz İran, hətta dünya miqyasında görmüşük. Soyuq savaş zamanında solun qavramları o qədər zənginləşmişdi ki, istər-istəməz bir cazibə mərkəzinə dönmüşdü. Bu qavramların bir çoxunun solla heç bir ilişkisinin olmamasına baxmayaraq, onlar tərəfindən mənimsənilmişdi. Lenininst solun təmali olmadığı üçün öz içindən çökmüşdür. Ancaq ulusal hədəflərin və istəklərin təmali olduğu isbat edilmişdir. Ulusal hərəkatın bütün bu qavramlarla zənginləşmənin yanı sıra geniş boyutlu bilgi içərisinə girməli və birikilmiş bilgiyə görə də toplumsal davranış sərgiləməlidir, deyə düşünürəm. Burada Trotskinin bir fikrinə dayanaraq görüşlərimi davam etdirəcəyəm. Trotski deyir: “Toplumsal devrim gerçəkləşdirmək olanaqsızdırsa, zaman uyqarlıqda (mədəniyyətdə) devrim gerçəkləşdirmək gərəkdir”. Tam bizim tarixsəl statumuzu bəlirləyən bir görüş. Bu gün bəlli nədənlərdən dolayı ulusal yöndə yurdumuzun içində devrim gerçəkləşdirmək olanağından yoxsunuq. Ancaq önümüzdəki zaman dilimində uyqarlıq planında devrim gerçəkləşdirə bilməzsək, şübhəsiz ki, o toplumsal devrimin gerçəkləşməsi və ulusal haqlarımızın həyata keçməsi də çox zor olacaqdır. Bu baxımdan həm dikey (şaquli), həm də yatay (üfüqi) gəlişmələri həyata keçirmək ciddi zərurətdir. Dikey gəlişmə düşüncə, bilgi və davranış planında gerçəkləşirəkən, yatay gəlişmə isə örgütlənmə və milli görüşləri toplumun içində yaymaqla mümkün ola bilər. Daha doğrusu, dikey evrim (təkamül) düşüncə və yatay evrim isə siyasi planda baş verər. Dikey gəlişmələri düşüncə adamı ortaya qoyar. Çünki hər əsrdə bir neçə kişi düşünər və qadınlar isə düşüncə adamlarının düşüdüklərini ya düşünərlər, ya da uyqularlar (tətbiq edərlər). Böyük Fransa İnkılabı Volter, Russo və Didro kimi düşünürələrin projesi idi. Dikey evrimi zehni

baxımdan bir çağdan digər çağə keçiş kimi anlamalıyıq. Buradakı çağ təqvim anlamında deyil, düşüncə anlamında anlaşılmalıdır. Şübhəsiz ki, bunun təməlinde indiki zamanda çağdaşlaşma eyləmləri (fəaliyyətləri) durmaqdadır. İndiki zamanda çağdaşlaşanı sağlamaq çoğunluğun görəvi deyildir, yaradıcı azğınluğun görəvidir. Bugünkü milli hərəkatda əksik olan budur, yəni çağdaşlaşanı sağlayan yaradıcı azınlıq əksikliyi var. Tarixin də yaradıcısı və yön vericisi bu yaradıcı azınlıqdır. Başqa dillərdə oxunsa da, öz dilində ciddi yazıtlar (əsərlər) yaradıb və bu vəsilə ilə milli ideyanı kitablaşdırmaq ehtiyacı mövcuddur. Bu surəci mədəni inqilab olaraq tanımlayıırıq.

Bu doğrultuda şübhəsiz ki, bəzi çalışmaları gözə çarpmaqdadır. Ancaq bu çalışmaları çoxu metodik və ya siyasiydir. Fəlsəfi çalışmaları rast gəlmirik. Oysa fəlsəfi etkinliklər dəyərlər və politik etkinliklər metodlar üzərində dururlar. Dəyərlər qalarğı və metodlar dəyişkəndir. Və ya metodlar daha tez və dəyərlər isə uzun zamanda transformasiyaya uğrarlar.

Hər kəs bilir ki, biz ulus olaraq islam orta çağında yaşayıırıq. Bu günkü İranda fərd o qədər dəyərsizləşdirilir, kimliksizləşdirilir ki, onun özünə etibar, güvəni və öz nəfsinə inancı qalmır. Dehumanizə edilən, dövlətin böyük maddi imkanları psixoloji təbliğati vasitəsilə heysiyyətsizləşdirilən insan özünü daima suçlu aşağılıq kompleksi içində hiss edər. Dini istibdad bütün dənəmlərdə insanı dehumanizə edərək, onun Tanrı üçün yaşadığı düşüncəsini tələq etmişdir. Belə bir toplumda və bireyde, əlbəttə ki, şəxsi hesiyyətin, milli kimliyin biçimlənməsi çətin işdir. Bu baxımdan uzun tarix boyunca kimliksiz yaşamağımızın əsas səbəblərindən biri dini istibdad olmuşdur. Səlcuqlu, Osmanlı, Səfəvi dənəmlərindəki dini istibdad milli həyatımızı dini baxışlara yem etmiş, türklüyü ərəb-fars kimlikləri yolunda qurbanlıq etmişdir. Belə bir toplum üzvləri, hətta bir-birinə sayıqlı davranmaqda çətinlik çəkirlər. Çünki kökü tarixin dərinliyinə uzanan milli dayanışma örnəyi mövcud olmamışdır, dini dayanışma örnəyi olmuşdur. Çünki davranış uzun bir təcrübənin məhsuludur. Bu ortamda modernitənin bizim yardımımıza gəldiyini yazımın axışı içində anlatmağa çalışacağam. Yalnız belə bir vəziyyətdə mühacirətin ortaya çıxışına tanıq oluruq. Yəni bu istibdadın əlindən qurtulmaq üçün mühacirət etmək. Gözümüzün önündə davam edən və öz yaşamımızda da tanıq olduğumuz üzrə mühacirət üç yöndə davam edir:

1. Beyinlərin qaçışı. Ölkəmizdə öz davranışları və bilgiləri ilə toplumu etkiləyə biləcək insanlara elə şərait yaradırlar ki, ölkəni tərk etsin. Bu növ mühacirətlərin verimli olduğunun da bilincində olmalıyıq. Çünki dünyada bir çox devrimlərin təməlini mühacirlər atmışlar. Rusiyanın aydınlanması mühacirlər tərəfindən gerçəkləşmişdir. Türkiyənin aydınlanması Osmanlı zülmündən və istibdadından Batıya qaçan aydınlar tərəfindən gerçəkləşmişdir. Əlcəzair

inqilabının düşüncə özəyini yenə də mühacirlər şəkilləndirmişdi. Bu örnəklərə tarixdə çox rastlanırıq.

2. İkinci fərar növü toplumdən və toplumsal yaşamdan qopub və içə dönük bir həyata qatılmaqdır. Sufilik, xanigahlara sövq edilmə, xəyallara sığınma kimi həyat şəkli bunun açıq örnəyidir.

3. Uyuşdurucuya, içkiyə sığınma. Bu növ fərar şəklini günümüzdə Güney Azərbaycanda görməkdəyik. Hər üçü də fars millətçiliyi mərkəzliyi mərkəzli şiə rejiminin ölkəmizdə uyguladığı iqtisadi, siyasi və politikadan qaynaqlanmaqdadır. Bu vəsilə ilə fars şovinizmi bizim milli enerjimizi dejenerasiona uğratmaqdadır. Bu bağlamda Güney Azərbaycan milli məsələsini toplumsal bir hərəkət kimi ələ almaq ehtiyacı ortaya çıxır. Toplumsal hərəkətlərin bəzi özəllikləri var. Öncə bunu bəliirtmək gərəkir ki, toplumsal hərəkət iqtidarla millət irtibatında ortaya çıxan bir fenomenidir. Biz İran miqyasında bunu çox təcrübə etmişik. Daha öncə belə bir görüş hakim idi ki, Güney Azərbaycanda İran miqyasında geniş çaplı və qapsayıcı hərəkətləri təşkil etmək və başa çatdırmaqla sosial ədalət ehtiyacını bərtərəf edə bilərik. Ancaq bütün bunlardan bir nəticə alınmadı və biz həm iqtisadi, həm mədəni, həm də siyasi baxımdan yoxsulluğa uğradıldıq, aldadıldıq. Aldadıldıq, çünki toplumsal hərəkətlərin onurğasını oluşturan milli məfkurədən məhrum idik. Bu milli məfkurəni bizə modernitə və qloballaşma ərməğan etmişdir. Biz “sosial ədalət” kimi anlayışları milli zehnin və bilginin işığında aydınlığa qovuşdurmamışdıq. Elə bir aydınlanma sürəcini yeni başlamışdıq. Toplumsal hərəkət o zaman ortaya çıxır ki, bir təşkilat və ya seçkin insanlar toplumda bəzi ünsürləri reform yolu ilə dəyişdirmək və ya devrim yolu ilə tamamilə ortadan qaldırmaq istəyirlər. Bizim ən böyük sorunumuz tarix boyu bu “bəzi ünsürlər” olmuşdur. Biz “nəyi dəyişdirmək və nəyi bütününü ilə ortadan qaldırmaq istəyirik” sualına bu günə qədər yanlış cavab vermişik və bu yanlışlıq bizə çox baha başa gəlmişdir. Milli kimliyimiz gözərdi edilmiş və bir çox enerjili gənclərimiz bu yolda boşuna canlarını fəda etmişlər. Fars şovinizminin isə hakimiyyəti bizim düşüncəmizə, duyğularımıza və coğrafiyamıza davam etmişdir. Toplumsal hərəkətlər bir hədəf doğrultusunda baş qaldıran aksiondur. Bu aksion istər qalib olsun, istər məğlub sosial dəyərləri və qurumları dərindən etkilər. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə məğlub edildi, onun siyasi fəlsəfəsi Azərbaycan tarixinin bağrına yazıldı. Və ya Babək qalasına yürüş əngəllənmişdir, ancaq eyni gündə millətin aqlında və duyğularında Babək qalasına yürüş ideyası yaşayır.

Bizim milli içərikli sosial hərəkətimiz fars iqtidarının və bu min illik tarixin sorğulanması ilə eyni zamanda düşüncə həyatını sürdürməkdədir. Çünki burada yalnız bir suçlu yoxdur, tək fars şovinizmi suçlu deyil. Bizi farslara təslim edən öz dəyərlərimiz də yarqılanmaqdadır. Bizim cəhəlatimiz üzərinə inşa edilən fars şovinizminin məşrutiiyyətini iki olqu sual altına aparmaqdadır:

1. Modernizm.

2. Güney Azərbaycan əhalisinin oyanan milli vicdanı.

Güney Azərbaycan milli hərəkatının dünyada tək müttəfiqi var, o da modernitədir. Günümüzdə fars şovinizmi mərkəzli şii rejimi ilə bizim hesablaşmamız necə ola bilər? Bu siyasi düzən dörd böhranla qarşılaşdığında ortadan qalxmış olur. Nələrdir bu dörd böhran növü?

1. Məşruyyət böhranı. Yəni hakim dövlət ideologiyası və dünyagörüşü toplum tərəfindən qəbul edilmir. Dövlətin rəsmi dünyagörüşü üzərinə fərqli təfsirlər ortaya çıxır. Bizim baxımımızdan fars rejiminin İrani yalnız farslardan ibarət olaraq görmə görüşü və Güney Azərbaycanı bağımsız bir olqu olaraq qəbul etməməsi şiddətlə rədd edilir. Rejimin dini müqəddərata sığınaraq qazandığı etibar da dərinə sarsılmışdır. Bu arada tarixi, fəlsəfi və dini planda rejimin mövcudluğunu sual altına aparan ən önəmli şəxsiyyətlərdən biri Abdulkərim Soruşdur. Soruşun özəlliklə son yazıları fars şovinizminin dini əsaslarını dərinə sökməyə başlamışdır. Səfəvilərdən günümüzdə qədər bizi farslarla bir inanc içində tutan mövcud inanış Soruş tərəfindən geniş fəlsəfi planda soruşdurmaya təbə tutulmuşdur. Bu baxımdan Soruşun əsərləri bizim milli hərəkata enerji qazandırmaqdadır. Soruş və Nasir Purpirar özləri istəməsələr belə, İranda yaşayan millətlərin milli mübarizələrinə yardımda bulunmaqdadırlar.

2. Qatılım böhranı. Rejim hər dəfə formal olaraq keçirdiyi seçkilərdə qatılım böhranı ilə qarşılaşır. Güney Azərbaycanda əhalinin seçimlərə qatılmaması bir rejim dəyişikliyi üzündən deyil, olmamalıdır. Bu kimlik inşası doğrultusunda fars şovinizmini rədd etmək anlamındadır. Güney Azərbaycan əhalisinin rejimin seçki kompaniyalarına qatılmaması dövlət tərəfindən çox əndişə ilə qarşılır. Çünki örnəyin bu qatılmama farsların qatılmaması ilə eyni dəyərdə deyildir.

3. Tətbiqat və çözümlər böhranı. Bu, o anlamdadır ki, rejim göz önündə bulunan bir çox iqtisadi, ictimai sorunların çözümlərində çarəsiz qalır. Güney Azərbaycandakı iqtisadi böhrana rejimin seyrçi qalması, ayrıca uluslararası enerji xasiyyəti daşıyan bu yurdların yeraltı, yerüstü zənginliklərini talaması çox düşündürücü bir gerçəklikdir. Ulusumuz get-gedə bu iqtisadi sömürülmənin bilincinə varmaqdadır.

4. Kontrol böhranı. Kontrol böhranı geniş anlamı bir anlayışdır. 1) Hakimiyyətlər içi ziddiyyətlər ortaya çıxır və rejim öz içindən bölünməyə və qütbləşməyə doğru gedir. 2) Rejim öz müxaliflərinin təşkilatlanmalarını əngəlləyə bilməz duruma gəlir.

Bunlar bir rejimin süqutunu sağlayan böhranlardır. Ancaq nə məşruyyət, nə qatılım, nə də tətbiqat və çözümlər böhranı bir rejimi yıxa bilməz. Bunlar rejimin varlığına təxrib edici zərbələr vura bilərlər, ancaq rejimi yıxacaq ən ciddi böhran kontrol böhranıdır. Son zərbəni vuran kontrol böhranıdır. Bu gün Güney

Azərbaycanda milli hərəkatın mübarizəsini rejim boğaraq, öldürərək, zindana salaraq kontrol edə bilir. Ancaq zamanın axışı və Güney Azərbaycan əhalisinin fikrən, hissən və örgütlənmə olaraq daha da hazırlıqlı duruma gəlməsi və fars şovinizminin dünyada insan haqlarına sayğı göstərməyən dövlət kimi tanınması istər-istəməz kontrol məşruyyətini də dərinləməsi ilə meydana çıxacaqdır. Bundan sonra, əlbəttə ki, Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı da yeni bir mərhələyə keçəcəkdir. Şovinizmin kontrol böhranı ortaya çıxdığı zaman bizim söyləmlərimiz dəyişəcəkdir.

Güney Azərbaycanda nüfus artışı və şəhərləşmə həyatı ulusal bilincin gəlişməsinə təsir göstərən vasitələrdən biridir. İnsanlar şəhər həyat sistemində maddi həyatı kəşf edirlər. Mədarlıq və tarım kimi iqtisadi sistemdə maddi həyat ayrıntılı şəkildə kəşf olunmur. Maddi həyatın kəşfi bir şəhər olqusudur və ticarətlə, sənayeləşmə və şəhər kultürü ilə bağlıdır. Şəhərlərdə siniflərin ortaya çıxışı və əhalinin artışı dünyadakı hadisələrə kollektiv münasibətlərin formasını və məzmununu dəyişdirir. Daha öncəki dövrlərdə ən çox Təbriz böyük olayların mərkəzi olurdu. Ancaq artıq Güney Azərbaycanın bir neçə şəhəri keyfiyyət uğruna mübarizə aparacaq kəmiyyətə yüksəlmişdir. Kənd və köçəri həyatda bu fərsətlər mövcud olmur. Əski hərəkatlarımızın məğlubiyətləri şəhər həyatının çox zəif olması və şəhər əhalisinin az olmasından da qaynaqlanmış ola bilər. Şəhər həyat sistemində özəlliklə proletar sinfinin milli mübarizəyə qatılması çox önəmlidir. Milli iqtisadiyyat və sosial ədalətdən yana olan milli mübarizənin uğuru bu geniş təbəqəni öz içində alması ilə kəskinləşə bilər.

Ancaq bütün sinifləri içində ala biləcək bir hərəkatın geniş fəlsəfi, ədəbi, siyasi qaynaqları olmalıdır ki, bu gün bizdə ən ciddi əksiklik olaraq gözü çarpmaqdadır. 1905-ci ildə Lenin deyirdi: “Sosialist inqilabını gerçəkləşdirmək üçün ədəbiyyatımız yetərli deyildir”. Çernişevski kimi sosialistlərin və özəlliklə Maksim Qorki kimi yazarların milləti hərəkatə gətirmək üçün çox təsiri oldu. Bu gün bizim toplumumuz üçün də bu sahədəki məhrumiyyət özünü açıqca göstərir. Hər şey siyasətlə anlaşılmaz. Güney Azərbaycanın öz içindən fısqıran böyük dram əsərləri, geniş miqyaslı bilgi bilirikmi, yeni musiqi əsərləri gərəkəkdədir. Əlbəttə ki, bu olaylar mədəni planda gerçəkləşərkən, siyasi planda da xəyali realizmlə gerçək realizmin sınırlarını bəlli etmək gərəkəcəkdir. Bu açıdan toplumun ruhuna xitab edən söyləmlərlə dış dünyaya xitab edən söyləmlərin məzmunu üzərinə dərin-dərin düşünmək lazımdır. Bir toplumun iç yaşamının dəyişməsi əldə etdiyi bilgilər və bu bilgilərin davranışlara yansımaları ilə mümkün olur. Bu günə qədər tariximizdə inşa edilən bilgilərin bizdən daha çox farslara fayda sağladığına tanıtq olmaqdayıq. Özəlliklə də bu bilgi birikiminin fars dilində gerçəkləşməsi bir şəkildə millət olaraq beynimizi fars əsarətinə soxmuşdur. Bu üzəndən bu dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsi və gözdən keçirilməsi gərəkir. Min ildən artıq zaman

axışı içində ortaya qoyulan bilgilər və inanış şəklimiz bizi farslarla bir yerdə yaşamağa zorlamışdır. Modern dünya və onun bilgiləri bu tarixə “dur!” deməkdədir. Ancaq modernitənin bilgilərini Güneydə yansıtacaq əsərlər lazımdır. Bir sözlə, bilgilərimizin çağdaş anlamda kitablaşması zəruridir. Bu istək gerçəkləşərsə, insanlarımızın beyni və dünyaya baxışı keçmişin əsarət doğuran çürük dəyərlərindən qurtulmuş olur. Həyatımızda etkin olan paradıqmaların yerini yeni paradıqmalar almalıdır. İrandakı iqtisadi çətinlik, millətin yoxsul yaşaması inqilabi hərkat üçün təkan verə bilər. Lakin bu təkan düşüncə mühiti yarada bilməz, milli kadrlar və lider yetişdirə bilməz.

Düşüncə də təkbəşinə milli iradənin gerçəkləşməsinə səbəb ola bilməz. Milli iradə zorla və polad iradə ilə gerçəkləşir. Almaniyanın bütünlüyünü arzu edən Hegel deyirdi: “Almaniya ölkə deyildir. Bir insan topluluğu öz ərazi bütövlüyünü birlikdə savunduğu zaman ölkəyə sahib olur. Almaniyanın birləşməsi heç bir zaman düşüncənin məhsulu olmayacaq. Almaniya zorla və qətiyyətin hesabına birləşəcək. Alman xalq kütləsi fəteh bir iradənin tətbiqatı nəticəsində millətə dönüşəcək, Almaniya ölkə olacaqdır”.

Güney Azərbaycan milli hərəkəti təkamül prosesində, əlbəttə ki, öz Bismarkını və ya Atatürkünü yetişdirməlidir. Bütün bu çalışmaları o milli fətehin ordunun içindən ortaya çıxması üçün hazırlıqdır.

Əlirza AMANBƏYLİ
Təbriz, Güney Azərbaycan

İRAN ADLANAN ÖLKƏDƏ İŞGƏNCƏ VƏ CƏZA ÜSULLARI

Məlum olduğu kimi, 1979-cu ildə İranda 53 il hakimiyyətdə olan Pəhləvi şahlıq sülaləsinə qarşı başda Güney Azərbaycan türkləri olmaqla böyük inqilab başlandı. Hər zaman olduğu kimi, Güney Azərbaycan türkləri Pəhləvilərin qeyri-fars millətlərə, özəlliklərə türklərə qarşı ədalətsizliyə, ayrı-seçkiliyə, iqtisadi və sosial problemlərə, insan haqlarının pozulmasına son qoymaq üçün bir ilə yaxın İranın bütün şəhər və kəndlərində kütləvi mitinq və aksiyalar davam etdi. Şah rejiminin məmurları hakimiyyəti qorumaq və inqilabı boğmaq məqsədilə ödlü silahlardan atəş açaraq minlərlə insanı qətlə yetirdilər, lakin xalqın iradəsini sındıra bilmədilər və nəhayət şahlıq sülaləsi devrildi.

İslam dininin pərdəsi altında hakimiyyətə gələn radikal faşist molla hakimiyyəti İranda bütün xalqlara milli azadlıq, söz və qələm azadlığı, ədalət və bərabərlik vədləri verərək cinayətkar hakimiyyətlərini möhkəmləndirdi və dərhal İraqa müharibəyə başladı.

Xalqa verilən vədlərə əməl olunmadığını görən siyasi-ictimai şəxsiyyətlər və partiyalar molla hakimiyyətinin şah hakimiyyəti ilə heç bir fərqi olmadığını hiss edib qanunların icra olunmasını rejimdən tələb etməyə başladılar. Lakin molla hakimiyyəti bu tələbləri irəli sürən hər bir şəxsi Allaha qarşı çıxmaqda ittiham etməyə başladı. Bu bəhanə ilə diktator rejimə qarşı olan hər bir şəxs savadsız və canilərdən ibarət polis və təhlükəsizlik məmurları tərəfindən həbs olunaraq ağır işgəncə və təzyiqlərə məruz qoyuldular, qondarma məhkəmə qərarları ilə uzun müddətli həbslərə, edam və sürgünlərə məhkum edildilər. 1980-1988-ci illər arasında inqilab iştirakçısı olan minlərlə azadlıq sevər, vətənpərvər gənc, ya İran-İraq müharibəsində, ya da İranın həbsxanalarında öldürüldülər. Təxminən 6 milyon İran vətəndaşı xarici ölkələrdə siyasi sığınacaq aldılar ki, onların əksəriyyəti Güney Azərbaycan türkləridir. Demək olar ki, onların böyük əksəriyyəti İran adlanan ölkənin təhlükəsizlik və polis orqanlarında ağır işgəncə və təzyiqlərə məruz qalıblar. Xaricdə mühacirətdə olan və ya hal-hazırda İranda yaşayan bu rejimin müxaliflərinin bildirdiyinə əsasən diktator molla hakimiyyətində müxtəlif növ işgəncə üsulları mövcuddur. Bu işgəncələr müxaliflərlə yanaşı, adi insanlara da tətbiq olunur. İşgəncələr əsasən fiziki və ruhi üsullarla həyata keçirilir.

İranın təhlükəsizlik orqanı olan ETTTELAAT təcridxanalarında, polis idarələrində, həbsxanalarda, məscidlərdə, digər gizli təcridxanalarda insanlığa yaraşmayan müxtəlif növ işgəncə faktları ortaya çıxıb ki, onlar əsas etibarilə aşağıdakılardır: Edam işgəncəsi, daşqalaq, şallaqlama, bədən əzalarının kəsilməsi, daxili orqanların çıxarılması, qol, qıç, bel və boyun sındırılması, kəsəyə qoyularaq hündür binadan atılma, kişilərin xədim edilməsi, qadınların döşlərinin və cinsiyyət üzvlərinin kəsilməsi və yandırılması, bədənin ütülənməsi, isti alətlərlə damğalama, göz çıxarma, dişlərin sındırılması, saçların yolunması və yandırılması, zorlama, dəmir seyfə saxlama, soyuq suda saxlama, havasız konteynerdə saxlama, ayaqdan asılma, əlin ayağa qandallanması, soyundurularaq şaxtalı havada qolubağlı saxlama, məhbusun gözü qarşısında ailə üzvlərinin döyülüb təhqir olunması və s.

Edam. Edamlar çox zaman əhalini xof və vəhşətdə saxlamaq üçün insanların gözü qarşısında həyata keçirilir. Edamlar ya qaldırıcı kran vasitəsilə, ya da ənənəvi dar ağacı üsulu ilə icra olunur. Qədim üsulla asılma sistemində asılan insan təxminən bir metr hündürlüyündə masa və ya stul üstünə çıxarılaraq boynuna ip salınır və ayağı altındakı masa, ya stul götürülür. Həmin şəxs qısa müddətdə iflic olaraq boğulub ölür. Son zamanlar İran molla hakimiyyəti edama məhkum etdiyi məhbusa əzab vermək üçün qaldırıcı krandan istifadə edir. Qaldırıcı kranla asılan insan bir qədər gec və əzabla ölür. İnsanları bu dəhşətli səhnələrə zorla tamaşa etməyə məcbur edirlər. Əhali sıx olan yerlərdə belə edamlar tez-tez icra olunur. Bəzi hallarda bir insana iki və ya üç edam hökmü verilir, yəni insan asılır, öləne yaxın endirilir və yenidən asılır.

Daşqalaq. Bu cəza əsasən qadınlara verilir. Daşqalaq cəzasına məhkum edilən qadın geniş bir meydanda belinə qədər yerə basdırılır və ətrafa toplaşan məmurlar tərəfindən öncədən götürülmüş daşlarla həmin şəxs ölənə qədər vurulur. Bu cəza çox zaman nigah olmadan cinsi əlaqəyə girən qadınlara verilir.

Şallaqlama. Molla hakimiyyətində şallaq cəzası ən kütləvi cəzalardan hesab olunur. Şallaq cəzası həm həbsxana daxilində, həm də əhalinin gözü qarşısında icra olunur. Şallağa məhkum edilən şəxsin alt paltarından başqa bütün geyimləri çıxarılır, üzü üstə uzadılır və təxminən dörd nəfər bu hökmü icra edir. Bir nəfər vurur, bir nəfər vurulan şallağı sayır və digər iki nəfər də şallaq vurulan şəxsi tutub saxlayır. Şallaq hökmü iki növ olur: yüngül və ağır zərbəli. Şallaqların sayı ittihamın yüngül və ağırlığından asılı olur: ən azı 40 zərbədən 360 zərbəyə qədər. Bu cəza üsulu əksər hallarda siyasi və ictimai ittihamlara şamil edilir.

Bədən əzalarının kəsilməsi. Bu cəza üsulu adətən oğurluq edən şəxsə tətbiq olunur. İşgəncə məhbusun barmaq, əl, qol və ayaqlarının iti alətlə (çox zaman balta ilə) kəsilməsi ilə həyata keçirilir.

Yararlı daxil orqanların çıxarılması. Ölüm cəzasına məhkum edilən şəxsin sağlam orqanlarının bəziləri edamdan öncə, bəziləri isə edamdan sonra çıxarılır. Bu fakt dəfələrlə edam olunan şəxslərin ailə üzvləri və yaxınları tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Ona görə də indi edam olunan şəxslər əksər hallarda ailələrinə təhvil verilmədən dəfn edilir.

Kisəyə qoyularaq hündür binadan atılmaqla öldürmə. Belə dəhşətli cəzalar İranda dəfələrlə icra olunmuşdur. Bu cəza əsasən qadınlara şamil edilir. Bu cəzaya məhkum edilən şəxs hündür binanın üstünə çıxarılaraq orada əl-ayağı bağlanmış vəziyyətdə xüsusi torbaya qoyulur və yerə atılır. Əksər hallarda həmin şəxslərin sağlam orqanları çıxarılır.

Kişilərin xədim edilməsi. Bu işgəncə üsulu siyasi və iradəcə möhkəm insanların işgəncəsi zamanı baş verir. Həbsxana və təcridxanalarda hansısa ittihamı qəbul etməyən insanlara tətbiq olunur. Xədim olunma fiziki və ruhi işgəncələrdən hesab olunur. Çox hallarda xədim edilən şəxslər qanaxma nəticəsində ölür. Bu növ işgəncələr Tehranın Evin həbsxanasında 209-cu kamerada dəfələrlə məhbuslara qarşı həyata keçirilmişdir.

Qadınların döşlərinin, cinsiyyət üzvlərinin kəsilməsi və yandırılması. İranın həbsxanalarında bu işgəncə üsulu əsasən hakimiyyət əleyhinə olan siyasi fəallara qarşı tətbiq edilir. İranın daxilində və mühacirətdə bu növ işgəncələrə məruz qalan insanlar saysız-hesabsızdır. Bu cəza və işgəncələr əksər hallarda zorlama və şəxsiyyəti alçaltma ilə müşayiət olunur. Həbsxanada zorlanan və şəxsiyyəti təhqir olunan qadınların daha sonra döşləri və cinsi orqanları kəsilir və yandırılır.

Bədənün ütülənməsi. İran molla hakimiyyətinin təhlükəsizlik orqanlarında həbsxana və gizli təcridxanalarında işgəncələrə müqavimət göstərən siyasi məhbuslara tətbiq olunur. Elektrik ütüsü vasitəsilə məhbusun bel və ayaqlarının altını yandırmaq üçün istifadə edilir. Bu zaman məhbusun bel və ayaqları xüsusi bir masaya bağlanır və qızdırılmış ütü ilə onun bədənini yandırılır.

Damğalama. Qazda qızdırılmış məftil və ya dəmir çubuqlarla məhbusun bədəninin müxtəlif yerləri damğalanaraq yandırılır. Yaxud da qızarmış alətlərlə məhbusun bədəninə yazılar və şüarlar yandırılaraq həkk olunur. Damğalama bəzən yanan siqaretlə də həyata keçirilir.

Göz çıxarma. Bu işgəncə üsulu adətən kişilərin hansısa yüksək rütbəli dövlət məmurunun arvadına və ya qızına “başqa niyyətlə” baxdığı üçün məhkum edilmiş şəxslərə tətbiq olunur. Belə ki, həmin şəxsi gizli və xüsusi klinikalara aparıb xüsusi alətlərlə onun gözlərini çıxarırlar.

Dişlərin sındırılması. Belə hallar əksər işgəncələrdə öz təsdiqini tapır. Məhbusun dişləri adi kəlbətinlə sındırılaraq çıxarılır. Çox zaman məhbus bir neçə nəfər tərəfindən döyülərək onun dişləri, çənəsi sındırılır.

Saçların yolunması və yandırılması. Bu cəza üsulu əksər hallarda molla qanunlarına tabe olmayan və saçlarını uzun saxlayan gənc oğlan və qızlara qarşı həyata keçirilir. Belə ki, ictimai asayişə pozmaq bəhanəsiylə gənc oğlan və qızlar küçələrdə məmurlar tərəfindən həbs edilərək polis və təhlükəsizlik orqanlarında onların şərəf və ləyaqətini təhqir etməklə yanaşı, saçlarını ya əllərilə yolur, ya da küt bıçaq və qayçı ilə qırxır və ya yandırırırlar.

Qol, qıç, bel və boyun sındırılması. Bir neçə nəfər həbsxana və ya təhlükəsizlik məmurunun məhbusu küt alətlərlə döyməsi nəticəsində həmin şəxsin qol, qıç, əl, ayaq, boyun və beli sındırılır. İşgəncə zamanı əksər hallarda məhbusun beyni, ciyəri, böyrəyi və digər daxili orqanları ağır xəsarət alaraq onun həlak olması ilə nəticələnir.

Zorlama. Bu alçaldıcı işgəncə üsulu İranın bütün həbsxana və təcridxanalarında qadın və ya kişi məhbuslara qarşı istifadə olunur. Siyasi məhbusların şəxsiyyətlərini alçaltmaq molla hakimiyyətinin başlıca hədəflərindən hesab olunur. Cinsi zorakılıq əksər hallarda qadınlara şamil edilsə də, İran molla hakimiyyəti məhbus kişilərə qarşı da bu işgəncədən istifadə etməkdədir. Zorlama əsasən bir neçə məmur və həbsxana məsulları tərəfindən həyata keçirilir. Edama məhkum edilən qadınlar və qızlar əksər hallarda dəfələrlə cinsi zorakılığa məruz qoyulur. Kişilərin alçaldılması üçün də bu üsuldən istifadə edilir. Məhbusu təhqir etmək üçün isti dəmir, butulka və s. istifadə olunur.

Dəmir seyfə saxlama. Məhbusu bədən ölçüsündən xeyli kiçik dəmir və ya beton seyfələrdə uzun müddətli, ac-susuz saxlamaqla müşayiət olunan cəza üsuludur. Bu işgəncə üsulunda məhbus nə ayaq üstə dura, nə də otura bilər. Məhbus

qatlanırlaraq seyfə yerləşdirilir, günlərlə bu vəziyyətdə saxlanılır. Burdan xilas olanlar xroniki sümük ağrılarına düçar olurlar.

Soyuq suda saxlama. Bu işgəncə üsulu adətən qış aylarında icra olunur. Bu cəza növü məhbusu dizə qədər həbsxananın xüsusi beton vannalarında və zirzəmidə yerləşən çirkli su anbarlarında uzun müddət saxlamaqla həyata keçirilir. Bu məhbuslar böyrək çürüməsi, revmatizm, iflic, vərəm və s. ağır xəstəliklərə düçar olurlar.

Havasız konteynerdə saxlama. Eyni ittihamla həbs olunmuş məhbusların kütləvi surətdə havasız, kommunal şəraiti olmayan dəmir konteynerlərdə, şəhərdən kənar gizli təcridxanalarda, uzun müddətli ac-susuz saxlamaqla həyata keçirilən cəza üsuludur. Bu işgəncə növü əksər hallarda məhbusların həlak olması ilə nəticələnir.

Dırnaqların çəkilməsi. Məhbusların nəzərdə tutulan ittihamları zorla boynuna almaları üçün həyata keçirilən işgəncə üsuludur. Bu işgəncə məhbusun ayaq və əllərini xüsusi hazırlanmış cihazlara bağlayaraq kəlbətin vasitəsilə dırnaqların çəkilməsi ilə icra olunur. Daha sonra məhbusun çəkilən dırnaqlarının yerinə duz və digər göynədici maddələr səpilir.

Ayaqdan asılma. Məhbusu təcridxanada, polis idarələrində, həbsxanada saatlarla ayaqlarından asaraq şallaq və küt alətlərlə döyməklə müşayiət olunan işgəncə üsuludur.

Əlin ayağa qandallanması. Belə hallar çox zaman polis və təhlükəsizlik təcridxanalarında məmurlara müqavimət göstərən məhbuslara tətbiq edilir. Məhbus məmurlar tərəfindən üzü üstə yerə yatırılır, sağ ayağı sol əlinə qandallanır və saatlarla bu vəziyyətdə saxlanılır. Əlləri qandallanmış məhbuslar eyni zamanda ruhi və fiziki işgəncələrə məruz qalır, döyülür, ağır bədən xəsarəti alır.

Soyundurularaq şaxtılı havada qolubağlı saxlama. Siyasi məhbusların iradəsini sındırmaq məqsədilə onları şaxtılı havada soyunduraraq qandallı vəziyyətdə saatlarla açıq havada saxlamaqla müşayiət olunur. Ac və susuz saxlanılan belə məhbusları şaxtılı havadan sonra natəmiz və soyuq kameralarda yatmağa məhkum edirlər.

Məhbusun gözü qarşısında ailə üzvlərinin döyülüb təhqir olunması. Belə hallar siyasi məhbuslara ruhi təzyiq vasitəsi kimi molla hakimiyyəti tərəfindən istifadə olunur. Belə ki, məhbusun müqavimətini sındırmaq üçün onun yaxın ailə üzvlərini həbs edərək onun olduğu təcridxanaya aparır və gözü qarşısında ailə üzvlərinə fiziki və ruhi işgəncələr verirlər. Hətta bəzi hallarda zorlamalar da olduğu bildirilir. Yaşlı ata, ana, bacı və qardaş məhbusun saxlandığı kameranın yaxınlığındakı kameraların birində incidilir və onların səsi məhbusa eşitdirilir.

Bütün bu sadalananlardan başqa İranda insanın ac, susuz, yuxusuz saxlanılması, havasız natəmiz yeraltı təcridxanalarda döyülmüş, yaralı vəziyyətdə, naməlum yerlərdə saxlanılmaqla cəzalandırılması və yüzlərlə belə qeyri-insani işgəncələr həyata keçirilməkdədir. Bütün bunlar İran islam rejiminin mahiyyətini sübut etməkdədir.

Dr.Sübhan Talblı
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİ İRAN MƏTBUATI VƏ ELMİ ƏDƏBİYYATINDA

İran mətbuatında və elmi ədəbiyyatında Dağlıq Qarabağda cərəyan edən hadisələr barəsində müxtəlif məzmunlu yazılar dərc edilməkdədir. Bu yazılarda faktiki materiallarla yanaşı, subyektiv fikirlər də özünə yer almışdır.

Ermənilərin Qarabağ münaqişəsində İİR rəhbərliyindən mənəvi dəstək almaq məqsədilə farslarla bir kökdən, yəni ari soyundan gəldiklərini geniş təbliğ edir, yer adlarını özlərinin adları ilə bağlayırdılar. İranda, xüsusilə Güney Azərbaycanda bir sıra qədim yaşayış məntəqələrini və oradakı tarixi abidələri, qalaları, körpüləri, dağları, ibadətgahları erməniləşdirməyə cəhd edən “tədqiqatçıları” indi də farslarla bir kökdən - ariya kökündən olduqlarını, əsrlərlə milli kimliklərinin vahid olduğunu meydana atıblar. Əsası olmayan bu uydurmanın bünövrəsi Rza xan şahlıq taxtına çıxan vaxtdan (1925) qoyulsa da, indiki vaxtda İranda siyasi mühitdən və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı İran-Ermənistan münasibətlərindəki durumdan istifadə edən “İranla” ermənilərin üzdəniraq tarixçiləri və onları xaricdə həvəsləndirənlər ermənilərin “qədimdən iranlılarla bir köklü qardaş, ən uzağa əmi oğlu” olduqlarını sübut etmək üçün yeni-yeni uydurma “mənbələrə” istinad edib kitablar yazıb çap etdirirlər. Belə kitablardan biri Tehrandakı “Diba” nəşriyyatında, nəfis şəkildə 2000 nüsxə çap edilmiş, 242 səhifəlik “İranlılarla ermənilərin mədəni əlaqəsi” kitabıdır (16).

2005-ci il noyabrın 10-da Tehranda özünü qeyri-dövlət “elmi” qrupu adlandıran “Çağdaş İran Tarixi Araşdırmalar Mərkəzi”ndə keçirilmiş toplantıda Əlirza Bekdilinin çıxışı SSRİ dağılıdıqdan sonra İran-Azərbaycan münasibətlərinə həsr edilmişdi. O, münaqişəni üç başlıca dövrə bölərək, hər bir dövrdə İranın münaqişənin sülh yolu ilə və ədalətli həll olunmasına tərəfdar olduğunu demişdi. O, Azərbaycan müxalifətini və Azərbaycan dövlətini İranın mövqeyinə həmişə

tənqidlə yanaşmaqda suçlamış və İran dövlətini fars şovinizmində günahkar bilən azərbaycanlı milli qüvvələri qınamışdı (3).

“Keyhan həvayi” qəzeti “Ermənistana inanmaq olmaz” başlıqlı məqaləsində yazır: “Ermənistan Respublikasının başçısı İİR səfirliyinin məsul işçisi ilə görüşrkən İİR-in regionda mühüm rolunu xatırladaraq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi üçün ölkəmizin (İranın) vasitəçilik səylərini davam etdirilməsini istədi.

Ermənistan prezidentinin Tehrandə Qarabağda gedən qanlı çarpışmaların dayandırılması barədə dediyi sözlər çox ümidverici idi. Lakin əməldə başqa qəbul ediləsi deyildi, həm də çox pis və acındırıcı Ermənistanın sülhsevər çalışmalar qarşısında gördüyü işlər ondan mənfi bir sima göstərir və qırğının sona çatdırılmasını həqiqətən istəməməsinə dair aydın bir dəlil alınmışdır. Elə buna görə də İİR-nin vasitəçilik çalışmalarının yenidən başlaması artıq məntiqə uyğun görünür.

Beynəlxalq münasibətlərdə İran Azərbaycana qarşı təcavüz etmiş Ermənistan təcrid etməyə nəinki təşəbbüs göstərmiş, əksinə İran-Ermənistan münasibətlərindəki canlanma müşahidəçilərin nəzər diqqətini cəlb etmişdir.

İranda Dağlıq Qarabağ probleminin köklərilə bağlı ictimai rəyin formalaşmasında mənfi rol oynayan fars və erməni tarixçilərinin əksinə olaraq bir sıra müəlliflər hadisələrə obyektiv, ədalətli yanaşma metodunu seçmişlər. Erməni daşnaklarının 1918-ci ildə Güney Azərbaycanda Urmiya, Xoy, Səlmas, Maku, Şərəfxanada və digər şəhər və kəndlərdə türklərə qarşı törətdikləri kütləvi soyqırım haqda çox az yazılmışdır. Təbrizli tarixçi alim doktor Səməd Sərdariniyanın 2005-ci ilin sonunda çapdan çıxmış “Arazın hər iki sahilində müsəlman qətliamı” kitabı (10) bu boşluğu doldurmaq üçün sanballı bir əsərdir. S.Sərdariniyanın farsca yazdığı kitabında ermənilərin Arazın hər iki tayında, əsasən Güney Azərbaycanda törətdikləri kütləvi soyqırımdan, talan və özbaşınalıqlardan bəhs edir. Bu kitab Bakıdakı 1918-ci il məlum soyqırımı və ermənilərin uydurduğu “soyqırımı”nın 90 illiyinə cənublu qardaşlarımızın erməni daşnaklarına tutarlı elmi-məntiqi cavabıdır.

Müəllif kitabının əvvəlində ermənilərin türklərə qarşı soyqırımına başladığı gündən indiyə qədər bu xəstə millətin zəhərlənmiş məfkurəsində “Böyük Ermənistan” xülyasının yaranması tarixini işğalçı I Pyotrın zamanından başladığını qeyd edir. Çar Pyotr Ori adlı erməninin başçılığı altında ilk dəfə Peterburqa gələn erməni elçilərini qəbul edərkən Pyotr İrana və Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlayacağı təqdirdə ermənilərin xəyanətlə dolu “tarixi vəzifələri”nin nədən ibarət olacağını onlara başa salmışdır. “Avropaya pəncərə” açmaq fikrində olan rus imperatoru ilk əvvəl Qafqazı, İran və Türkiyəni tutmağı və Fars körfəzindəki isti dəniz sularına çatmağı özünün işğalçılıq planında ön cərgədə qoymuşdu və bu işdə ermənilərin satqınlığı və çörəyini yerli xalqlara xəyanəti

Rusiya üçün çox önəmli olmuşdur. Müəllif yazır ki, “I Pyotrun ölümündən sonra hakimiyyətdə olmuş rus hökmdarları Orta Şərqi ələ keçirmək, “isti sulara” çıxarmaq haqda öz sələflərinin işğalçılıq fikirlərindən uzaqlaşmamışlar və bu işdə ermənilər həmişə rusların əlaltısı və nökrəri olmuşdur”. Müəllif Qafqaz, İran, Türkiyəyə qarşı rusların işğalçılıq siyasətində ermənilərin “katalizator” rolu oynamasını, xəyanət və arxadan bıçaq vurmaq kimi alçaq əməllərini onların “Böyük Ermənistan” xülyasında yaşamaları ilə izah edir (10).

İran daxilində bir çox mühüm vəzifələrdə, ordu və məclisdə yer tutan ermənilər vasitəsilə və İran üzərində az-çox nüfuzu olan bir çox Qərbi və Şərqi Avropa dövlətlərinin təşəbbüsü ilə mühacir ermənilərin İranda mühüm təşkilatları, milli-mədəni müəssisələri, iqtisadi və ictimai təşkilatları, məktəb, teatr və qəzetləri də İranın Qarabağ məsələsinə münasibətinə təsir göstərmək üçün öz səylərini bildirmiş və son zamanlar bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyətlərini daha da gücləndirmişlər. Məsələn, Daşnaksütyun partiyasının Təbrizdə hər il müntəzəm konqresləri keçirilir və bu zaman Avropa və Qafqazda çalışan erməni millətçiləri yaxından iştirak edirlər.

İranın bir çox hərbi və mülki müəssisələrini əllərinə almış və şah zamanında Pəhləviyə müraciətlə xüsusilə Güney Azərbaycanında iqtisadiyyat və ticarətdə imtiyazlı mövqe tutmağa çalışan erməni millətçilərindən başqa İranda bir sıra xarici, xüsusən də Sovet və sonralar Rusiya diplomatik idarələrində məqsədyönlü fəaliyyət göstərilir. Təbrizdəki daşnakların bir qismi Avropada olduğu kimi daşnak partiyasından ayrılaraq erməni “Arur” təşkilatı qurmuşlar. Mühacir ermənilərdən ibarət bu təşkilat vaxtilə İran Azərbaycanında bütün sovet idarələrini əlinə almış; Təbriz, Urmiya, Marağa, Xoy və sairə kimi yerlərdə isə ticarət, nəqliyyat və iqtisadi müəssisələr qurmuşdular. Ermənilərin bütün fəaliyyəti İranın hər cəhətdən Ermənistanə dəstək verməsinə yönəlib (2, s.8-9).

Fəqət məsələ yalnız bununla bitmir. İran ermənilərinin fəaliyyəti getdikcə daha məkrli və hücumçu xarakteri kəsb edir. Və İran mətbuatından bəziləri (“Təbriz”, “Pərvəriş” və sairə kimi) çox təəssüflər olsun ki, ermənilərin bu təcavüzkar fəaliyyətlərinə vasitə olurlar. Bütün bunlar erməni millətçilərinin İran mətbuatını öz əllərində bir vasitə etdiklərini göstərir (2).

Tarixən ermənilərin türklərə qarşı xəyanətlə dolu xidmətləri rus çarizmindən tutmuş bugünkü Rusiya rəhbərliyində də həmişə dəstəklənmiş və layiqincə qiymətləndirilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, ermənilər bu gün Qərbi Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə qondarma bir respublika yaradıb indi dünyaya meydan oxumazdılar. “İrəvan müsəlman sakinli şəhər olmuşdur” kitabında tarixi sənədlər əsasında İranın ermənipərəst tarixçilərinə tutarlı cavab verilmişdi.

Ermənilərin arzusu ilə ruslar İrəvan və onun ətrafındakı 4 xanlıqı, 41 bəyliyi və sultanlığı ləğv edib, onların çoxu təzyiq və məcburiyyət qarşısında ərazidən köçməyə məcbur edildilər. Torpaq və əmlakları gəlmə ermənilər arasında bölüşdürüldü (11, s. 190). İrəvanda yaşayan əhalinin 143 min nəfərindən 117849 nəfəri müsəlman türk, cəmi 25151 nəfəri (gəlmələrlə birlikdə) erməni olmuşdur. Qahirədə çıxan “Hikmət” qəzeti “Tərcüman” qəzetində verilmiş məlumata əsaslanaraq XX əsrin əvvəllərində (1904) Qafqazda 3 milyon 208 min 875 nəfər müsəlmanın yaşadığını yazırdı ki, bunların da 352351 nəfərinin İrəvan vilayətində olduğunu qeyd etmişdi (11, s.118). Rus məmurunun statistik məlumatına gəldikdə və ona inansaq belə XIX əsrin 30-cu illərində İrəvanda yaşayanların 80 faizdən çoxunu müsəlman türkləri təşkil etmişdi. Halbuki sonrakı illərdə müsəlmanlara qarşı rus-erməni zorakılığı onların sayca ilbəlil azalmasına səbəb olmuş, onları Azərbaycanın başqa əyalətlərinə köçməyə məcbur etmişdir. Tarixən yerli əhali hesab olunan Qarapapaq tayfası bütövlükdə Güney-Urmiya ətrafına köçmək məcburiyyətində qalmışdı. 1828-1832-ci illər arasında İrəvanda yaşayan türklərin sayı 100 min nəfərə qədər azaldığı halda gəlmə ermənilərin hesabına erməni sakinlərin sayı 82377 nəfər artmışdı (11, s.91). 6 böyük məscidi, 50 savadlı müsəlman ruhanisi, 1807 müsəlman-türk ailəsinin yaşadığı müsəlman İrəvan şəhəri XIX əsrin sonunda xristian erməni şəhərinə çevrildi. Halbuki bu şəhərin iqtisadi və mədəni, elmi inkişafında Azərbaycan türklərinin böyük zəhmət və vətən torpağına bağlılıqdan irəli gələn xidmətləri olmuşdur. Məzarları hələ də İrəvan torpağında olan savadlı din xadimi Ayətullah Seyidəli İrəvani, Ayətullah Seyid Hüccət İrəvani, İrəvan məscidinin imam cüməsi Hacı Seyid Səfərəli və onun atası Seyyid Əbdülməcidi və başqaları İslam dini əxlaqının əsaslarını İrəvandakı, müsəlmanlara aşılamaqda ruhani vəzifələrini ləyaqətlə yerinə yetirmişlər. Bunların bir çoxunun İrəvanda anadan olduğu qeyd edilir.

Beləliklə, türklərin qanuni ata-baba torpaqlarını zəbt edib burada “əzəmətli” Ermənistan yaratmaq istəyən erməni daşnaklarının türklərə qarşı soyqırım əməliyyatı İrəvan, Göyçə, Zəngəzurdan başlasa da o Azərbaycanın nə Quzeyindən, nə də Güneyindən yan keçməmişdi. Həmin qanlı olayların keçmişdə qanlı izləri Dağlıq Qarabağa qarşı ermənilərin qətl və qarətlərlə dolu yürüşü, bugünkü olaylarla təzələnməmişdi. 1918-ci ildə müsəlman türklərinə qarşı ermənilərin Qərbi Azərbaycanda İrəvandan əlavə 211 yaşayış məntəqəsində törətdiyi soyqırımda 300 min nəfər soydaşımız qətlə yetirilmişdirsə, Güney Azərbaycanda təkcə Urmiya və Səlməsda şəhid olanların sayı 130-150 min nəfər arasında göstərilir. Əslində bu rəqəm göstəriləndən qat-qat çoxdur. Rza şah, sonra isə onun oğlu Güney Azərbaycandakı müsəlman türklərinin soyqırımını haqqında yazdığı və tədqiqat aparmadığı yasaq etdiyindən 1918-ci ildəki müsəlman qətlində öldürülənlərin sayı indiyə qədər dəqiq verilməmişdi. Təbrizdə çıxan “Dilmanc” jurnalı 1918-ci il

soyqırımında ölənlərin sayını 100 min nəfər, Əhməd Kəsrəvi “Azərbaycanın 18 illik tarixi” kitabında 130 min nəfər (14, s. 763), Urmiyada çıxan “Nəvide Azərbaycan” qəzetində Camal Ayruşlunun məqaləsində 150 min nəfər (9, 13 mart, 2001) göstərilir. Olayların üstündən 80 ildən çox vaxt keçdiyindən çoxlu qurbanların hesabdan kənar qaldığı şəksizdir. Ermənilərin olmayan soyqırım haqqında geniş miqyasda böyük vay-şivən qopartdığı bir vaxtda, Xocalı faciəsinin dünya ictimaiyyətinə yetərincə çatdırılmadığı bir zamanda 100 ildən artıq bir vaxtda ermənilərin türklərə qarşı vaxtaşırı soyqırımları haqda həqiqətləri tədqiq edib ortaya çıxarmaq Güneyli-Quzeyli Azərbaycan ziyalılarının və ictimaiyyətinin borcudur, soyqırım qurbanlarının ruhları qarşısında bizim vətəndaşlıq vəzifəməizdir.

Ermənilərin İranda özlərinə sığınacaq tapması Səfəvilər və Qacarlar hakimiyyəti illərindən başlasa da, onların türklər əleyhinə fitnəkar fəaliyyəti əsasən Pəhləvi xanədanlığı dövründə (1925-1979) əl-qol açmışdı. Zətən türkün qəddar düşməni olan Rza şah və onun oğlu Məmmədrza İranda yaşayan ermənilərin simasında Azərbaycan türklərinin kökünü kəsmək üçün İran məkanında özünə çox üzüyola həmkar tapa bilməmişdi. Sarayda şərəb hazırlamaqdan tutmuş, dərzi, dəllək, aşpaz, tərçüməçi və müəllimliyədək bütün peşələrdə özünə yer almış ermənilər ali dövlət vəzifələrini tutmağa qədər yüksələ bilməmişlər. Hansı peşədə və hansı vəzifədə işləməsindən asılı olmayaraq onlar öz fəaliyyətlərini türklərə qarşı açıq və gizli mübarizəyə yönəltilmişlər.

Məmmədza şahın uşaqlıq və gənclik dostu olmuş və onun dövründə yüksək hərbi rütbəyə və vəzifəyə yüksəlmiş Hüseyn Fərdustun Tehranda çap olunmuş iki cildlik xatirələrində (Pəhləvi sülaləsinin zühuru və süqutu) ermənilərin İranda fitnəkar fəaliyyətinə aid saysız-hesabsız faktlardan söhbət açılır. Fərdustun yazısından bəlli olur ki, İran xəfiyyə idarəsi (SAVAK) ilə “Daşnaksütyun” partiyasının İran üzrə şöbəsi, “Erməni gizli ordusu”, “Erməni Tələbə və Gənclər ittifaqı”, “Erməni Cəmiyyəti”, “İranda Ermənilərin Keşiş Şurası” və s. bu cür anti-türk və terrorçu təşkilatlar arasında sıx əlaqə və əməkdaşlıq olmuşdur.

2001-ci il aprel ayının 22-də, qondarma “erməni soyqırımı”nın ildönümünə bir gün qalmış İİR İslam Şurası Məclisində erməni deputatı Jerjin Abramyan üzdən İran erməni soyqırımı məsələsini bir daha qaldırmağa cəhd göstərmişdir. C.Abramyan demişdir: “Sionist rejim dəfələrlə sabit etmişdir ki, müttəfiqlərin yardımı və savaşı gücünə söykənməklə, nəinki məsələnin ədalətli həllini güdmür, bəlkə həmişə Fələstin xalqının hakimiyyət haqqının danmasını düşünür”.

Bu sözlərdən aydın olur ki, Abramyan soyqırım məsələsini qaldırmağına baxmayaraq, sionist rejim ilə Ermənistan rejiminin eyni məqsədə qulluq etdiyini göstərmək istəmişdir. Yəqin edirik ki, o öz soydaşlarına İİR-in Məclisi tribunasından bunu demək istəmişdir: “Siz nə qədər Amerikanın, Rusiyanın, Fransanın yardımına arxalansanız da bu münaqişənin çıxışı yolu deyil. Söz əslində

bu olmalıdır. Amma Abramyanın məqsədi ayırıdır və o, Qarabağı Ermənistanın həqiqi ərazisi hesab edir.

Erməni deputatı daha sonra bildirir ki, “Qayda belədir ki, əldən getmişlərin (ölkənin) hörməti üçün bir neçə dəqiqə sükut keçirirlər. İstərdim bu qayda pozulub, fəryada çevrilsin. Bəlkə bəşəriyyətin yatmış vicdanı insanın insan əleyhinə etdiyi zülmədən ayıq düşsün”. Abramyan düz buyurur. Bu günə kimi davam edən erməni cinayətinə göz yumulub, 100 il bundan qabaq qarşı-qarşıya savaşı nəticəsində qırılanları, gün məsələsinə çevirmək lazımdı. İrənin Təbriz, Urmiya, Səlməs, Xoy və başqa şəhərlərində erməni vəhşiliyi hələ də əhalinin ürəyindən silinməmiş, görəsən bu hansı vicdandan bəhs edir?

Zəngəzur, Xocalı faciəsindən bəlkə də xəbəri yoxdur!!! Erməni deputatı İİR hökumətindən və məclisindən istəmişdir ki, bu ölkə də, Rusiya, Yunanıstan, Fransa, İtaliya və sairə ölkələr kimi, üzdənirəq erməni soyqırımını da tanımağa can atsın (7, 2001, 2 may).

Tehran universitetlərində təhsil alan, erməni yepiskopunun “Cahane Eslam” qəzeti müxbirinə müsahibəsindən hiddətlənən azərbaycanlı tələbələr Ardan Manukyana verdikləri cavabları aşağıdakı məsələlər ətrafında cəmlədiriblər (5).

1. Xristian ilinin başlanması münasibəti ilə İrandakı xristianları təbrik edən bu ruhanidən yeni ildə regionumuzda yaşayan millətlərə sülh və əmin-amanlıq arzu edəcəyi, irqçiliyə və tarixi həqiqətlərin təhrif olunmasına qarşı çıxacağı gözlənilirdi. Lakin təəssüf ki, yepiskop Manukyan neçə ay əvvəl dediklərinin tam əksinə danışdı, Ermənistanın Qarabağ ermənilərinin silahlandırılmasına və Ermənistan ordusunun Qarabağ hadisələrinə müdaxiləsinə haqq qazandırır.

2.”Cahane İslam” qəzeti müxbirinin sualına ... “Azərbaycanlılar mövcud olmamış Ermənistan torpağının bir parçası “Artsax” var idi, - deyən erməni keşişinin cavabından hiddətlənmiş tələbələr öz məktublarında yazırlar ki, heç bir sənəd və sübuta əsaslanmadan Ermənistanın tarixindən söz açanlar və “böyük Ermənistan haqqında xülyalar söyləyənlər bilməlidirlər ki, ictimaiyyət bu bəd niyyətlərdən xəbərsiz deyil. Qarabağdakı kilsələri, qəbirləri, daşları sübut kimi ortalığa gətirən bu yerin Ermənistanına məxsus olduğunu söyləyən Manukyan bilməlidir ki, ölkənin coğrafi sərhədləri kilsə və qəbir daşları əsasında müəyyənləşsə onlarca böyük məscidlər (o cümlədən İrəvandakı Göy məscid) Ermənistan ərazisində mövcud olub. Təbrizdə, Makuda, Səlməsda, İsfahanda və İrənin başqa şəhərlərində kilsələr vardır. Əgər tarixə yepiskopun məntiqsiz baxışı ilə yanaşılsa, onda deməli, bu şəhərlər də Ermənistanın ərazisi hesab edilməlidir. Bəlkə elə buna görə də İİR, Türkiyə, Suriya və İraq torpaqlarının bir hissəsi “Ermənistanın işğal olunmuş qərb torpaqları” adı altında “böyük Ermənistan” xəritəsinə daxil edilib. Bu iddialar ermənilərin başqa torpaqları qəsb etmək niyyətindən doğur. Bu iştaha II Dünya müharibəsindən sonra Naxçıvan, sonra isə

Qarabağ haqqında oldu, bəlkə sabah da “Davrij” yazdıqları Təbriz haqqında da olacaq!!!

3.Tehran unversiteti tələbələri belə bir məsələ üzərində dayanırlar ki, yepiskop Manukyan heç bir əsas olmadan Qarabağı Ermənistan hesab edir və burada gedən müharibəni “Qarabağ Respublikası ilə Azərbaycan arasında gedən müharibə” adlandırır. Tələbələr öz cavablarında belə bir məntiqi sual ortaya qoyurlar və cavab verirlər ki, “əgər Qarabağ” Ermənistanırsa, bəs onda Manukyanın “Qarabağ Respublikası adlandırdığı qurum hansı formulaya əsaslanır? O, bu qurumun heç bir beynəlxalq rəsmi dairələr tərəfindən tanınmadığını deməyə qorxur, öz əqidəsi ilə Ermənistanın təcavüzkar dövləti ilə həmahəng və həmfikir olduğunu göstərir”.

4. İran ermənilərinin baş yepiskopunun Qarabağdakı müharibə ilə əlaqədar 350 min qaçqının taleyindən narahat olduğuna və onlara köməklik göstərmək çağırışına cavab olaraq tələbələr yazır: “Əvvəla, bütün Qarabağ əhalisinin sayı bu rəqəmin yarısı qədərdir, sonra baş yepiskop bilir ki, müharibə Azərbaycan torpağının daxilində gedir. Buna görə də müharibənin mülki əhalidən ibarət qurbanları azərbaycanlılardı, nəinki ermənilər. Manukyanın qaçqınların taleyinə kiçik bir əlavəsi varsa o, inkar olunmaz bu məsələni gözünün qabağına gətirsin ki, Azərbaycan torpağının 20 faizdən çoxu erməni təcavüzkarının işğalı altındadır və bir milyon nəfərdən artıq Azərbaycan məzlumu öz evindən, yurd-yuvasından didərgin salınıb. Ermənistan ordusunun bu cinayətləri qarşısında beynəlxalq ictimaiyyətin susmasından mütəəssir olan tələbələrin erməni yepiskopuna cavabının sonunda qeyd olunur ki, müharibənin tez qurtarmasını, sülh və ədalətin bərpa olunmasını əgər ağayə Manukyan doğrudan da arzu edirsə, bunun üçün hər şeydən əvvəl “Böyük Ermənistan” xülyasından, başqalarının torpaqlarını qəsb etmək iddiasından əl götürməlidir”(6).

İran hakim dairələrinin ermənipərəst mövqe tutmalarına baxmayaraq, İranda xüsusilə də Güney Azərbaycanda bəzi mətbu orqanları ermənilərin əməllərini elmi şəkildə ifşa edirlər. Bunlardan biri Güney Azərbaycanda nəşr edilən “Azərbaycanda yüzillik erməni cinayəti” adlı jurnal (1, 2004, 16 sentyabr) elmi əhəmiyyəti və faktoloji zənginliyi ilə seçilən nümunə kimi maraqlıdır. Jurnalın giriş məqaləsində ermənilərin bu tarixi düşmənçiliyinə dəstək verən siyasi, hərbi qüvvələrin ünvanını göstərməklə xəyanətin miqyasını diqqətə çatdırır.

Jurnalda yer alan ilk məqalə “Müsəlmanların ermənilər tərəfindən soyqırımı” adlanır. Əslində isə istər Türkiyədə, istərsə də İran və Azərbaycan ərazisində türklərə qarşı ən qanlı faciələri törədən ermənilər maskalanaraq XX əsrin sonunda Xocalıda analoqu olmayan soyqırım törətdilər. Məqalə müəllifi hər il aprelin 24-nü “faciə” günü kimi qeyd edən ermənilərin iblis simasını açmağa, azərbaycanlı qırğınlarını nəzərə çatdırmağa çalışır. Məqalə müəllifinin fikrinə görə,

məkrli erməni siyasəti təkcə ərazi, torpaq iddialarında qalmır, islam mədəniyyətini parçalamaq, İranı müsəlman Türkiyəyə qarşı qoymaq, Azərbaycanı ikiye ayırmaq və parçalanmış Azərbaycanın birliyini mümkünsüz hala gətirmək vəzifələri həyata keçirir.

Jurnalda həmçinin Taymaz Nəzminin erməni terrorizmi barəsində, Əlirza Qaffari Hafizin daşnakların anti-türk siyasətinin ifşası düşməni tutarlı faktlarla ifşa edir.

Zöhrə Vəfainin “Xaçsız missionerlər” məqaləsi erməni din xadimlərinin iç üzünü açır, dindən barış üçün deyil, savaşa bir vasitə kimi istifadə edən bu “xaç atalarının” xaç əvəzinə bellərinə xəncər bağladıklarını göstərir. Tərətdikləri qanlı əməllər barədə özlərinin belə yazmaq cəsarəti olmayan ermənilər bu missionerlik hərəkatlərinə həm də tarixi Azərbaycan ərazisində yer-yurd adlarının saxtalaşdırılması kimi ifrat anti-humanist siyasət yeridirlər.

Hüseyn Sultaninin “Qarabağın əsl sakinləri kimlərdir?” məqaləsi tarixi həqiqətlərin və milli haqların təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir. Qarabağın tarixi Azərbaycan yurdu olduğunu göstərən müəllif çar Rusiyasının Qafqazdakı siyasətini, burada keçirdiyi demoqrafik dəyişikliklərin, erməniləşdirmə, xristianlaşdırma siyasətinin başlıca məqsədləri barədə ətraflı bilgi verir.

“Qarabağ necə Artsax oldu” məqaləsi (müəllif Hadi Nuri) ermənilər tərəfindən edilən toponimik təzyiqlərin, süni demoqrafik dəyişikliklərin ifşasına həsr olunub. Dünya sivilizasiyasının əski ünvanlarından olan Azıx mağarasının qədim türk torpaqlarında olması erməniləri daim narahat etmiş, bu yerüstü “tarix kitabı”nın daim erməniləşdirilməsi yolunda dəridən-qabıqdan çıxmışlar. Lakin məqalə müəllifi regionun 1823-cü ildən bəri ermənilərin apardıqları demoqrafik dəyişikliklərin cədvəlini verməklə əsl faktları üzə çıxarır, onların saxtakarlıqlarını ifşa edir. Müəllif müasir İran məmləkətində çox böyük azlıqda qalan ermənilərin də belə şovinist əməllərindən söz açaraq onların region üçün daim narahatlıq mənbəyi olduğunu göstərir.

Vəziyyəti etnopsixoz halına gətirən bu militarist partiya öz fəaliyyətini bu gün də sürətlə artırır, türk dünyasına meydan oxumaqda davam edir. Bu siyasətin təbliğat topluları olan kitablar fars dilində nəşr olunur, ölkənin yarısını təşkil edən yerli türk və azərbaycanlı xalqa qarşı xaç yürüşü keçirilir. “Ermənistan tarixi”, “Mayrik”, “Pantürkizm əfsanəsi”, “Ermənistan 1915-ci ildə”, “Ermənilərin soyqırımı”, “Qızıl buynuzlu sərkərdələr”, “Bir millətin məhvi” kimi kitabların hər sahəsində türk-Azərbaycan xalqına qarşı nifrət, intiqam hissi kodlaşdırılıb. Erməni terrorizminin ünvanları bu kitabların tanıtılması adekvat tədbirlər görməyi tələb edir. Bu operativ tədbirlərdən biri kimi işıq üzü gören jurnal Qafur Əlipurun, Nəcib Hebelment oğlunun, Əli Səmədlinin, Ozan Arifin və digər milli qeyrət daşıyıcısı

olan qələm adamlarının məqalələri vasitəsilə ifşa olunur, həqiqətin üzə çıxması, dünyaya tanınması üçün səylər göstərilir (1, 2004, 16 sentyabr).

18 yanvar 2001-ci ildə BBC radiosunda müsahibəsində Amavelyan deyir: “18 yanvar 2001-ci ildə Yerevanda Ermənistanla İran arasında 3 günlük iqtisadi seminar keçirilmişdir. Bu seminarda: 1. Araz çayı üzərində birgə elektrik stansiyasının qurulması; 2. İrandan Ermənistana qaz çəkilişi; 3. Mehri-Kaçaran tunelinin qurulması; 4. Ticarət və iqtisadi əlaqələri genişləndirmək imkanlarının öyrənilməsi (BBC 18 yanvar 2001) məsələləri müzakirə edilmişdir. Xatırladaq ki, bu qəbildən olan ilk seminar 1998-ci ilin oktyabrında keçirilmişdir.

İran tərəfi bəzən ermənilərin hətta Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində keçirilən tədbirlərdə iştirakdan belə çəkinmirlər. Belə ki, 2004-cü il mart ayında Novruz bayramı ərəfəsində erməni şahmatçısı Tiqran Petrasyanın 85 illiyi şərəfinə Dağlıq Qarabağda təşkil olunmuş “Beynəlxalq yarışda” İran şahmatçıları da iştirak etmişdilər.

Eyni zamanda, Qarabağ idmançıları da ayrıca müstəqil idmançı kimi İrana dəvət olunub. Kermada karate üzrə Beynəlxalq müsabiqə keçirilmişdir. Bu müsabiqədə Türkiyə, Rusiya, Ermənistan, Qarabağ, Yunanıstan, Gürcüstan, İranın iki komandası - Kerman və Bəm şəhərinin komandaları iştirak etmişlər. 55 idmançı mordad ayının 20-də bir-biriylə mübarizə aparacaqlar (15, 1194, 14 avqust).

Tədqiqatçı Səlcuq Kamal öz məqaləsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmələrinə baxmayaraq, Tehran İrəvan ilə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində işbirliyinə malikdir (13, s.56-57). Dünən Xocalı faciəsinə ağlamış bəşəriyyətin gözləri bu gün bizi artıq soyqırıma aparan bir millət kimi süzür. Fransanın bizim məhkumiyətimizdə parlamentində saxta qərarlar çıxarır. Amerika qərar almasa da önəmli bir məsələ kimi parlament iclaslarında danışığa qoyur. Yunanıstan, İtaliya, ... eyni. 22 aprel Tehran xiyabanları “Türkə ölüm”, “Azərbaycanlıya ölüm” hayqıran erməni demonstrasiyonu özündə yerləşdirir. İranın İslam Şurası Məclisində də bizim apardığımız soyqırım düzlüyünə İran hakimiyyətini inandırmaq üçün iki erməni deputatı çalışırlar (13, səh. 56-57).

Məlumdur ki, Naxçıvanla Azərbaycan Respublikası arasında yerləşən Mehri ermənilərin əlindədir. Həmin rayon vasitəsilə ermənilər Naxçıvanı iqtisadi mühasirəyə salmış, Bakı-Naxçıvan dəmiryol xəttinin işləməsinin qarşısını almışlar. İran İslam Respublikası məhz özünün Araz çayı üzərində saldırdığı Mehri körpüsü vasitəsilə İrandan Ermənistana ticarət malları, yanacaq və hərbi sursat daşıyır. Gündə 60-70 yük maşını vasitəsilə Ermənistana mal daşınır. Mehri ilə sərhəd zonada, Araz çayının hər iki tərəfindən sərhəd ticarət şəbəkələri yaradılmışdır. Təbrizin Baron Avak məhəlləsində minlərlə erməni yaşayır, bu məhəllə bir növ Təbriz-Ermənistan əlaqələrinin qərargahına çevrilmişdir. İranın ticarət nazirliyinin nümayəndəsi Təbrizə gələrək tacirləri Ermənistanla ticarət etməyə və belə tacirlərə

güzəştlı faizlərlə pul krediti verməyi vəd etmişdir. Təbriz, Xoy və Urmiyada erməni məktəbləri, kilsələri fəaliyyət göstərir. Tehranın universitetlərində erməni dilində fakültələr vardır. Təbriz, Tehran və İsfahanda ermənilərin fəaliyyəti daha da genişlənmiş və onlar dövlət tərəfindən hərtərəfli himayə edilir. Ermənistandan hərbi hazırlıq keçmək məqsədilə İrana göndərilmiş erməni zabitləri və kursantları üçün Təbriz və Ərakda hərbi təlimlər keçirilir, onlara həm də fars dili öyrədilir. İran hökuməti İrəvanda Göy Məscid binasını yenidən təmir etdirmişdir. Halbuki, İrəvanda bir nəfər belə müsəlman azərbaycanlı türkü qalmamışdır. İran İslam Respublikası Ermənistanı qaz, benzin, neft, mazut və s. yanacaq ilə təmin edir. Bu amil isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü şəraitində İrəvana qarşı hərbi-iqtisadi dəstək deməkdir. İran ilə Ermənistan arasında sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr vardır. 1994-cü ilin mayında Rza Nikkar İsfahani Ermənistanı İran İslam Respublikası tərəfindən səfir təyin edildikdən sonra bu münasibətlər və əlaqələr geniş şəkil almışdır. İran dövlətinin ermənilərə bu qədər imtiyazlar verməsi təkcə indiyə aid deyildir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, belə imtiyazların verilməsi daha genişlənmiş və çoxaldılmışdır (4, s.29).

Fars və ermənilərin mənəvi yaxınlığı vardır. Belə ki, ermənilərlə farsların eyni dil, eyni irqdən və qan qohumluğu olduğunu İran alimi Pərviz Vərcavəndin 1999-cu ildə ilk dəfə fars dilində Tehranda nəşr etdirdiyi “İran və Qafqaz” (“Aran və Şirvan”) əsərində Andronik Hoyanın fars dilində yazdığı “Erməni mədəniyyəti ilə İran mədəniyyətinin uzun sürən həmişəlik bağlılıqları” yazısı həmin kitabın 361-389-cu səhifələrində çap edilmişdir. O, yazır: “Ermənilərin dili hind-Avropa dilinin bir şaxəsidir ki, fars dili ilə yaxın qohumluq əlaqələri vardır. Parfiyalıların dövründə iranlılar və ermənilər bir-birinin dilini başa düşürdülər. İndi də Pəhləvi lüğətləri erməni dilində müşahidə edilməkdədir. Andronikin yazdığına görə, ermənilərin təqvimi ilə farsların təqvimi eynidir. 12 ay 30 gün qalır ki, farslar həmin beş günü 8-ci ayın axırına, ermənilər isə 12-ci ayın sonuna əlavə edirlər. Farslarla ermənilərin dastanlarında və əfsanələrində də bir-birinə çox oxşarlıqları vardır. Erməni dili ariyailərin dilindən biridir ki, fars dili ilə ayrılmaz bağlılığı vardır (8).

İranda Dağlıq Qarabağ probleminin köklərlə bağlı ictimai rəyin formalaşmasında mənfi rol oynayan fars və erməni tarixçilərinin əksinə olaraq, bir sıra müəlliflər hadisələrə obyektiv, ədalətli yanaşma metodunu seçmişlər. Erməni daşnaklarının 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanda Urmiya, Xoy, Səlmas, Maku, Şərəfxana, digər şəhər və kəndlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım haqda çox az yazılmışdır. Təbrizli tarixçi alim Səməd Sərdariniyanın 2005-ci ilin sonunda çapdan çıxmış kitabı (132) bu boşluğu doldurmaq üçün sanballı bir əsərdir. Müəllif Qafqaz, İran, Türkiyəyə qarşı rusların işğalçılıq siyasətində ermənilərin “katalizator” rolu oynamasını, xəyanət və arxadan bıçaq vurmaq kimi

alçaq əməllərini onların “Böyük Ermənistan” xülyasında yaşamaqları ilə izah edir (12, s.325).

Bütün yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə hasil etmək olar ki, İran özünün Qafqaz siyasətində Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı mövqeyini formalaşdırarkən həm özünün siyasi, iqtisadi, geostrateji maraqlarını, həm də region ölkələrinin maraqlarını nəzərə almağa çalışmış, lakin böyük dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı maraqlarına münasibətdə balans siyasətini qoruyub saxlaya bilməmiş və bu da təbii olaraq adı çəkilən regionda sülh və təhlükəsizliyin hələ də kövrək olaraq qalmasını şərtləndirmişdir. Rəsmi dairələr tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınması və elan olunmasına baxmayaraq İran dövləti Qafqaz siyasətində Dağlıq Qarabağ problemindən Azərbaycan Respublikasına qarşı vasitə kimi istifadə edir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti. 2004, 16 sentyabr
2. Mirzə Bala Məmmədzadə. Ermənilər və İran. Bakı: Azər nəşr, 1993, 42 s. bax: Mehmetzade Mirza Bala. Ermeniler ve İran. (Yayına Hazırlayan: Prof.Dr. Yavuz Ercan) Ankara: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1994
3. “Olaylar” qəzeti. 2005, 7 dekabr, № 233 (1115)
4. Onullahi S. Erməni millətçiləri və İran. Bakı, Maarif, 2000, 92 s.
5. Muşovdağlı E. İran İslam Cumhuriyyətində erməni sesi. // “Stratejik Analiz” aylık uluslararası ilişkiler ve stratejik araştırmalar dergisi. № 7, Ankara: Kasım 2000, s. 62-65.
6. Rehimli E. Güney Azerbaycanlı yazardan ermenilere yetkin cevap: // “Stratejik Analiz” aylık uluslararası ilişkiler ve stratejik araştırmalar dergisi, № 27, Ankara: Temmuz 2002, s. 157-160.
(Behruz İmani. Şəmsə Təbriz qəzeti, 2 may 2001, № 99)
(Pərviz Vərcavənd. İran və Gəfğaz (Aran və Şirvan), Tehran
(Camal Aymurlu, Urmuda Ciloluq, Nəvide Azərbaycan qəzeti, № 139, 13 mart 2001)
(Sərdariniya Səməd, Qətleame məsəlmanan dər do suye Ərəs, Təbriz, nəşrə “Əxtər”, 1383, 211 s.)
(Sərdariniya Səməd, İrəvan yek vilayəte məsəlmanəşin bud, Tehran, enteşarate “Zufa”, 1379, 247 s)
(Sərdariniya Səməd, Qərabəğ dər tarixə qozərqah, Təbriz, Nədayi Şəms, 2006, 550 s.)

(Səlcuq Kamal, Ermənilərin soyqırım günü!!!, Məcəlleyi Ərdəm, nəşriyyəyi elmi, ectemai və fərhəngi daneşcuyane torke daneşqahe Tehran, sale dovvom, şomareye 6, xordad 1382, s. 56-57)

(Kəsrəvi Əhməd, Tarixə hicdəh sale Azərbaycan, moəssoseye enteşarate Əmir Kəbir, Tehran, 1350 (1971), 919 s.)

(Ruznameyi “Keyhan həvayi”, 14 avqust, 1994)

(Huyan Andranik, rəvabete fərhəngə iraniyan və erməniyan,

Bonyad enteşarate Pəğya və Babumiyan, Tehran, dastan, 1383, 423 s.)

TARİX

Prof.dr.Əkrəm RƏHİMLİ (BİJE)

AMEA Şərqşünaslıq

İstitutunun aparıcı elmi işçisi

MÜBARİZƏ BURULĞANLARINDA KEÇƏN ÖMÜR

(Seyid Pişəvərinin həyat və siyasi fəaliyyəti haqqında)

XX əsr Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda mücadilə tarixinə bir sıra görkəmli siyasi xadimlər bəxş etmişdir. Onların hər biri tariximizdə öz əməlləri ilə əbədi yaşar insanlardı.

Keçən yüzildə siyasi simalar içərisində haqqında az yazılan, az yad olunan və bəzən təhrif, böhtan və ziddiyyətli fikirlər fonunda verilən siyasi xadimlərimizdən biri də Seyid Cəfər Pişəvəri olmuşdur. O, çox vaxt həm “sağdan”, həm də “soldan” vurulmuş və bəzən də düşmənləri tərəfindən əsas olmayan ittihamlara, hətta təhqirlərə belə məruz qalmışdı. XX əsr tariximizin tanınmış şəxsiyyətlərindən olan bu böyük insan haqda həqiqətləri olduğu kimi oxuculara çatdırmaq tarixşünaslığımızın aktual və vacib məsələlərindəndir. S.C.Pişəvəri təkcə Azərbaycan üçün yox, bütün İranın azadlıq və qurtuluşu üçün ağır mübarizə yolunu fədakarcasına keçmiş öndər və böyük mütəfəkkir insan olmuşdur. Onun 1941-1946-cı illərdə İranın və Güney Azərbaycanın xalq hərəkətində unudulmaz və yadda qalan xidmətləri İranın müasir demokratik ictimaiyyəti və xüsusən gənclik tərəfindən bu gün də ehtiramla yad edilir. Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkətlərin zirvəsi sayılan “21 Azər” inqilabı, Azərbaycan Milli hökuməti S.C.Pişəvərinin adı ilə sıx bağlıdır. Onun həyatı, azadlıq yolunda göstərdiyi dözümlü və mətanət sonrakı nəsillər üçün örnək olaraq qalır.

Kimdir Seyid Cəfər Pişəvəri?

Seyid Cəfər Mir Cavad oğlu Pişəvəri (Cavadzadə)¹ 1892-ci il avqustun 26-da (hicri tarixlə 1313-cü il səfər ayının 13-də) Azərbaycanın Güneyində, Xalxal

mahalının Zeyvə (farscası: Zaviye-ye sadat – seyidlər Zeyvəsi) kəndində əkinçi ailəsində dünyaya göz açmışdır.² O zaman 50 ailədən ibarət olan Zeyvə kəndinin sakinləri əsasən seyidlərdən ibarət olduğundan bu kəndə xalq arasında “Seyidlər Zeyvəsi” deyilir.

Seyidlər Zeyvəsi Ərdəbil əyalətinə daxildir.³ Əsrarəngiz təbiətli Zeyvə üç tərəfdən çox da uca olmayan dağ və dərələr, qismən meşəliklə əhatələnmişdi. Bu sətirlərin müəllifi 2002-ci ildə Zeyvə kəndini ziyarət etmək şərəfinə nail olmuşdur. Orada olarkən öyrənə bildik ki, ata babası Kəlbəlaye Mir Yəhya və onun oğlu (S.C.Pişəvərinin atası) Mir Cavad ağa mahalda yaxşı tanınan Seyid Mir Əzizli tayfasındandır ki, bu tayfanın bir qolu da S.C.Pişəvərinin anası Seyid Səkinə xanımın nəsil şəcərəsi ilə məşhur Təba-təbailər nəslinə ilə əlaqələndir.

Kənd ağsaqqallarının etirafına görə S.C.Pişəvərinin ulu babası Kəlbəlaye Mir Yəhya ağa dini təhsil almış, halal, kasıb-kusuba əl tutan və kəndin hörmətli adamlarından olmuşdur.

Mir Cavad 20 yaşında olarkən qonşu Kivi kənddən, seyid nəslindən olan Seyid Səkinə xanım ilə ailə qurur. Doğularkən tələf olmuş iki uşağı nəzərə almasaq, Seyid Səkinədən üç oğlan: Mir Cəfər, Mir Xəlil, Mir Səlim və iki qız: Seyid Cavahir (Rüxsəra), Seyid Suğra dünyaya gəlmişdir. 101 yaşında dünyasını dəyişmiş Suğra xanım ailələri haqqında xatirələrində söyləyirdi ki: “Seyid Cəfər ailədəki beş uşaqdan ikincisi idi...

Beş yaşında artıq yazıb-oxumağı bacarırdı. Mütaliə etməyi çox sevirdi. Bəzən onu oynamağa çağıranda mənə deyirdi ki, get özün tək oyna, mənə qarışma... Əlinə nə kitab düşürdüsə, hamısını oxuyurdu. Çox güclü hafizəsi vardı. Molla atama onun Bağdadda təhsil almağını məsləhət görmüşdü...” (4, № 2, s.32-34).

Ölkədəki özbaşnalıq, dövlət məmurlarının zorakılığı və iqtisadi çətinliklər minlərlə güneyli ailələr kimi Cavadzadə ailəsini də 1905-ci ilin martında doğma kəndini tərk edib Azərbaycanın Quzeyinə - Bakıya köçmək zorunda qoymuşdur.

***

1905-ci ildə Novruz bayramı ərəfəsində vətənin o tayından bu tayına köç edən Mir Cavadın altı nəfərdən ibarət ailəsi iki ayadək Əmircan kəndindəki həmyerlisinin evində yerləşdikdən sonra qonşu kənddə - Bülbülədə məskunlaşır. S.C.Pişəvəri ilk ibtidai təhsilini Bülbülə məktəbində alır (Hal-hazırda həmin məktəb 79 sayılı orta təhsil məktəbidir).

Bülbülədə təhsil alarkən S.C.Pişəvəri öz biliyi, davranışı və əməksevərliyi ilə məktəb kollektivinin diqqətini özünə cəlb edə bilir. Ailəsinin maddi güzəranının ağırlığı ilə bağlı S.C.Pişəvəri erkən yaşda əmək fəaliyyətinə başlayır. O, məktəbin təsərrüfat işlərində çalışmaq haqda öz xahişini məktəb müdiriyyətinə çatdırır və

alınmış müsbət cavab onu çox sevindirir. Sonralar öz xatirələrində etiraf etdiyi kimi, “məktəbin zəngini vurur, dərstdən sonra sinif otaqlarını təmizləyir, pəncərə şüşələrini, stul və masaları təmizləyir”. Bülbülədəki məktəbi bitirdikdən sonra xeyrixah insanların maliyyələşdirdiyi “İttihad İraniyan” məktəbinə daxil olur. Şagirdləri əsasən güneyli uşaqlardan ibarət olan bu məktəbdə oxuyanlara ehtiyacları olduqda paltar, dərs ləvazimatı almaqda H.Zeynalabdin Tağıyev, Məhəmmədəli Tərbigət və başqaları köməklik göstərmişlər. S.C.Pişəvəri bu yardımı alan şagirdlər sırasında olmuşdur. “İttihad” məktəbini əla və yaxşı qiymətlərlə başa vuran S.C.Pişəvəri iki illik pedaqoji məktəbə daxil olur və bütün boş vaxtlarında ardıcıl olaraq mütaliə ilə məşğul olur. Tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və coğrafiya elmləri, özünün yazdığı kimi, onu daha çox cəlb edirmiş (10, s.6).

Pedaqoji məktəbi bitirdikdən sonra təyinatla Xırdaladakı məktəbə müəllim göndərilir. Xırdalanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan S.C.Pişəvəri kirayə qaldığı evin bir otağını savadsızlığı ləğv etmə üçün istifadə edir. Həmin kursun axşam bölməsinə yaşlıları da cəlb edə bilir. S.C.Pişəvəri pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı jurnalistikaya böyük meyl göstərir. O zaman təkə Bakıda çap olunan müxtəlif məsləkli mətbuatla yanaşı, İranda, Cənubi Qafqazda və Rusiyada nəşr olunan qəzet və dərgilərin çoxu onun gündəlik mütaliəsinin mühüm hissəsini təşkil etmişdi. Bakının o zamankı siyasi mühiti, görkəmli siyasi xadimləri, ədiblərin fəaliyyəti, müxtəlif yönlü siyasi, elmi, bədii dərnəklərin, cəmiyyət və partiyaların varlığı – bütün bunların gənc Seyid Cəfərin dünya görüşünün formalaşmasında, siyasi-ədəbi xadim kimi yetişməsində böyük təsiri olmuşdur.

S.C.Pişəvəri gənclik illərində

S.C.Pişəvəri gənclik illərində mübarizə meydanına əvvəl müəllimlik, sonra isə jurnalistik fəaliyyəti ilə atılır. İlk məqalələrini Məhəmmədəmin Rəsulzadənin nəşr etdiyi “Açıq söz” qəzetində çap etdirir. Müxtəlif siyasi dərnək, cəmiyyət və firqələrə yaxınlaşır. Əvvəl İran sosial-demokrat partiyasının məramına qoşulan S.C.Pişəvəri Rusiyadakı 1917-ci il çevrilişlərindən sonra Nəriman Nərimanovun yiyələndiyi məfkurəyə köklənir. O da N.Nərimanov kimi Millətinin nicatını Moskvadan, Lenindən umanlar sırasına keçir. 20-ci illərin sonunadək bu məfkurə ilə yaşayır və mübarizə aparır. O, kommunist məzmunlu “Ədalət” partiyasının, sonra isə İran Kommunist partiyasının tanınmış simalarından olur. “Azərbaycan Cüze Layənfək İran” qəzetinin redaktoru olarkən azərbaycançılıqdan bütöv irançılığa meyillənir. Adı çəkilən qəzetin səhifələrində S.C.Pişəvərinin (Cavadzadənin) məqalələrini oxuyarkən Güney Azərbaycan İranın ayrılmaz hissəsi hesab edilir və onun taleyinin həllini İranın bütövlüyü kontekstində görür.

S.C.Pişəvərin siyasi fəaliyyətinin ilk 10 ilində (1917-1927) kommunist məfkurəli bir ziyalı kimi sovetlərin köməliyi ilə Şərqi əzilən xalqlarının (o cümlədən İran xalqlarının) azad olacağına, xalqın “sosializmin xoşbəxt günlərinə” qovuşacağına inanırdı. Bu inam başqa milli ruhlu kommunist mübarizlər kimi S.C.Pişəvərinin də bir müddət öz orbitində saxlaya bilmişdi.

1920-ci ildə Gilan inqilabçıları meyda tək qoyan, 1921-ci ildə İranın irticaçı dövləti ilə “Dostluq və Qardaşlıq haqda Moskva müqaviləsi”ni bağlayan Sovet Rusiyasının ikibaşlı oyunları İranın demokratik qüvvələri sırasında S.C.Pişəvərinin də tərz-təfəkküründə dəyişikliyin rüşeymini qoyur. Millətini sevən Nəriman Nərimanovun heç bir əsaslı səbəb olmadan Bakıdan uzaqlaşdırılıb, Moskvaya “böyük” vəzifəyə aparılması və 1925-ci ildə onun müəmmalı ölümü S.C.Pişəvərinin daha artıq narahat edib sarsıtmışdı.

1930-cu ilin dekabrında Tehranda “dövlətə qarşı pozuculuq” ittihamı ilə həbsə alınmış S.C.Pişəvərinin istintaq zamanı müstəntiqin suallarına verdiyi cavablar göstərir ki, Sovet rəhbərliyinin bir sıra əməlləri S.C.Pişəvəridə ideoloji dipresiya əmələ gətirmişdi. 20-ci illərin sonunda tutduğu siyasi-ideoloji yoldan başqa xəttə - qeyri kommunistlik xəttinə - demokratlıq xəttinə keçid fikri yaratmışdı. Həbsə alınarkən müstəntiqin: “Siz kommunistlik əqidəsində qalırınsız?” sualına S.C.Pişəvəri:

“Əvvəlki cavablarımda da demişəm, xeyir, daha mən bu əqidədə deyiləm”.

Müstəntiq: “Səbəbi nədir?”

S.C.Pişəvəri:

“Kommunistlərin məramları haqda mənim əvvəllər yetərincə məlumatım yox idi. 7-8 illik mütləmə, şahidi olduqlarım və gördüklərim mənə sübut etdi ki, bu məramın İranda ayaq tutması çox tezdir. Kommunistlər fəhlə sinfinə arxalanırlar. Onların dayağı fəhlə sinfidir. Bu sinif isə İranda yox dərəcəsinədir. Təsəvvür etmirəm ki, 100 il bundan sonra da burada o bir sinif kimi ortaya çıxa bilsin və millətin əksəriyyətini təşkil etsin. Mən son illərdə Bakıda olarkən hakimiyyətə yeni gəlmiş kommunistlərin çoxu Arzın bu tayından gələnlərə əvvəlki səmimiyyəti göstərmirlər. Bizə inanmırlar. Mühüm işləri bizimkilərə etibar etmirlər. Yeri gəldikdə onları təhqir etməkdən də çəkinmirlər. Bu hərəkətlər mənə məyus etdi. Qacarların devrilməsi mənə nikbin etmişdi, lakin sonra... 1925-ci ildə Moskvaya getdim, mübarizəmizi davam etdirmək üçün onlardan kömək istədim. Mənə Kominternin Yaxın və Orta Şərq bölməsinin rəisi Kitayqorodski adlı şəxsin yanına yolladılar. Onun qeyri-ciddi, hoqqabaz adam olduğunu görəkən çox sarsıldım” (9, s.7-70). S.C.Pişəvərinin istintaqda söylədiklərini onun öz səhvlərinin etirafı kimi də başa düşmək olar. O, sonralar “Ajir” qəzetində çap etdirdiyi məqalələrin birində ictimai məsələlərin riyaziyyat məsələləri kimi sabit formul və ya düsturla həll olunmadığını göstərərək yazırdı ki, “fəaliyyətdə olan adam əməldə

səhvə yol verə bilər, hətta bəzən əsas halqanı belə əldən buraxa bilər” (10.s.18; 8.25.III.1323). Bu etiraf S.C.Pişəverinin keçmişdəki fəaliyyətində buraxdığı səhvlərə bir işarə idi. V.Q.Belinski yazır ki, “səhvi etiraf etmək mənəvi yetkinliyin əlamətidir”. İnsan olan kəs (o cümlədən siyasi xadimlər) öz əməli fəaliyyətində tam ideal, səhvsiz, qüsursuz ola bilməz. Bu hər kəsdə az və ya çox təzahür edən təbii və psixoloji cəhətdir. Ömrünün xalqının azadlığına və xoşbəxtliyinə həsr etmiş Nərimanov kimi dahi şəxsiyyət can-başla xidmət etdiyi məramın onun xalqı haqda düşüncələrini vermədiyindən məyus olduğunu deməsi əslində mübarizə yollarında buraxılmış səhvlərin onun tərəfindən etirafı idi. Oğluna vəsiyyət xarakterli məktubunda N.Nərimanov yazırdı: “Əziz oğlum! Əgər mənim həyatımı araşdırsan, sən əmin olacaqsan ki, mən 1925-ci ilədək başqaları üçün yaşamışam. Bəs sonra?... Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyan vaxt bolşevizm olmayacaq.. əsl işi əldən buraxmışıq” (11, s.65). İ.V.Stalinə ünvanladığı 70 səhifəlik məktubda isə uğurla varlığını qoyduğu sovet quruluşunun artıq özünü doğrultmadığını və uçuruma məhkumluğundan danışır. “Qabaqcadan demək olar ki, biz uçurumun kənarındayıq” (11.s.8).

Kommunistlik məsləkini qəbul etdiyinə görə 13 il zindana atılmış türk dünyasının böyük şairi Nazim Hikmət N.Nərimanov, S.C.Pişəveri kimi xalqına ümidi sovetlərdən, Moskva üzərində dalğalanan bayraqdan gözləyirdi (12.s.11). “Moskvadan gözlərinə nur, beyninə şur” istəyən şair ömrünün sonunda yanıldığını başa düşdü və bu haqda öz fikirlərini “Humanite” qəzeti səhifəsində dünyaya bəyan etdiyinə görə Sovet rəhbərliyi tərəfindən “gözüm çıxdıya” salındı və s...

Apardıqları mübarizə yollarında olan səhvləri etiraf edən tarixi şəxsiyyətlər arasında S.C.Pişəverini də görmək olar. Sovetlərin xəyanəti ilə bağlı S.C.Pişəverinin açıq və ciddi etiraflarına bəlkə ona görə rast gəlmirik ki, o, daima sovet mənəviyyəti arasında fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində olmuşdur. Sonralar öz köməkçisi doktor H.Ruindejə dediyi kimi “ürəyindəkiləri dilə gətirmək imkanı olmamışdı”. Bu günədək tapılmayan xatirələrinin ikinci bölməsi çox güman ki, sovetlərin xəyanəti haqda “dilə gətirilməyən” yazılardı.

1920-ci ilin payızında Gilan əyalətində baş vermiş “Cəngəllilər” hərəkatının məğlubiyyətindən sonra əvvəl İsfahana, sonra isə Tehrana gələn S.C.Pişəveri rejim əleyhinə mübarizəsindən əl çəkmir. O, köhnə dostu Seyid Məhəmməd Dehqanla birlikdə 1922-ci ilin yanvarında (1300-cü il Dey ayında) “Həqiqət” adlı qəzeti çap etdirir. “Həqiqət” o zamankı İranın siyasi-ictimai iqtisadi həyatındakı acı həqiqətləri xalqa çatdırmaqda önəmli rol oynamışdır (13). “Həqiqət”in ömrü uzun olmamışdı. Onun səhifələrində xalqı oyadan və həqiqətləri deyən yazılar çox olduğundan o cəmi 6 ay çap olunmuşdu. 1922-ci ilin iyul ayında 106-cı nömrədən sonra “Həqiqət”in nəşri dövlət tərəfindən yasaq edilmişdi (14).

Rza xan şahlıq taxtına sahib çıxdıqdan sonra İranda mütərəqqi qüvvələrə qarşı geniş miqyaslı hücum başlanır. Belə bir şəraitdə sovetlərin Rza şah rejiminə qarşı loyallıq münasibəti, İranla 1921, sonra isə 1927-ci ildəki bağlaşmalar, antişah qüvvələrə sovetlər tərəfindən hər cür yardımın kəsilməsi və s. İranın mütərəqqi qüvvələri sırasında məyusluq və çaşqınlıq yaratdı. Vəziyyəti aydınlaşdırmaq məqsədi ilə 1925-ci ildə S.C.Pişəvəri Bakıya, sonra isə Moskvaya yollanır. O, bu səfərdə sovetlərdən yardım olacağına ümid bəslədiyini deyir. Lakin onun bu ümidlərini nə Bakı və nə də Moskvadakı kommunist məmurları doğrultmurlar. S.C.Pişəvəri sonrakı illər kommunistlik məfkurəsindən nə üçün uzaqlaşdığının səbəblərini istintaq materiallarından və xatirələrindən öyrənmək mümkündür.

S.C.Pişəvəri “Qəsr-Qacar” adlanan zindana düşənədək o, rejimin xəfiyyətləri tərəfindən artıq 4 dəfə qısa müddətli həbs edilmişdi. Onun siyasi ittihamla son dəfə həbsi 1930-cu il dekabrın 24-də olmuşdur. O, ancaq 1941-ci ilin sentyabrında zindanın ağır və dözülməz mühitindən can qurtara bilmişdi. On ildən çox “Qəsr-Qacar” zindanında keçirdiyi dəhşətli günləri və orada baş verənləri S.C.Pişəvəri sonralar “Ajir”də “Zindan xatirələri dəftərindən” başlıqlı çox səhifəlik yazıda ətraflı nağıl etmişdi (10.s.419-517).

Müttəfiq qoşunlarının İrana daxil olması, Rza şahın ölkədən qaçması onun yaratdığı diktatura rejimini laxlatdı, siyasi məhbuslar, kütləvi şəkildə həbs edilmiş günahsız insanlar azadlığa çıxdılar. S.C.Pişəvəri azadlığa çıxmış vətənpərvərlər sırasında idi. O, azadlığa çıxdığı ilk gündən siyasi fəaliyyətini davam etdirir. İlk günlərdə İran Xalq partiyasının (Tudənin) özəyini qoymaqda fəal iştirak edir, hətta partiyanın ilk müvəqqəti məramnaməsini hazırlayanlardan bir də məhz S.C.Pişəvəri olur (15.s.79). Sonralar Tudə partiyası rəhbərliyinin fəaliyyətində bir sıra prinsiplərlə razılaşmayan S.C.Pişəvəri Tudədən uzaqlaşır. Partiyanın proqramında milli məsələnin qoyulmaması, İranın çoxmillətli ölkə olmasının etiraf edilməməsi, bir çox bolşevik prinsiplərini olduğu kimi qəbul edilməsi: fəhlə sinfinin hegemonluğu, sinfi mübarizə, mülkiyyət məsələsi, aqrar-kəndli məsələsinə az diqqət ayrılması və s. və i.a. S.C.Pişəvərini Tudədən uzaqlaşdıran səbəblər sırasında olmuşdur.

***

S.C.Pişəvərinin siyasi fəaliyyətini mətbuatdan kənar təsəvvür etmək çətindir. Cəmiyyəti istiqamətləndirməkdə və onu başlıca hədəfə yönəltməkdə maariflənmə ilə yanaşı, mətbuatın rolunu S.C.Pişəvəri hələ gənc yaşlarından anlamışdır. Zindana düşənədək o, bir çox qəzetlərin “Açıq söz”, “Azərbaycan cüzə layənfək İran”, “Sosial-demokrati”, “Hürriyyət”, “Yeni fikir”, “Kəndçi”, “Yeni yol”, “Cəngəl”, “Həqiqət” və s. qəzetlərin əməkdaşı və çoxunun da redaktoru olmuşdur.

Mətbuat S.C.Pişəvərinin ömrünün sonunadək onun mübarizəsində söz silahı, qələm silahı olmuşdur. S.C.Pişəvərinin keçdiyi mübarizə yolunu və həyatını izləyən hər bir kəs onun mətbuatla sıx bağlılığını görə bilər. Bu mənada mətbuat, o cümlədən “Ajir” qəzeti S.C.Pişəvəri həyatının və mübarizəsinin bir parçası olmuşdur desək, yanılmırıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Ajir” qəzeti müxtəlif yönlü siyasi, iqtisadi və mədəni olayları əks etdirən, təbliğat və təşviqat orqanından əlavə, həm də xalqın mübarizəsinə istiqamət verən, onu təşkilatlandıran mətbuat orqanı olmuşdur. “Ajir”in gördüyü mühüm işlərdən biri də Tehranda azərbaycanlı ziyalıları və fəalları öz ətrafına toplamaqdan və onların Azərbaycanın gələcək taleyi haqqında düşüncə yollar axtarmağa sövq etməsi idi. Kərim Kəşəvərz, İsmayıl Şəms, Firudin İbrahimi Əli Fitrət, Məmi Nüvəkərani (Dehqan), Doktor Mirzəəğa Vəlizadə (Behbud) və s. onlarca bu cür insanlar doktor Salamulla Cavidin dediyi kimi, “Ajir” məktəbinin yetirmələri idilər. Bunların hər biri sonralar “21 Azər” hərəkatında fəal iştirak etmiş və S.C.Pişəvərinin yaxın silahdaşları olmuşlar.

***

Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu illərdə (1925-1979) İran Şura Məclisi tarixində 14-cü çağırış məclisə seçki kompaniyası qədər gərgin, qarşıdurmalı, çox fraksiyalı məclis olmamışdı.

14-cü Məclisə seçki kompaniyası 1322-ci il Xordad ayının son həftəsində (1943-cü ilin iyununda) start götürmüş, 1323-cü ilin (1944-cü ilin) yayında başa çatmışdı. Məclisdə mövcud olmuş 236 deputat kürsüsü uğrunda 800 namizəd iştirak etmişdir ki, bunlar da ən azı 6-7 fraksiyanı təmsil edirdilər.

Təbriz şəhər əhalisinin vətənsəvər və demokratik qüvvələri tərəfindən Seyid Cəfər Pişəvərinin də namizədliyi 14-cü çağırış Şura Məclisinə irəli sürülmüşdü.

S.C.Pişəvərinin mandatu Məclis vəkillərinin toplantısında müzakirə olunan zaman toplantıya sədərət etmiş Əmir Teymur Klali başda olmaqla Sərtipzadə, doktor Tahiri, Əmirnəsrət İskəndəri, Siqətul-islami, Əli Eqbol, Dəşti, Camal İmami və bir neçə nəfər başqa şahpərəst deputat S.C.Pişəvərinin mandatını ləğv etmək üçün Məclisdə deputatlar arasında əvəlcədən yetərincə təbliğat və pozuculuq işi aparmışlar. Onlar iddia edirdilər ki, S.C.Pişəvəri Təbrizdə seçilən zaman guya orada “ciddi əyintilər, qeyri-qanuni işlər olub” və s. Nəticədə bu bəhanələrlə S.C.Pişəvərinin deputatlıq mandatu 100 nəfərdən əleyhinə 50, lehinə 47 səs verilmiş, 3 nəfər bitərəf qalmaqla rədd edilmişdi.

14-cü çağırış İran Şura Məclisindəki olaylar S.C.Pişəvəridə belə bir fikrin tam və qəti şəkildə formalaşmasına inam yaratmışdır ki, Azərbaycan Tehrandan “mərhəmət” gözləməməli, öz dərdlərinə özü əlac etməlidir. Şeyx Məhəmməd

Xiyabaninin “Elə çıraq yandırmaq lazımdır ki, ixtiyarı öz əlimizdə olsun” sözlərini, özünə sərməşq götürən S.C.Pişəvəri azadlıq çırağını yandırmaq üçün Azərbaycana – Təbrizə üz döndərdi.

Pəhləvi hakimiyyəti dövründə Güney Azərbaycandakı vəziyyəti diqqətlə izləyən və onu ürək ağrısı ilə təsvir edən S.C.Pişəvəri “Bizi öz halımıza qoysunlar” adlı məqaləsində deyirdi: “Azərbaycan Tehrandan bir şey istəyir: onu öz halına qoysalar kifayətdir. Ona imkan versələr, öz əli ilə öz işlərini idarə etsin, bəsdir. Tehran bizi fələc və mətəl etmişdir. Göz açmağa yol vermir. Xırda iş görmək istəsək nəfəsimizi kəsir, əl-qolumuzu bağlayır. Hər gün bir oğrunu ostandar, fərmandar ünvanı altında əlinə böyük bir çamadan verib üstümüzdə göndərir. Təzə və iti bir ülgüc ilə min dəfələrlə qırılmış başımızı qırmaqdan utanmırlar” (18.s.77).

40-cı illərin ortalarında Güney Azərbaycandakı iqtisadi və sosial durum, həddən artıq ağır və dözülməz olması mərkəzin buna biganə qalması Azərbaycanda milli qüvvələrin nifrət və qəzəbini coşdurdu. Xalqın istək və arzusunu başa düşən və milli-demokratik qüvvələri vahid hədəfə yönəltməyi bacaran yeni bir təşkilatın yaranmasına ehtiyac duyuldu. Ağır mübarizə yolu keçmiş bir neçə nəfər azərbaycanlı Tehrana – S.C.Pişəvəri ilə məsləhətləşməyə getdilər. S.C.Pişəvəri özü bu haqda sonralar yazırdı: “...Xalqın əli ilə işə başlamaq, xalqın yumruğunun gücü ilə azadlığı təmin etmək – bu şüarla mən Təbriz azadxahlarınınin təklifi üzrə Tehrandan Azərbaycana hərəkət etdim” (Yenə orada, s. 32).

***

Azərbaycandakı durum, hərəkət fəallarının, azadlıq istəyən qüvvələrin istək və tələbi ilə Pişəvəri 1945-ci ilin yayında həmişəlik olaraq Təbrizə gəlir. O, əməli işə başlamamışdan əvvəl Təbrizdə və bölgələrdəki (Ərdəbil, Zəngan, Sərab, Urmiya, Xoy, Mərənd və s.) durumla, xalqın ruhiyyəsinə, istək və tələbləri ilə bir daha yaxından tanış olur. Hərəkət fəalları, “Ajir” “məktəb”inin yetişdirdiyi kadrlarla, inqilabi mübarizə yolunda ağır sınaqlardan keçmiş insanlarla, ağsaqqallarla, vətənpərvər ruhanilərlə geniş müzakirə və məsləhətləşmələr aparır. Bu haqda onun və silahdaşlarının xatirələrində xeyli qeydlər və yazılar vardır.

1945-ci ildə Azərbaycandakı sosial-siyasi və iqtisadi durum elə bir həddə gəlib çatmışdı ki, millət rejimin zorakılığına müqavimət göstərməkdən başqa çıxış yolunun qalmadığını görür. Belə bir şəraitdə xalqın mübarizəsinə başçılıq edə bilən və onu əsas hədəfə yönəltməyi bacaran bir təşkilatın yaradılmasına ehtiyac duyulur. Belə bir təşkilat S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə 1945-ci ilin sentyabrın 3-də (1324 Şəhrivərin 12-si) yaradılmış Azərbaycan Demokratik Fırqəsi olmuşdur.

S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə firqə az zaman kəsiyində böyük işlər gördü: İXP-sının Azərbaycandakı təşkilatları və Azərbaycan Həmkarlar Şurasının bütün üzvləri 1945-ci il sentyabrın 12-də öz yığıncaqlarında könüllü olaraq ADF-sı sıralarına daxil olduqlarını bildirdilər; 2-3 oktyabrda ADF-nin ilk qurultayı keçirildi; 20 noyabrda Ümumazərbaycanı əhatə edən Xalq Konqresi çağırıldı; Azərbaycan Milli Məclisinə seçkilər keçirildi; 12 dekabr 1945-ci ildə Milli Məclis Azərbaycan xalqı adından fəaliyyətə başladı, S.C.Pişəvəri baş nazir seçildi və Azərbaycan milli Hökuməti təşkil edildi. Beləliklə Güney Azərbaycanda xalq hərəkatının zirvəsi sayılan “21 Azər” inqilabı (nehzəti) zəfərlə başa çatdı; Tehranın əsarətində olan Azərbaycan əyalətləri Milli Hökumətin bayrağı altına keçdi və s...

S.C.Pişəvəri başçılıq etdiyi hökumət cəmi bir il yaşamışdı. Bu bir ildə Milli Hökumətin gördüyü işləri və icra etdiyi tədbirləri xarici müəlliflərin yazdıqları kimi “Rza şah rejimi heç 20 ildə də icra edə bilməzdi (20.s.411). Görülmüş işlərin qısa məzmunu belədir:

***

Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutu əlamətləri baş nazir Əhməd Qəvamüs-səltənənin 1946-cı ilin mart ayında Moskvaya olan səfərindən sezilməyə başladı. Ə.Qəvam İrənin şimalındakı neft yataqlarının kəşfiyyatını və çıxarılması icazəsini sovetlərə vermək müqabilində iki mühüm şərti onların qarşısında qoymuşdur: 1) Sovet hərbi kontingentinin 1946-cı il martın sonunadək Güney Azərbaycanı tərk etməsi; 2) Güney Azərbaycan məsələsinin İrənin daxili işi hesab edilməsi. Moskva ilə Tehranın sövdələşməsi baş tutdu. Bu Güneydəki hərəkata qarşı Moskvanın açıq xəyanəti idi. Həmin tarixdən S.C.Pişəvəriyə qarşı ardıcıl təzyiqlər başlanmış oldu.

Kreml rəhbərliyi İrəndən daha çox iqtisadi-siyasi imtiyazlar qoparmaq iştahı ilə bu regionda həm də özünün hərbi plasdarmasını yaratmaq fikrində olmuşdur. Bunun üçün əvvəl cəllad Qəvamı demokrat kimi tanıtdırmağa çalışdı və mətbuatda onu bütələşdirdi. Sovet-İran bağlaşması zamanı Tehrandakı Sovet səfiri Qəvamı təkcə İrənin yox, “Orta Şərqi böyük siyasətçisi” adlandırmışdır (5.s.466).

Sovetlərin növbəti xəyanətini və gedilən “dalanın” getdikcə daraldığını görə S.C.Pişəvəri 1946-cı il iyunun 16-da Azərbaycan Milli Hökumətinin başçısı vəzifəsindən istefa verdi. Əslində bu istefa Milli-demokratik hərəkatın böyük öndərinin sovetlərin sonrakı oyunlarının iştirakçısı olmamaq niyyətindən irəli gəlsə də, sovet kəşfiyyatı bütün çirkin vasitələri işə salıb (hədə, qorxu, gizli səsini yazmaq, terror və s.) onu çıxılmaz döngəyə salmağa müvəffəq oldu (24, s.453).

5 dekabr 1946-cı ildə Təbrizdəki sovet vitse-konsulunun M.C.Bağirova yolladığı məlumatda göstərilir ki, “Bu gün radio ilə Pişəvəri xalqa müraciət edib,

onları Tehran irticasına qarşı mübarizəyə çağırdı. Sabah Azərbaycan Əyalət Əncüməni yaranmış şəraiti müzakirə edib, əməli tədbirlər haqda qərar qəbul edəcək... Qərara alınıb ki, Pişəvəri sədr olmaqla Şəbüstəri, Qazı Məhəmməd, Qulamyəhya, Pənahian və Badiqandan ibarət Müdafiə Komitəsinin təsdiqini Əncüməndən keçirsinlər. Təbrizdə hərbi vəziyyət elan edilib. Azərbaycanın hər guşəsindən kəndlilər ADP-sına müraciət edirlər ki, onlara silah verib cəbhəyə göndərsinlər. Bu gün Təbrizdə Azərbaycan qəhrəmanı Babəkin adını daşıyan könüllü dəstəyə yazılış başlanıb” (22.s.518-519).

Yuxarıdakı məlumatı M.C.Bağırov alan kimi, o, Güney Azərbaycanda silah sarıdan xalqın çətin vəziyyətdə qaldığını və onlara imkan daxilində az miqdarda olsa da silah və hərbi sursat göndərilməsini Stalindən xahiş etmişdi. Bağırov teleqramına Moskvanın cavabını almadığı üçün xahişini yenidən təkrar etsə də Moskvanın cavabı müsbət olmamışdı (25.s.189). Güney Azərbaycandakı hərəkət üçün çox ağır olan bu günlərdə S.C.Pişəvərinin öz silahdaşları ilə birlikdə sovet rəhbərliyinə az miqdarda silah istəmək haqda son xahişinin cavabsız qalmasını həyəcansız oxumaq mümkün deyil. Məktubda deyilir: “...Əgər biz təslim olsaq, tarix bizi həmişə lənətləyəcək. Dünyada heç bir xalq öz qüdrətini öz əli ilə məhv etməz. Bütün xalq bizə müraciət edib öz azadlığını qorumaq üçün cəbhəyə getməyə icazə verməyimizi tələb edir”. Məktubda iki məqam xüsusi olaraq vurğulanır:

1. Nə qədər sərhədlər açıqdır məxfi yolla bir qədər silahın verilməsi; 2. Əgər bu mümkün olmasa müqavimət hərəkətini təşkil etməkdə onlara mane olmamaq (23.№9, s.33-36).

Tarixçi alim Cəmil Həsəni istinad etdiyimiz kitabında yazır ki, 11 dekabr 1946-cı il səhər Təbrizdəki qəzetlər xalqın S.C.Pişəvərinin ətrafında birləşib müqavimət göstərməyi və son damcı qan qalana qədər düşməyə qarşı vuruşacaqlarını yazdıqları halda, günortadan sonra qəflətən vəziyyət dəyişdi (22.s.527). S.C.Pişəvəri yaxın bir neçə silahdaşı ilə əvvəl Culfaya, sonra isə Naxçıvana aparıldı. Əslində “məsləhətləşmə” adı ilə Naxçıvana gətirilmiş (gəlməmiş, gətirilmiş! – Ə.R.) S.C.Pişəvəri perspektivdə böyük işlər görmək niyyətlərinin və arzularının puç olduğunu, hər şeyin “dost” xəyanətinə qurban verildiyini başa düşsə də artıq gec idi, necə deyərlər iş-ışdən keçmişdi.

S.C.Pişəvəri Sovet Azərbaycanında yaşadığı 6 ay müddətində vətənə qayıtmaq, mübarizəni davam etdirmək, şəhidlərin intiqamını almaq niyyətindən əl çəkməmişdi. Bu haqda öz fikirlərini sovet rəhbərliyinə də çatdırmışdı. S.C.Pişəvərinin təşəbbüsü ilə Hacıkənddə və Şəkiddə fədailərin hərbi təlim düşərgələri bu niyyəti həyata keçirmək üçün yaradılmışdı. Bu haqda da Pişəvərinin Sovet orqanlarına ardıcıl müraciəti Kreml üçün “baş ağrısı”na çevrilmişdi. 1947-ci

ilin iyunun 11-də Pişəvərinin məşin qəzası nəticəsində dünyasını dəyişməsi Sovet rəhbərliyini bu “baş ağrı”dan xilas etmiş oldu.

C.Pişəvəri bizim XX tariximizin yetişdirdiyi siyasi simalarından biri olaraq qalır. Onun həyatını, mübarizə yolunu, dövlətçilik bacarığını, ədəbi-bədii və jurnalistik fəaliyyətini bütün çəllərləri ilə tədqiq edib öyrənmək bizim vətəndaşlıq borcumuzdur. İndiki İran mühitində və Güney Azərbaycanda müxtəlif yəndən S.C.Pişəvəriyə aid çoxsaylı yazılar və söhbətlər onun göstərir ki, bu tarixi şəxsiyyətin öyrənilməsi günümüz üçün də aktullağımı itirməyib.

Ədəbiyyat

1. Keçən əsrin 20-ci illərində ilk soyadı “Cavadzadə”, sonra “Pərviz” 1927-ci ildən sonra isə “Pişəvəri” olmuşdur. 40-cı illərdə isə “Mir Cəfər” adı “Seyid Cəfər” adı ilə əvəz olunduğundan bizdə adı və soyadı “Seyid Cəfər Pişəvəri” işlədəcəyik.

2. S.C.Pişəvərinin təvəllüd tarixi bir sıra kitab və yazılarda fərqli verilir: “1893”, “1897” və hətta bunu 1888-ci il yazanlar da var. Doğma bacısı Suqra xanım isə S.C.Pişəvərinin 1892-ci ildə anadan olduğunu deyir. Bu tarix S.C.Pişəvərinin 1930-cu ildə istintaqa verdiyi məlumat və “Ajr”də özü haqda çap etdirdiyi yazdığı tarixlə düz gəlir.

3. Xalxal mahalı haqda ətraflı məlumat üçün bax: Seyid Məsud Nəqib. Xalxal və Məşahir, Təbriz, 1379 (814 səh.)

4. Suğra xanımın qardaşı haqda xatirələri tədqiqatçı alim-jurnalist P.Məmmədli tərəfindən “21 Azər” dərgisində (1999) çap edilmişdir.

5. Əli Muradi Marağeyi. Əz Zəndan Rza xan ta sədr firqeye demokrat Azərbaycan, Tehran, nəşr “Övhədi” 1381.

6. M.S.İvanov. Oçerk istorii İrana, M. 1952.

7. M.Ə.Möcüz. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1954.

8. “Ajr” (qəzet), 1322

9. Şahrux Fərzad. Zindan Rza şah. Mühakimat, difaiyyat və xatrat zindan Mir Cəfər Pişəvəri, Tehran, nəşr “İran”, 1384.

10. Seyid Cəfər Pişəvəri (Cavadzadə-Xalxali). Seçilmiş əsərləri “Azərbaycan” qəzetinin nəşri, 1344.

11. Nəriman Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair, Bakı, 1992

12. Aqşin Babayev. Nazim Hikmət, Bakı, 1978.

13. Həmin məktəb hal-hazırda Bülbülədə 79 №-li məktəb kimi tanınır.

14. “Həqiqət” qəzeti haqda bax: Rəhim Rəisniya. Arxinsəngər Azadı. Tehran,

1377.

15. Həmid Əhmədi. Xatirat Bozorq Ələvi, Tehran, 1377.
16. Kərim Kəşəvərz. Xatrat əz Seyid Cəfər Pişəvəri. Tehran “Buxara”.
17. S.C.Pişəvəri. Xatirələr, “Azərbaycan” qəzetinin nəşri, 2007.
18. “Azərbaycan” (qəzeti). ADF-nin orqanı
19. “Qızıl səhifələr”. Təbriz, 1946
20. Con Furan. Tarix təhvilat ictimai İran, Tehran, II çap. 1378.
21. Ş.Tağiyeva, Ə.Rəhimli, S.Bayramzadə. Güney Azərbaycan, Bakı, 2000
22. “Etelaate siyasi-iqtisadi” Tehran, 1381.
23. C.Həsənlı. Güney Azərbaycanda - Sovet Amerika-İngiltərə qarşı vuruşması (1941-1946), Bakı, 2001.
24. “Bakı-Təbriz” (dərgi), Bakı, 2007.
25. Cami. Quzəşte ruh çerağ ayəndə əst. Tehran, II çapı, 1371.
26. Adıgözəl Məmmədov. Çaş “UKS” nerevatora M.A.Baqirova i L.P.Berii, Bakı, 2005

Dr.Səbahəddin ŞİMŞİR
Balıkcısır, Türkiyə

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA RUSİYANIN TƏSİRİLƏ İRANDAKI GƏLİŞMƏLƏR

Bilindiyi kimi, 1945-ci ilin mayından etibarən Avropada 1939-cu ildən bəri davam edən savaş sona çatdı. Mayın 8-də dünya agentlikləri Almanıyanın şərtsiz təslim olması barədə xəbər yaydılar. Savaşın bitməsi, Almanıyanın məğlubıyyəti qəbul etməsi xəbəri İran siyasi dairələrində ölkədəki yabançı əsgərlərin çıxarılması yönündə bəzi ümidlər doğurmuşdu. Belə ki, Almanıyanın təslim olması xəbərının gəldiyi 8 may tarixində saat 17-də Tehranda dövlət binalarının üzərində dalğalanan ingilis, sovet, Amerika və Çin bayraqları endirilmişdi. Xalq da öz evlərinə İran bayraqları asmağa başlamışdı. Üçtərəfli anlaşmaya görə altı ay ərzində rus və ingilis birlikləri İrandan çəkilməli idilər.

Bu vəziyyətə baxmayaraq, İranda siyasi dairələrdə hələ bir boşluq olduğu görünürdü. Çünki Murtəza Bəyat hökuməti aprel ayından istefaya getsə də, hələ yeni hökumət qurulmamışdı. Nəhayət, 13 mayda Qacarlar dövründə sülalənin həkimi olmuş 76 yaşlı İbrahim Həkimilmülkü baş nazir və daxili işlər naziri vəzifəsinə gətirilir. O, Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə Tərəqqi partıyasının qurucularından biri idi. Həmin dövrdəki sovet qaynaqlarına görə isə İbrahim Həkimi nəinki İngiltərə meylli idi, hətta mərkəzi Londonda olan Fraksion adlı gizli partıyanın üzvü qəbul edilmişdi.

İbrahim Həkimi hökumətinin xarici siyasətində ilk addım Tehrandakı sovet, ingilis və Amerika səfirlərinə qalib ölkə əsgərlərinin İrandan çıxarılması haqqında nota vermək olmuşdu. İran Xarici İşlər Naziri Ənuşirəvan Sipehbudinin sovet səfiri M.Maksimova verdiyi 19 may 1945-ci il tarixli 117 sayılı notada deyilir: “Savaşın sona çatması münasibəti ilə ürəkdən sevindik. İran hökumətlərinin təbriklərini böyük müttəfiqlərin qəhrəman ordusu ilə birlikdə düşmənin qüvvələrini əzmiş, alman ordularını şərtsiz təslim olmağa məcbur etmiş SSRİ-nin qüvvətli ordusuna çatdırmağı özümüzə borc bilirik. İran ilə Sovetlər Birliyi arasındakı yaxşı münasibətləri təsdiq etməklə yanaşı İran hökumətinin aşağıdakı fikrini və ricasını zati-alinizin nəzərinə çatdırırıq.

Belə ki, Avropada müharibə rəsmən bitmişdir. Savaşın nəticəsi olaraq İrandakı mövcud vəziyyəti saxlamağa ehtiyac duymuruq. Ölkənin qısa müddətdə normala dönməsinin zəruriliyini və İran xalqının iradəsini ifadə edərək bildiririk ki, artıq İran ərazisində sizin dövlətinizin silahlı qüvvələrinin qalmasına ehtiyac yoxdur. Almaniya ilə savaşda bizim müttəfiqlərin qalibiyyətinə yardım məqsədilə imzalanmış üç dövlətin müqaviləsinin ruhuna uyğun olaraq İran hökuməti rica edir ki, Sovet İttifaqı silahlı qüvvələri İran ərazisini tərk etsin. Sovet səfirindən rica edirik ki, yuxarıda deyilənləri Sovetlər Birliyi hökumətinin nəzərinə çatdırsın və İran Xarici İşlər Nazirliyinə bu məsələ ilə əlaqədar öz hökumətinin razılığını bildirsin”. İngiltərə və Amerika səfirliyinə təqdim edilən notalar da bu məzmununda idi. Lakin İran siyasi dairələri Sovet İttifaqının ölkənin cənubundan asanlıqla çıxacağı haqqında fikir yürütməkdə yanılırdılar. Çünki Almaniya qarşısında əldə edilən qalibiyyətdən sonra rusların iştahı bir xeyli artmışdı. İndi soyuq savaşın isti nəfəsi Yaxın və Orta Şərqi, xüsusən də İran və Türkiyəni isitməkdə idi.

1945-ci ilin iyununda isə Güney Azərbaycanda işlərin bir xeyli ciddiləşməsində İranda yaşanan hökumət böhranının da təsiri olmuşdur. Bir tərəfdən İbrahim Həkimi istefa etmiş, digər tərəfdən yeni təyin edilən Baş Nazir (Rza şah dövründə ədliyyə naziri olan) Möhsün Sədr (Sədr əl-Əşrəf) məclisdən lazımi səs çoxluğu qazana bilməmişdi. Onun Məmmədəli şah dövründə Ədliyyə Naziri işləyərkən, Əsas Qanun (Qanuni-əsas) və demokratiya uğrunda mübarizə apararı, Rusiyanın yardımı ilə həbs edilən demokratlara məhkəmə qurması, nəticədə tutulanların çoxunun Tehrandakı şah bağında güllələnməsi, fikrimizcə, buna səbəb olmuşdur.

Digər tərəfdən Mircəfər Bağırov 1945-ci ilin ortalarında Moskvaya müxtəlif müraciətlərdən sonra 10 iyun 1945-ci il tarixində Xalq Komissarları Sovetinin başçısı Stalinə İranın cənubunda – Quzey Azərbaycanda sovet sənaye müəssisələri təşkil edilməsi haqqında gizli qərarı imzalada bilməmişdi. Qərarı əsasən Təbriz və digər şəhərlərdə Sovet Azərbaycanı sənaye müəssisələrinin şöbələrinin qurulmasından bəhs edilməkdədir. Bu müəssisələrin qurulması, onların mühəndis

və işçi kadrları ilə, məhsulla təmin edilməsi sovetlərin və Azərbaycanın uyğun komissarlıqlarına göndərilir. Nəzərdə tutulan müəssisələr üçün 1 oktyabr 1945-ci il tarixinə qədər mexanizmlərin göndərilməsi tamamlanmalı idi.

Ayrıca qərarda Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Teymur Quliyevə Təbrizdə və digər yerlərdə qurulacaq müəssisələr üçün torpaq sahəsi ayrılması məqsədilə öz təmsilçilərini İrana göndərməsi təklif edilirdi. Bu hadisələrdən də anlaşılır ki, Xalq Komissarları Sovetinin 10 iyun tarixli qərarı ilə Güney Azərbaycan yaxın bir gələcəkdə Quzey Azərbaycan ilə birləşdiriləcəkdi.

Bundan sonra bu qərarın həyatın keçirilməsi üçün çalışmalara başlanır. 11 iyun 1945-ci il tarixində Güney Azərbaycan və İranın quzeyindəki digər əyalətlərlə bağlı qərarı Molotov, Bağırov və Kavtaradzeyə, onlar isə Kremlə göndərilir.

21 iyun 1945-ci il tarixində Stalin İranın cənubunda neftlə bağlı geopolitik araşdırma işləri haqqında müdafiə komitəsinin 9168 sayılı qərarını imzalayır. Bu qərarda qıscaca vurğulanır: “İranın cənubundakı neft sahələrində geopolitik araşdırmalar aparmaq üçün SSRİ Neft Komissarlığı Azneft Birliyinin nəzdində hidrogeoloji idarə yaradılsın; İranın cənubunda neftlə bağlı geoloji araşdırma işlərini görmək üçün neft komissarı N.Baybakova və Azneftin rəhbəri Süleyman Vəzirova tapşırılsın ki, neft sənaye işçiləri arasından lazımı qədər hazırlanıb Qəzvindəki Sovet Ordusu qəragahında qurulmuş olan hidrogeoloji dəstələrlə birlikdə müəyyən edilmiş yerlərə göndərilin”.

Bu qərarla bağlı aparılan araşdırmalar deməyə əsas verir ki, Sovet İttifaqının Güney Azərbaycan, xüsusən də İrana əlaqədar siyasətinin başlıca amilini neft məsələsi təşkil edirdi, iyun 1945-ci il tarixindən etibarən Güney Azərbaycanda Sovetlər Birliyinin müəyyənləşdirdiyi aparıcı siyasət neft uğrunda mübarizə idi. 6 iyun 1945-ci il tarixində Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu uzun tərəddüdlərdən sonra Güney Azərbaycanda və İranın şimalındakı digər vilayətlərdə parçalama hərəkatlarının təşkili haqqında gizli qərar qəbul edir. Qərarda İranın tərkibindəki Azərbaycan əyalətlərinə geniş hüquqi, milli muxtariyyət verilməsi üçün hazırlıq işlərinə başlanılması məqsəduyğun görülür. Eyni zamanda Gilan, Mazandaran, Gorgan və Xorasan vilayətlərində parçalanma hərəkatının genişləndirilməsi düşünülmüşdü. Güney Azərbaycanda bu hərəkata liderlik etmək üçün Azərbaycan Demokrat Partiyası yaradılmalı idi. Bu partiyanın təşkili üçün İran Xalq Partiyasının Azərbaycan şöbəsi köklü surətdə dəyişdirilməli və əhalinin bütün təbəqələrindən parçalanma hərəkatı tərəfdarları bu işə cəlb olunmalı idi.

Azərbaycanda parçalanma ilə bağlı hərəkata öncüllük etməli olan məsul işçilər qrupu Təbrizdə yaradılmalı, onlar öz fəaliyyətlərini Təbrizdəki SSRİ Baş konsulluğu ilə əlaqəli şəkildə qurmalı idilər. Bu qrupa ümumilikdə başçılıq etmək vəzifəsi Bağırov və Yaqubova tapşırılmışdı. Siyasi Büronun 6 iyun tarixli qərarının

5-ci bəndi Güney Azərbaycandakı millət vəkili seçimlərinin aşağıdakı prinsiplərini müəyyənləşdirmişdi:

1.Dövlət və böyük torpaq sahibləri hesabına kəndlilərə torpaq payı ayrılması və onlara uzunmüddətli kredit verilməsi;

2.Müəssisələrdə işin inkişafı və genişləndirilməsi, eyni zamanda digər ictimai vasitələrlə işsizliyin ləğv edilməsi;

3. Şəhərlərin gözəlləşdirilməsi və əhalinin su ilə təmin edilməsi;

4.Sağlıqla bağlı işlərin yaxşılaşdırılması;

5.Dövlət vergilərinin 50%-dən az olmayan qisminin yerli ehtiyaclar üçün ayrılması;

6.Millî azlıqların və tayfaların hüquq bərabərliyi, Azərbaycan, kürd, erməni, assuri dillərində məktəblər açılması, kitab və qəzetlərin nəşri, məhkəmə və yerli müəssisələrin yazışmalarının ana dillərində aparılması, əyalət idarələrinin, buna əsasən polis və jandarmın yerli milli qüvvələrinin təşkil edilməsi, əyalət, vilayət və şəhər məclisləri kimi yerli idarələrin qurulması;

7.Sovet-İran idarələrinin köklü şəkildə yaxınlaşdırılması.

Siyasi Büronun qərarında nəzərdə tutulan bir cəhət diqqəti cəlb edir: “Güney Azərbaycanda separatçı hərəkatın fəallığının və sovetlərə tərəfdar olan şəxslərin özlərini qorumaları üçün əsgəri qruplar qurulmalı və onlar xarici markalı silahlarla silahlanmalıdır”. Qərarın bu bəndinin icrası Bağirovla Nikolay Bulqaninə verilmişdi.

Qərarın digər bəndlərinə görə isə Güney Azərbaycanda mədəni təbliğat işini gücləndirmək üçün Azərbaycan SSR-in İranda mədəni əlaqə cəmiyyəti qurulmalı; Təbrizdə “Sovet Azərbaycanı Dostları” cəmiyyəti təsis edilməli; Azərbaycanın bütün vilayətlərində və Gilanda bu cəmiyyətin şöbələri fəaliyyət göstərməli idi. Azərbaycan KP MK-ya İranda yaymaq üçün Bakıda aylıq dərgi və üç yeni qəzet nəşr edilməsi tapşırılmışdı. Nəşriyyat və Poliqrafiya Birliyinə Güney Azərbaycan Demokrat Partiyasının mətbəə xərclərini ödəmək üçün Azərbaycan KP MK-ya üç düz səthli makina verilməsi əmr edilmişdi. Ayrıca qərara görə, SSRİ Xarici Ticarət Komissarlığı Bakıda nəşr ediləcək dərgi və Güney Azərbaycanda 30 min tirajla çıxacaq qəzetlərin kağızlarını təmin etməli idi. İranda seçkilərin uğurla başa çatması üçün Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə bir milyon manat həcmində xüsusi fond təsis edilmişdi.

Siyasi Bürosunun gizli qərarından üç gün sonra Vladimirovun 9 iyun “Pravda” qəzetində 6 iyun qərarına və onun həyata keçirilməsinin ideoloji hazırlığına həsr edilən “İranda mürtəce ünsürlərin fəaliyyətinin güclənməsi” adlı iri həcmli bir məqaləsi yayımlanır, onu Tehranda nəşr edilən “Neberd”, “Zəfər”, “Rəhbər”, “Dad”, “Fərman” və “Ajir” qəzetləri fars dilinə çevirərək çap edirlər. İranda hökumətə yaxın olan qəzetlər isə “Pravda”-nı İranın daxili işlərinə

qarışmaqda günahlandırılır, Xalq Partiyasının yeganə demokratik qüvvə kimi göndərilməsi Vladimirovun xətası olaraq qəbul edilir. Xalq İradəsi Partiyasının orqanı olan “Raade emruz” qəzeti yazırdı: “Sovet hakimiyyəti İrənin daxili quruluşundan çox da razı deyil. Əgər İrən qəzetləri SSRİ-nin ictimai quruluşunu tənqid etməyə başlasa, bu Sovet İttifaqının rədd edilməsinə səbəb olar. Onun üçün də İrən xalqı İrən hökumətini tənqid edən “Pravda” qəzetindən şikayət etməkdə haqlıdır. “Pravda” da sovet hökumətinin siyasətini və mövqeyini əks etdirmişdir”.

Bəzi qəzetlərə görə, Vladimirovun məqaləsi sovet əsgərlərinin İrəndən çıxarılması məsələsində İrən hökumətinin notasına sovetlərin ilk rəsmi cavabı idi. İrən hökumətindən narazı və sovetlərlə isə yaxşı münasibətdə olan qəzetlər Vladimirovun məqaləsini sakit qarşıladılar. Onlara görə, bu məqalə İrən hökumətinin SSRİ ilə qeyri-səmimi münasibətinin, Seyid Rzanın antisovet, təxribatçı bəyanatının sonucunu idi. Pişəvərinin redaktoru olduğu “Aşir” qəzetindəki bu cümlələr diqqəti çəkir: “Sovet müəssisələri İrəndəki münasibətdən şübhə edir. “Pravda” Baş Naziri “İrənin məşhur irticaçısı, antisovet münasibətlərin fəal iştirakçısı” adlandırmaqda haqlıdır. Onun Baş Nazir təyin edilməsi və İrənla sovetlər arasındakı dostluq münasibətləri ziddiyyət təşkil edir. Sovet dairələri İrənin daxili işlərindən narahat olmaqda haqlıdır. Süheylinin istefasından sonra İrən hökuməti SSRİ ilə qarşılıqlı anlaşmalarını aydınlaşdırmaq üçün kiçik bir addım belə atmamışdır”.

İrənin digər bir önəmli qəzeti “Keyhan” da “Pravda”nın yazdıqlarına 1943-1944-cü il seçkilərinin demokratik olmadığını ifadə edərək haqlılıq qazandırmışdır.

“Pravda”nın yazdıqları İrən siyasi dairələrini də rahatsız etmişdi. İyun ayında davam edən hökumət böhranına son vermək üçün Məclis dərhal toplanmışdı. Məclis Başqanı Təbatəbai millət vəkillərinə vəziyyətin ciddiliyini, Sədr əl-Əşrəf hökumətinə səs verilməsinin zərurətini anlatmışdı. Xalq partiyası qrupundan başqa bütün qruplar hökumətə səs vermiş, bu şəkildə hökumət lazımı səsi toplamışdı. Məmmədrza şah Baş Nazir Sədr əl-Əşrəfi və onun nazirlərini qəbul edib İrəndəki vəziyyəti müzakirə etmişdi. Möhsün Sədr hökumətinin ilk addımlarından biri Azərbaycana diqqəti gücləndirmək üçün sovet əleyhinə olan Möhtəşəmi Təbrizə bələdiyyə başçısı təyin etmək oldu. Bu qərarla İrənin məqsədi Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyət tərəfdarlarını birləşdirmək, Tehran əleyhinə olan hərəkatları zəiflətmək idi.

Eyni vaxtda Bakıda da fəaliyyətlər davam etməkdə idi. Bağırov 14 iyunda “Güney Azərbaycanda işləri genişləndirmək üçün sovet səfirinin birinci katibi Dərbənd şəhər partiya komitəsinin keçmiş katibi Əli Əliyev Təbrizə baş konsul təyin edilsin” məzmununda teleqraf göndərmişdi. Bağırov ikinci teleqrafında

Malenkovdan Mərkəzi Komitənin təbliğat və təşviqat idarəsinin rəisi G.F.Aleksandrovun qısa bir müddətə Bakıya göndərilməsini xahiş etmişdi.

Hazırlanan planlar içərisində Azərbaycan Demokrat partiyasının və Sovet Azərbaycanı Dostlar Cəmiyyətinin qurulması, parçalama hərəkatlərinin həyata keçirilməsi, əyalət qəzetlərinin, mətbuat orqanlarının təşkili kimi məsələlər də yer almışdı. Bir müddət sonra Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Moskvada qəbul edilən 6 iyun qərarları çərçivəsində avqust ayından başlayaraq Güney Azərbaycanda yaymaq üçün ərəb əlifbasında aylıq ədəbi-ictimai “Azərbaycan” dərgisinin nəşri qərara alınır. Rəsul Rza dərginin redaktoru, Mehdi Hüseyn redaktor müavini, Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Əhəd Yaqubov, Həsən Həsənov, Rza Quliyev redaksiya heyətinin üzvləri olmuşlar. 1 yanvar 1946-cı il tarixinə qədər dərgi üçün 276 min manat həcmində büdcə ayrılmışdı. Sultanova “Azərbaycan” dərgisinin vaxtında çıxarılmasını təmin etmək əmri verilmişdi. Güney Azərbaycanın “Vətən” qəzeti həmin dərginin yayılmasını təşkil etməli idi. Avqustda dərginin ilk sayı yayımlandı. Burada S.Vurğunun, M.İbrahimovun, C.Cabbarlının, Məlikülşüəra Baharın, M.Biriyanın, B.Azəroğlunun, Əli Fitrətin, Yəhya Şeydanın, Mirmehdi Çavuşinin, M.Dilbazinin, Mədinə Ələkbərzadənin, Nigar Rəfibəylinin, S.Rüstəmin, Ə.Vahidin, İ.Əfəndiyevin, Rəsul Rzanın, Əvəz Sadıqın yazıları yer almışdı. “Azərbaycan” dərgisi milli mənfəətlər baxımından ən önəmli nəşr orqanı idi. Öncəliklə bu dərginin hər sayında Azərbaycanın tarixi, ictimai-siyasi, mədəni, ədəbi həyatı Güney və Quzeyi ilə birlikdə nəzərə alınmışdı. İkincisi, dərgi sovet Azərbaycanında hökm sürən hakim bolşevik ideologiyasının tələblərini nəzərə alsada, Azərbaycan xalqının köklü mənfəətləri, taleyi və tarixi ilə əlaqədar məsələlərə də toxunurdu. Bütöv Vətən, eyni xalq, tək millət kimi ifadələr “Azərbaycan” dərgisinin hər sayında yer alırdı. 1946-cı ildə Güneydə yaşanan olaylar nəticəsində dərginin qapadılması hər halda təsadüf deyildi.

Bağırov Moskvadan döndükdən sonra iyun ayı içində İran Xalq Partiyası MK-sının üzvü, İran Məclisinin millət vəkili A.Kambəhşi, Xalq partiyasının Təbriz əyalət komitəsinin başçısı S.Pedaqani, yazıçı və nəşir H.Ə.Şəbüstəri, “Aşir” qəzetinin redaktoru Mir Cəfər Pişəvəri gizli şəkildə Bakıya gətirilmişdi. Burada Azərbaycan Demokratik Partiyasına Pişəvərinin müvəqqəti olaraq başqanlıq etməsi qərarlaşdırılmışdı. Güney Azərbaycandakı işçilərə xəbər göndərilərək, Tudə partiyasının ADP-yə çevrilməsi üçün bir saat belə dayanmamaları tapşırılmışdı. ADP-nin qurulması üçün bəzi problemlər olduğu kimi güclü bir müxalifət də yaranmış və Xalq partiyası MK-sı bütün vasitələrlə bu işləri pozmağa çalışmışdı. Bakı toplantısında Pişəvəri, Şəbüstəri və Pedaqaniyə onlara qarşı ola biləcək sui-qəsd hərəkatlərinə görə Təbrizdən ayrılmamaları da qərarlaşdırılmışdı.

Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, milli tələblərini, ehtiyaclarını təmin etmək və demokratik hərəkata lider olmağa qadir siyasi təşkilatın – ADP-nin qurulmasına böyük bir ehtiyac olmuşdur. Pişəvərinin liderliyi ilə 3 sentyabr 1945-ci il tarixində müstəqillik uğrunda demokratik hərəkətin önündə gedən ADP-nin qurulması və 7 sentyabr 1945-ci ildə İran Xalq Partiyası Azərbaycan təşkilatının onunla birləşməsi Azərbaycanın əzabkeş xalqı tərəfindən məmnuniyyətlə, rəğbətlə qarşılanmışdı. ADP-nin üzvləri İranın torpaq bütünlüyü qorunmaqla ölkənin milli və ictimai qanunlarına uyğun olaraq Azərbaycan xalqına Güney Azərbaycan mədəniyyət təsərrüfatının inkişafı üçün müstəqillik verilməsinin zəruriliyini açıqlamışlar.

İyun ayındakı hadisələr İranda olan İngiltərə, Amerika diplomatik və hərbi dairələri tərəfindən diqqətlə izlənirdi. Təbrizdəki ingilis Baş konsulu və Amerika konsulu öz fəaliyyətlərini xeyli gücləndirmişdilər. Sovetlər tərəfindən çox gizli hazırlanan tədbirlərin hamısından ingilislər dərhal xəbər tuturdular. Onlar dəfələrlə Azərbaycandakı vəziyyətlə bağlı hakimiyyət dairələri ilə müzakirələr aparmışdılar. İngiltərə və Amerika siyasi dairələri Güney Azərbaycanda ya müstəqil dövlətin qurulmasını, ya da onun Sovet Azərbaycanına bağlanmasını gözləyirdilər. Bunun üçün də 21 iyunda İngiltərə təmsilçiləri müttəfiq əsgərlərinin İrandan çıxarılması məsələsinə aid Postdam konfransına memorandum təqdim etmişdilər. İyunun 23-də İngiltərənin təşəbbüsü ilə İran məsələsi Postdam konfransının gündəliyinə salınmışdı. Başqan Trümen Amerikanın öz əsgərlərini İrandan geri çəkməyə hazır olduğunu bəyan etmişdi. Stalin də “Bu hər halda Tehranı azad etmək olar” şəklində bir açıqlama vermişdi. İngiltərə Baş Naziri isə “Təcili olaraq ordu Tehrandan çıxarılsın, ordunun çıxarılmasının sonrakı mərhələləri isə sentyabr ayında Xarici İşlər Nazirliyinin toplantısında müzakirə edilsin” əmrini vermişdi.

Postdam konfransında qəbul edilən qərara əsasən müttəfiqlər öz silahlı qüvvələrinin Tehrandan təcili olaraq çıxarılmaları məsələsində razılığa gəlmişlər. Əsgərlərin İrandan çıxarılmasının sonrakı mərhələlərinin müzakirəsi Xarici İşlər Nazirlərinin 1945-ci ilin sentyabrında keçiriləcək London konfransında müzakirə edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 11 sentyabrda başlanmalı olan toplantıya qədər sovetlər Kremldə qəbul edilən qərarların Güney Azərbaycanda həyata keçirilməsini sürətləndirməli idilər. Bağirovun Təbrizdəki işlərin rəhbərlərinə göndərdiyi teleqrafda hər dəqiqənin də qiymətli olduğunu xatırlatması bununla bağlı idi.

Bu hadisələr zamanı, demək olar ki, Güney Azərbaycanın bütün şəhərlərində toplantılar keçirildiyi kimi, 20-21 noyabrda Təbrizdə çağırılmalı olan Azərbaycan Xalq Konqresində nümayəndələrin seçilməsi də sürətləndirilmişdi. Xalq konqresi özünü Qurucular Məclisi elan etmiş, o da milli heyət üzvlərini seçmişdi. Azərbaycan Milli Məclisi seçilənə qədər bu heyət Qurucular Məclisinin qərarlarını icra etməli idi. Qurucular Məclisinin qəbul etdiyi, İran şahı Məmmədrza

Pəhləviyə, Məclis Başqanı Təbatəbəiyə və Baş Nazir İbrahim Həkimiyə göndərilən bəyannamədə İran dövləti daxilində milli muxtariyyət verilməsi tələb olunmuşdu. Beləliklə, 12 dekabr 1945-ci ildə məclisin açıldığı gün Azərbaycan muxtariyyəti qurulmuşdu. Məclis Azərbaycan hakimiyyətini qurmaq vəzifəsini Pişəvəriyə tapşırırdı.

Əlbəttə, ağılımıza bu mübarizənin aparıldığı dövəmdə İranın münasibətinin necə olduğu sualı gələ bilər. Bunu belə izah etmək olar. 1945-ci ilin ikinci yarısında Güney Azərbaycanda torpaq sahibləri ilə kəndlilər, fabrik sahibləri ilə işçilər, dövlət idarələri ilə qulluqçular arasında mübarizə şiddətlənmişdi. İranın hakim dairələrinin də Azərbaycandakı milli zülmə qarşı mübarizəsi son dərəcə sərtləşmişdi. Azərbaycanda hücumların qarşısını almaq və xalqı müstəqilliyə qovuşdurmaq üçün böyük imkan var idi. Belə bir durumda İranın həm irticaçı, həm də liberal dairələri Azərbaycanda xalq hərəkətinin yatırılmasına, ya da qarşısının alınmasına çalışırdı. Liberal məfkurəyə sahib olan Bahar heç bir dəlil göstərmədən İranın mərkəzi dövlətinin digər əyalətlərdən çox Azərbaycanı müdafiə etdiyini iddia edirdi. Ancaq XIV Məclis Başqanı Şiraz millət vəkili Sərdar Hikmət 25 sentyabrda nitqində: “Azərbaycanda öz gələcəkləri üçün mübarizəyə qalxan şəxslərin əlləri və dilləri kəsilsin” demişdi.

Rusiyanın məsələni ilk günlərdəki kimi nəzarətdə saxlamaması, İran torpaqlarının yeraltı sərvətləri, qaynaqlarla zənginliyi, Qərb dövlətlərinin İrana dəstək verməsi nəticəsində Azərbaycan Muxtar Hökuməti uzun ömürlü olmamışdır. İran şahı məsələnin həlli ilə bağlı türk hökumətindən yardım almaq məqsədilə Ankaraya bir heyət göndərsə də, 3 dekabr 1946-cı ildə Azərbaycan Muxtar Hökumətini ortadan qaldırmaq üçün orduya əmr vermişdi. 12 dekabr 1946-cı il tarixində İran birlikləri Təbrizə girmişdilər.

1945-ci il iyununda Rusiya tərəfindən bir xeyli dəstəklənsə də, daha sonra bu dəstəyin davam etməməsi, Güney Azərbaycanın İranın daxili işi kimi dəyərləndirilməsi nəticəsində böyük güclərin təsirləri ilə ortaya çıxan Güney Azərbaycandakı müstəqillik mübarizəsi uğurla başa çatmamışdır. Bu da bizə göstərir ki, milli qanunlar, milli ordu, milli məclis, milli hökumət tam mənəsiylə təşkil edilməsə, uğur qazanmaq mümkün deyil.

Prof.dr. Cəfər QIYASI
AMEA-nın müxbir üzvü

XUDAFƏRİN – HƏSRƏT KÖRPÜSÜ

İki min ildən artıq Azərbaycanı dünyanın ölkələri, qitələri ilə birləşdirən karvan yolları Araz çayı yatağında – Xudafərin dərəsində bir-birinə qovuşub.

Gözəl təbiətli bu dərədə atılmış körpülər təkcə Arzın iki sahilini – Qaradağı Qarabağa birləşdirmirdi, eləcə də Doğunu Batıya, Güneyi Quzeyə, Asiyarı Avropaya calayırdı. Böyük İpək Yolunun bir qolu da bu körpülərin üstündən keçirmiş. İki əsrə yaxındır ki, bu dərə əlçatmaz, ayaqdəyməz yer olub. O çağdan – Araz Vətənin ortasında sərhəd çayına çevrildəndən hər iki sahil bir-birini bir bayatı ilə haraylayır:

Əzizim bu yan dağlar,
Al qana boyan dağlar.
Bu yan zülmətxanadır,
Necədir o yan dağlar?!

Mürəkkəb relyefli yer quruluşu, ərazisində çayların sıx şəbəkəsinin olması səbəbindən Azərbaycanda körpütəkmə ənənəsi çox qədim dövrlərə gedir. Ölkədaxili yollar üstündə olan maneələrin azaldılması, eləcə də ərazisindən keçən iri beynəlxalq ticarət marşrutlarında hərəkət rahatlığının təmin edilməsi üçün zaman-zaman kiçik körpülərlə yanaşı, çoxlu monumental körpülər də tikilmişdir. Mülki memarlığın bu zəngin irsinin yerli və regional əhəmiyyətinə, eləcə də yüksək bədii-texniki göstəricilərinə görə ən məşhur abidələri iki Xudafərin körpüsüdür. İkiyə parçalanmış Azərbaycanın ortasında XIX əsrdən başlayaraq sərhəd çayına çevrilmiş Araz üzərində yerləşməsi bu körpüləri xalq düşüncəsində vətənin ərazi bütövlüyünün simvolu statusuna yüksəltmişdir.

1213 və 1220-ci illərdə Azərbaycanda olmuş məşhur ərəb səyyahı və coğrafiyaçısı Yaqut Həməvi Arızı “möcüzəli çay” adlandıraraq eşitdiklərini: “Deyirlər Araz boyunca min şəhər olub” şəklində ifadə etmişdi. Şəhərlərin sayı bu deyimdə xeyli şişirdilsə də Arzın hər iki sahilində ən qədim dövrlərdən sıx yurdsalma şəbəkəsinin olduğu şübhəsizdir. Y.Həməvi öz əsərində başqa bir ərəb müəllifinə istinad edərək yazmışdır: “Araz çayının çıxdığı Balasaqan çölündə beş min tərک edilmiş kənd var ki, dağıntılardan salamat qalmış divar və tikililəri bu günəcən də qalmaqdadır. Deyirlər ki, bu kəndlər ulu Allahın Quranda xatırladığı Araz hakimlərinə mənsub olub”. Hər iki sahilində belə sıx yaşayış məskənləri olan çayın üzərindən çoxlu körpülər atılması təbii zərurət idi. Tarixi mənbələrdə də ölkəni qərbdən şərqə kəsib keçən bu daxili çayın üzərində körpülər tikilməsi haqqında müəyyən məlumatlar qalmışdır.

Araz çayı üzərində çoxlu körpülər salınsa da, onlardan ən işləyi və ən məşhuru Xudafərin körpüləri idi. Bu, onların tikildiyi ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyi, eləcə də qədim körpü tikintisi üçün yüksək təbii imkanlarının olması ilə əlaqədardır. Bir-birinə yaxın on beş və on bir aşırımlı iki monumental körpünün olması Xudafərin dərəsinin Araz çayı üzərində kommunikasiya baxımından əsas keçid olduğunu sübut edir. Transkontinental yollar üstündə yerləşən Xudafərin keçidi yüz illərcə ölkədaxili və ölkəarası əlaqələrdə mühüm rol oynamışdır.

Xudafərin körpüləri Azərbaycan ərazisində Böyük İpək yolunun əsas qovşaqlarından biri olaraq böyük beynəlxalq nüfuz qazanmışdı. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı tayfaların və qüvvələrin yerdəyişməsinə - miqrasiyasına, böyük ticarət karvanlarını istiqamətləndirən Xudafərin körpüləri Azərbaycan ellərinin baş köç yolunun – hər il cənubdan Arana və Qarabağa gedən güclü mövsüm axınlarının da mərkəzi qovşağı olmuşdur. Tarixi qaynaqlarda Xudafərin körpülərinin böyük hərbi-strateji əhəmiyyət daşıdığı qeyd olunub. Tarixi hadisələr isə bu körpülərin böyük qoşun birləşmələrinin qısa bir zamanda Araz çayını keçməsi üçün çox əlverişli olduqlarını göstərməkdədir.

İlk öncə mühəndis qurğusu olan körpünün dayanıqlığı və uzunömürlüüyü keçmişdə onun üçün seçilən yerdən birbaşa asılı olmuşdur. Belə ki, qədim dövr və orta əsrlərdə körpü dayaqları üçün çay yatağında təbii özüllərin – qayalıqların olması mühüm tələb sayılırdı. Sal qayalar üzərində tikilmiş dalğaqrıranlar və tağ dayaqları üstündə böyük insan kütləsi və ağır karvanlar keçən körpünün möhkəmlik qaranlığı idi. Təbii və möhkəm qayaların çay yatağında çox olması səbəbindən Xudafərin dərəsi qədim körpütikmə tələbləri baxımından çox əlverişli yer olmuşdur. Araz üzərində tikilmiş çoxsaylı körpülərdən yalnız Xudafərin körpülərinin salamat qalmasında bu təbii amil həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycanın qədim memarlıq abidələrinin çoxu kimi Xudafərin körpüləri haqqında da tarixi mənbələrdə məlumatlar son dərəcə azdır. Üstlərində inşaat abidələri qalmadığından onların dəqiq tikilmə tarixini aydınlaşdırmaq mümkün deyil. Xudafərin körpüləri dəyərləli tarix-memarlıq abidəsi olaraq keçən əsrdən tədqiqatçıları özünə cəlb etmiş və onların çoxu hər iki körpünün özüllərinin antik dövrdə qoyulduğunu ehtimal edir. Bu məşhur çay üzərində hələ eradan əvvəl VI əsrdə - Urartu dövründə körpü tikildiyini irəli sürənlər də var.

Xudafərin körpüsü haqqında hələlik ən qədim məlumat tarixçi və coğrafiyaçı Həmdullah Qəzviniyə məxsusdur. O, XIV əsrdə bu haqda belə yazmışdır: “Zəngiyan yaxınlığında Araz çayı üzərində Xuda-Afərin körpüsü vardır ki, onu hicri 15-ci ildə (miladi 636) Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.) silahdaşlarından biri olmuş Bəkr ibn Abdullah tikdirmişdir”. Bu məlumatda tarixi yanlışlığa yol verilmişdir. Belə ki, sərkerdə Bukayr ibn Abdullah xəlifə Ömər bin əmri ilə 643-644-cü illərdə ərəb ordusunun Azərbaycana hərbi yürüşünü təşkil etmişdir. XIX əsr tarixçisi A.Bakıxanov da “Gülüstani-İrəm” əsərində hicri 22 (miladi 644)-ci il hadisələrindən bəhs edərkən mənbə göstərmədən bildirmişdir ki, “Muğan vilayətlərini işğal edən zaman Bukayr ibn Abdullah Araz üzərində Xudafərin körpüsünü tikdirdi”. Araşdırıcılar (Ə.Salamzadə, K.Məmmədzadə) bu tarixi məlumatlara əsaslanaraq VII əsrdə ərəblərin Xudafərin dərəsində ordunun sürətli keçişini təmin etmək üçün müvəqqəti körpü quraşdırdıqlarını, ya da mövcud uçuq körpünü təmir etdiklərini güman edirlər.

XVII əsrin Osmanlı-türk alimi Münəccimbaşıya görə, Azərbaycan Şəddadi hökmdarı I Fəzl 1027-ci ildə Araz çayı üzərində böyük və möhkəm bir körpü tikdirmişdir. Münəccimbaşının “əsəri əzim” (böyük əsər) adlandırdığı bu körpünü tarixçi V.Minorski on beş aşırımlı Xudafərin körpüsü hesab edir. Ancaq Səlcuq tarixçisi Səfrəddin Əli ən-Hüseyni Sultan Alp Arslanın 1068-ci il Tiflis yürüşündən qayıdarkən ordusu ilə Araz çayından “gəmisiz və matrossuz” keçərək sağ sahilə olan Laryanis (indiki Xudafərin dərəsindən cənub tərəfdə olan Larcan) kəndinə gəldiyini bildirsə də, Xudafərinə əsaslı körpünün olduğu haqda məlumat verməmişdir. Bütün bu məlumatlara və memarlıq-konstruktiv xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq həm Avropa, həm də Azərbaycan alimləri on beş aşırımlı Xudafərin körpüsünün XII əsrdə Azərbaycan Atabəylərinin ən qüdrətli çağında indiki görkəmini aldığı fikrini irəli sürmüşlər.

Böyük Xudafərin körpüsünün dayaqları çay yatağında sıralanan təbii qayalar üstündə tikildiyindən onun tağ aşırımları müxtəlif ölçülüdür. Aşırımları qayaların təbii yer quruluşuna uyğun atıldığı üçün körpünün planı düzxətli olmayıb bir qədər əyintilidir. Uzunluğu 200 metrə yaxın olan körpünün eni 4,5 metr, ən iri tağ aşırımı 10 metrdən çox, çay səthindən ən böyük hündürlüyü təqribən 10 metrdir. Körpünün üst səthi yanlara doğru yüngül enişli olduğundan onun həcmi mövcud relyeflə tam uyarlıqdadır.

Böyük körpüdə dalğaqıranlar yaxşı yonulmuş daşlardan hörülmüşdür. Müşahidələr göstərir ki, körpünün 15 aşırımının bütün tağları müsəlman dövrü memarlığı üçün səciyyəvi olan sivri formadadır və tağların arxivoltları da ilk dövrdə daşdan yığılmışdı. Körpünün qalan bütün kütləsi isə yonulmamış çay daşından tikilmişdir. Üst keçid hissəsində körpü məhəccərləri bişmiş kərpicəndir. Tikinti materiallarının faktura və rəng uyurlığı böyük Xudafərin körpüsünə aydın və tektonik quruluş və özümlü bədii görkəm vermişdir.

Onbeşaşırımlı körpü bu gün də işlək durumdadır. Ancaq dəfələrlə dağıntıya uğrayıb təhrif edilmiş bu qədim abidənin üzərində sonrakı dövrlərin təmir və yenidən qurma işlərinin izləri qabarıq görünməkdədir. Bu körpü, görünür, son dəfə Qacarlar dövründə - Azərbaycanın şimal hissəsində xanlıqların yaranması zamanı çox ciddi dağıntıya məruz qalmışdır. Tarixçi A.Bakıxanovun yazdığına görə “Ağa Məhəmməd şah Qacar 1795-ci ildə Qarabağı fəth etmək istəyəndə qarabağlı İbrahim xanın uçurduğu Xudafərin körpüsünün tikintisini bərpa etdi”. İran tarixçisi Z.Mənsuri də təsdiq edir ki, Qarabağ xanı İbrahim Xəlil Cavanşir gözlənilən hücum zamanı Ağa Məhəmməd şah Qacarı ordusunun qarşısını almaq məqsədilə böyük Xudafərin körpüsünü dağıtmışdır. Müəllif bu hadisəylə bağlı bunları da bildirmişdir: “Şah Xudafərin körpüsü yaxınlığında Zövrəqli (?) bir yeni körpünün tikilməsini və eyni zamanda dağıdılmış körpünün təmir olunmasını əmr etdi. Cavanşirin adamları körpünün dayaqlarını dağıda bilmədiklərindən yalnız

tağlarını uçurtmuşdular. Şah həmin körpülərin yenidən ən keyfiyyətli tikinti materialları ilə inşa edilməsi barədə göstəriş verdi”. Xudafərin körpüləri 1797-ci ildə - Ağa Məhəmməd şahın Qafqaza ikinci hərbi yürüşündən öncə də dağıdılmışdı. Onbeşəşırımlı Xudafərin körpüsünün bu günkü vəziyyəti tarixçilərin məlumatlarını təsdiq edir. Belə ki, körpünün yenidən qurulan tağlarında arxivoltların uçurulmuş üst hissələri bişmiş kərpicdən yığılmışdır. Tağlararası hissələrdə də həmin dövrün təmir işləri kərpicdən aparılmışdır və bu yenidənqurma işləri körpünün qədim hissələrindən aydın seçilir.

Böyük Xudafərin körpüsündən 750 metr qərbdə yerləşən onbiraşırımlı körpü bütünlüklə daşdan ucaldılmış və yaxşı yonulmuş əhəng daşları ilə üzlənmişdir. Araşdırıcılar (Ə.Salamzadə, K.Məmmədzadə və b.) bu körpünün XIII yüzilin sonlarında – Elxanilərin hakimiyyəti illərində antik körpü qalıqları üzərində yenidən tikildiyi fikrini irəli sürmüşlər. Ancaq Elxani dövrü tarixçisi XIV əsrin 40-cı illərincən baş vermiş mühüm hadisələri təsvir etmiş Həmdullah Qəzvini Xudafərin körpüsünün VII əsrdə inşa edildiyini vurğuladığı halda, Xudafərin keçidində elxanilərin hər hansı başqa bir körpü tikdirmələri haqqında məlumat verməmişdir.

Üç orta tağ aşırımı salamat qalmış onbiraşırımlı körpünün bütün yan tağları dağıldığından el arasında onu “Sınıq körpü” də adlandırırlar. Onun uzunluğu 130 metrə yaxın, eni 6 metr, çay səthindən hündürlüyü 12 metrdir. Salamat qalmış üç tağ aşırımlarından yalnız orta tağda sivrilik hiss olunur. Yan tağların forması yarımdayəyə yaxındır. Güclü sahil dayaqları, uçuq tağların sudan çıxan əsasları ilkin halında bu körpünün antik abidələr kimi çox möhtəşəm olduğuna şahidlik edir. Onbiraşırımlı körpü də iki sahil arasında gediş-gəlişin qarşısını almaq məqsədi ilə uçurulmuş, ancaq böyük körpü kimi bərpa edilməmişdir. Aşırımların sayının və uzunluğunun az olmasına baxmayaraq tikinti materialı və memarlıq biçimlərinə görə Sınıq körpü antik abidələr kimi uçuq halında da daha monumental təsir bağışlayır. 1974-cü ilin tədqiqat işləri zamanı hörgüsündə oyma naxışlı dairəvi xoçanın aşkar edilməsi körpünün bədii tərtibatına da xüsusi diqqət ayrıldığına göstəricisidir.

Hər iki körpünün konstruktiv sistemi tikildikləri dövr üçün ənənəvidir – aşırımların əyrixtətli tağbəndləri ağır həcmli dalğaçıran və möhkəm dayaqqlar üzərində ucaldılıb. Olduqca etibarlı olan bu sistem nəticəsində körpülər yüzillər boyu onların üstündən keçən böyük insan kütlələrinin və süvari dəstələrinin yaratdığı arasıkəsilməz titrəmələrə dözə bilmişdir.

Dayanıqlı konstruktiv-mühəndis həlli ilə yanaşı Xudafərin körpülərinin kifayət qədər təsirli bədii-estetik ifadəliliyi də vardır. Memarların böyük ustaltığı bu utilitar qurğuları monumental memarlıq əsərinə çevirə bilmişdir. Xudafərin körpülərinin tarixi missiyası uzun müddət regionda yalnız mühüm ticarət,

miqrasiya və köç yollarının böyük qovşağı olmaqla məhdudlaşmamışdır. Bu iki körpü müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi və inteqrasiyası prosesində, elmi nailiyyətlər və informasiyaların yayılmasında da xeyirxah xidmət göstərmişdir. Arazın enli Xudafərin vadisini kəsib keçən bu körpülər güclü funksional – bədii qovşaq kimi hər iki sahildə olan mədəni dəyərləri - müxtəlif tipli memarlıq, tarix və etnoqrafiya abidələrini öz ətrafında birləşdirmişdir. Yüzlər boyu müxtəlif insan tələbləri və istəklərinin qovuşma yeri olduqlarından Xudafərin körpüləri şifahi və yazılı ədəbiyyatda da əzizlənərək müqəddəsləşmişdir. Dövlətlər arası sərəhad rejimi və müasir texniki imkanlar üstünü ot basmış bu körpülərin əsas funksional missiyasının kommunikativliyini aradan aparsa da, onların tarixi-mədəni dəyərini azaltmamışdır. Əksinə, Xudafərin körpüləri tarixin heç bir dönəmində indiki kimi milli simvola çevrilməmişdir.

Milli simvol olmaqla yanaşı, Xudafərin körpüləri gözəl dağlıq landşaftlı təbiətə üzvi daxil olduğundan bu gün də insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətlərinin uğurlu örnəklərindən sayılmağa layiqdir. Ümumdünya əhəmiyyətli tarixi hadisələrə və proseslərə bağlılığına, füsunkar təbiətlə sıx birləşməsinə, yüksək mühəndis-memarlıq həllinə və s. görə Xudafərin körpüləri universal dəyərli abidələrdir. Ancaq təəssüflər olsun ki, bütün bu keyfiyyətləri nəzərə almadığından Xudafərin körpüləri illər boyu lazımınca qorunmamış və onların taleyi bu gün daha çox təhlükə altındadır.

Xudafərin körpüləri üçün böyük təhlükə 1990-cı ildə yaranmışdı SSRİ “Hidrolayihə” layihə-axtarış və elmi tədqiqat Birliyində İranla bağlanmış müqavilə əsasında 1975-ci ildən başlayaraq Xudafərin dərəsində tikilməsi nəzərdə tutulan iki su qovşağının “Xudafərin” və “Qız qalası” adları ilə layihələri hazırlanmışdı və bu layihələrin gerçəkləşməsinə 1990-cı ildə başlanılmalı idi (layihələrin hər iki sahildə təməlatma mərasimi də keçirilmişdi). Bu layihələrin gerçəkləşdirilməsi təkcə Xudafərin körpüsünün deyil, onların ətrafında geniş ərazidə yerləşən qədim kəndlərlə yanaşı, çoxlu tarix və memarlıq abidələrinin həmişəlik məhv olub aradan getməsi ilə nəticələnmə bilirdi. O zaman respublikanın geniş ictimaiyyətində bu məsələ böyük etiraz dalğası yaratdı. Ancaq Qarabağ məsələsinin ortaya atılması və onunla bağlı rus-erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycan ərazilərinin, o cümlədən Xudafərin körpülərinin də yerləşdiyi Cəbrayıl rayonunu işğal etməsi bu layihəni unutturdu. İndi Azərbaycanın yüzlərlə abidələri kimi, Xudafərin körpüləri də düşmən əsirliyindədir və erməni mədəniyyət terroru ilə üz-üzədir. İşğal zonasında olmasına baxmayaraq İran hökuməti böyük mədəni irsin məhv edilməsinə hesablanmış bu layihənin tikintisini 2000-ci ildə Azərbaycan rəhbərliyi qarşısına qaldırmışdı və respublikanın eks-prezidenti H.Əliyev çox sərt şəkildə bu etikadan uzaq təklifi rədd etmişdi.

Müdrüklərin fikrincə, “insanın ucaldığı və tıkdıqlarının hamısı içərisində körpülərdən yaxşısı və dəyərlisi yoxdur – onlar evlərdən önəmli, məbədlərdən müqəddəsdir, çünki, onlar daha ümumidir”. Bu baxımdan Xudafərin körpüləri indiki tarixi durumda Azərbaycan xalqının ən müqəddəs abidələridir. Bu ulu tapınqların bəşəri dəyərlərin düşmənlərinin əlində girovda saxlanması təhlükəlidir və təhqirdir.

Xudafərin körpüsünün üstündən 1068-ci ildə böyük Səlcuq sultanı Alp Arslan qələbə yürüşü ilə, XVI əsrdə isə Aşıq Qurbani əsir kimi keçib:

Qolubağlı keçdim Xudafərindən.

Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah mənəm!

Nə yazıqlar olsun ki, bu gün də Xudafərin adı gələndə o taylı, bu taylı Azərbaycan türkünün də üzü gülmür.

Ədəbiyyat və mədəniyyət

Azad NƏBİYEV

AMEA-nın müxbir üzvü

TƏBRİZ AŞIQ MƏKTƏBİ

Azərbaycan xalqının erkən orta əsrlərdən yaradıb inkişaf etdirdiyi aşıq sənətinin tarixi yüksəlişində özünəməxsus yeri və çəkisi olan yaradıcılıq qaynaqlarından biri də Günəyin geniş coğrafi ərazisini əhatə edən Təbriz və Təbrizətrafi regiondur. XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq burada mövcud aşıq ənənələri qüvvətlənməyə, ozan sənəti zəminində yaranıb formalaşan aşıq şerinin yüksəlişi özünü göstərməyə başlamışdır. Bir tərəfdən Anadolu və Şirvan məktəblərinin təsiri, digər tərəfdən Təbrizin Azərbaycanın mədəni mərkəzlərindən biri kimi çiçəklənməsi, burada şifahi və yazılı ədəbiyyatın inkişafına hələ orta əsrlərdən xeyli əvvəl münbit zəmin yaratmışdı. Digər tərəfdən Təbriz aşıq məktəbi həm də zəngin tarixi-ədəbi əsaslara söykənirdi. XII-XIII əsrlərin ozan-aşıq rekonstruksiyası, aşıq sənətinin qam-şaman, təkkə-dərviş ənənələrindən uzaqlaşaraq yeni istiqamətə yönəlməsi sayəsindəki tərəqqini bu regiondakı ədəbi qaynaqlar rəğbətlə qarşılamaqla yanaşı, çox çəkmədən həmin tərəqqinin aparıcılarına çevrilmişdilər.

XV əsrin ikinci yarısından Təbrizdə formalaşmaqda olan aşıq ənənələri özlərinə məxsus yeni yaradıcılıq üslublarını yaratmağa başladı. Burada aşıq yaradıcılığı forma, məzmun, ifadə üslubu və tərz, poetik dəyərlər baxımından yeni mərhələyə yüksəldi. Ən başlıca tərəqqi aşıq yaradıcılığının canlı xalq dilinə yaxınlaşması, ərəb-fars tərkibindən, osmanlı türkcəsinin müxtəlif dialekt və şivələrindən təmizlənməsi, xalq danışığı dilinin aşıq şerində üstün mövqeyə

keçməsiylə bağlı idi. Canlı Azərbaycan dili şifahi poeziyada əks olunmaqla digər ölçü və qəlibləri də aşıq repertuarına daxil olunmağa başladı. Həmin mərhələdə Təbrizdə yayılan aşıq yaradıcılığında bir sıra ənənəvi xüsusiyyətlər nəzərə çarpmaqdadır. **Birincisi**, aşıq sənəti peşəkar ifaçılığın modern formasını qəbul etməklə islami dəyərlərin Anadolu məktəbinə məxsus ifa tərzini bərqərar etdi. Burada daha köklü dayaqalara malik dərvişçiliyin məzmun dəyərlərindən bəhrələnməklə onun ifaçılıq üslub və formalarından sürətlə uzaqlaşdılar. **İkincisi**, ozan ənənələrini davam etdirən aşıq institutu qam-samançılıq üzərində öz nüfuzedici mövqeyini bərpa etdi. Bu isə Təbriz aşıq məktəbinin ilk mühüm nailiyyəti oldu. Aşıq institutunun geniş ölçülərinin qəbul edilib formalaşması, orta əsrlərin başlanğıcında milli düşüncənin aparıcı mövqeyə çıxması, ən nəhayət hər cür şamançılıq təsirindən, dərvişçiliyin nüfuz dairəsindən çıxıb sırf azərbaycançı poetik təfəkkürü ifadə edən yaradıcılıq institutu kimi bərqərar olmasının şərtləndirdi. Bu, həmin dövrün onlarla sənətkarının Təbriz aşıq məktəbi üçün hazırladığı erkən ədəbi zəmin idi. Bu gün adları və soyadları bizə gəlib çatmamış həmin sənətkarlar Təbriz aşıq şerini forma, məzmun və sənətkarlıq baxımından yeni mərhələyə yüksəltmiş, Anadolu və Şirvanda ozanın aşığa çevrilməsindən sonra aşıq yaradıcılığının sürətli inkişafına təkan vermişdir. Həmin zəminə əsaslanan Aşıq Qurbani özünəqədərki ədəbi-poetik ənənələr zəminində XVI əsrdə Təbriz aşıq məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Bu məktəbə qədərki yaradıcılıq qaynaqları üçün səciyyəvi olan bir cəhət də diqqət yetirmək gərəkdir. Həmin dövr M.H.Təhmasibin yazdığı kimi, bir sıra islam təriqətlərinin müxtəlif səbəblərlə bağlı öz kökündən qopub islamı parçalamaq və onun qolu hesab etdikləri şiəlik ətrafında birləşməsi dövrü idi (*M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)*, Bakı, 1972, s.272). Bu isə şiə-təriqət-həqiqət kimi sufi dünyagörüşünə məxsus mərhələləri keçib allahın dərğahına qovuşmaq həqiqəti ilə bağlıydı. Təbriz aşıq ənənələrinin ilk öncə bu düşüncəni qəbul etməsi, az sonra isə ona qovuşub bu etik düşüncəni milli əxlaqi dəyər səviyyəsinə yüksəltməsinin iki böyük nəticəsi oldu. **Birincisi**, Təbriz aşıq sənəti onu asimilliyasiya edə biləcək bütün dəyərlərdən əsaslı şəkildə ayrılıb peşəkar ifaçılıq yolunu formalaşdırdı. **İkincisi** isə yayıldığı geniş ərazini öz nüfuz dairəsində saxlaya bilən güdrətli Təbriz aşıq məktəbini yaratdı. O, XVI əsrdən başlayaraq orta əsr Azərbaycan mənəvi-əxlaqi, etik-estetik dəyərlərinin üç istiqamətdə yüksəlişini təmin etdi. **Birinci**, Təbriz aşıq məktəbində ozan yaradıcılıq qaynaqları zəminində güclü aşıq musiqisi sinkretizmi yarandı. Anadolu və Şirvan musiqisinin bir sıra əlamət, xüsusiyyət və ifa tərzlərindən istifadə edilməklə aşıq musiqisi yeni mərhələyə yüksəldi. **İkincisi**, zəngin xalq şeri şəkilləri əsasında özünəməxsus poetik dəyərlərə malik aşıq poeziyası yarandı. XVI əsrdə Qurbaninin yaradıcılığı ilə zəngin ədəbi məktəb səviyyəsinə yüksəldi. Təbriz aşıq

məktəbinin tarixi, ədəbi-poetik yüksəlişi mərhələsində şəriət-təriqət-həqiqət görüşlərini dünyəvi dəyərlər əvəz etməyə, bəşəri ideallar aşiq şeirinə gəlməyə, həqiqətin kamil əxlaqi dəyər kimi vəsf olunması və bütün bunların zəminində isə Azərbaycan mədəniyyəti, sənəti və ədəbiyyatında intibahın başlanmasına mühüm təsir etdi. **Üçüncüsü**, bu məktəb eyni zamanda Şirvan məktəbində nəzərə çarpan milli dastan yaradıcılığını repertuara gətirdi, qısa tarixi müddətdə onu yeni mərhələyə yüksəldə bildi. Şirvan məktəbindən fərqli olaraq Təbriz aşığı dastanları, nağılları repertuara daxil edib onları yenidən işləmək yolu deyil, birbaşa sevgi macəralarını dastanlaşdırmaq ənənəsini seçdi. Bu yaradıcılıq prosesində epik-lirik üslubun çarpazlaşması yolu ilə Şirvan aşığılarından müəyyən ölçülərlə fərqlənən yeni dastan tipini formalaşdırmağa bildi.

Təbriz aşiq məktəbi qısa tarixi müddətdə həm forma və məzmun, həm də sənətkarlıq baxımından mühüm irəliləyiş yoluna çıxdı. Xalq arasında geniş yayıldı, müxtəlif dövrlərdə özünə ustad sənətkarlarını yetirdi. Bir sıra hallarda ayrı-ayrı bölgələrdə yayılmış klassik ənənələri – qəzəl və qəsidə yaradıcılığını üstələdi. F.Köprülüzadənin yazdığı kimi, “Saray və üləma mühafilində İrən müqəllidi şairlərin qəzəl və qəsidələri, məhəlli qüvvələri ilə dərbəyi dairələrində aşığıların dastan və qoşmalarında üstün hesab edilir və daha çox oxunulurdu” (*F.Köprülüzadə. Milli Təəbbölər məcmuəsi, İstanbul, 1913, 1c., № 1-9, s.6*). Xalqın ağır ədəbiyyatına bu marağı isə onun zəhmətkeş insanlar içərisində geniş yayılmasının başlıca səbəblərindən idi. Bu isə aşiq yaradıcılığının öz təbiəti və xüsusiyyəti, həyat həqiqətlərini daha aydın və real lövhələrlə əks etdirmə ənənələri ilə bağlı idi. Elə həmin zərurət aşiq ənənələrinin geniş coğrafi ərazilərdə sürətlə yayılmasının başlıca səbəblərindən idi ki, Təbriz aşiq şəri üçün də bu, səciyyəvi bir xüsusiyyət oldu. Təbriz məktəbi onun başlıca ifaçılıq və yaradıcılıq ənənələrini əsas götürməklə müxtəlif mühitlərə ayrıldı. Hər bir mühit mənsub olduğu aşiq məktəbinin bir sıra başlıca yaradıcılıq və ifaçılıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla özünəməxus fərdi özəlliklərini yaradıb yaşatdığı regionun adı altında şöhrətləndi. Onları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Qaradağ aşiq mühiti; Urmiya aşiq mühiti; Zəncan aşiq mühiti; Həmədan aşiq mühiti; Savə aşiq mühiti; Xorasan aşiq mühiti; Sərab aşiq mühiti; Qaşqay aşiq mühiti (*M.Qasımlı. Aşiq sənəti, Bakı, 1996, 164*).

Məlum təsnifatlardan kiçik fərqlərlə seçilən bu aşiq mühitləri əslində Təbriz aşiq şəri ənənələrinin geniş bir ərazidə yayılıb özünəməxsusluqlarla zəngin olduğunu bir daha nümayiş etdirir. M.İbrahimovun yazdığı kimi, “Aşiq poeziyası yaradıcılıq metodu və üslubu cəhətdən ən az öyrənilmiş sənətdir. Bu sahədə olan boşluğu doldurmaq və aşiq poeziyasının realist yaradıcılıq xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, inkişafına təkan vermək üçün onun haqqında çoxdan yaranmış bəzi birtərəfli təsəvvürlərdən uzaqlaşmaq lazımdır” (*M.İbrahimov. Aşiq*

poeziyasında realizm, Bakı, 1966, s.5). Təbriz aşiq məktəbinin müxtəlif mühitlərinin yaranması ilk növbədə milli mədəni həyatda mühüm hadisə, sonrakı tərəqqi və yüksəlişin ilkin zəmini idi. Bu məktəblərin hər birinin ayrıca, müstəqil şəkildə öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Aşiq məktəbləri və mühitləri hələ ki, nə qədər sıradan çıxmamışdır, ilk növbədə onları toplayıb üzə çıxarmaq və heç olmasa ilkin tədqiqatlara cəlb etmək gərəkdir.

Güney Azərbaycanda Təbriz məktəbi ətrafında yaranan aşiq mühitlərində peşəkar ifaçılıq və improvizatorçuluq formalaşmışdır. Onları Təbriz məktəbinə məxsus vahid ifaçılıq üslubları birləşdirir. Eyni zamanda aşiq mühitləri bir-birindən repertuar, ifaçılıq və dastan yaradıcılığı baxımından da fərqlənir. Məsələn, Təbriz aşiq məktəbi “Koroğlu” və avtobioqrafik dastanların, eləcə də lirik ifaçılıq üslubunun zənginliyi ilə əlamətdardırsa, Urmiya mühitində aşiq şəri şəkillərinin nümayişi, Sərab və Qaradağ mühitində isə repertuarda klassik dastanlar - “Əsli və Kərəm”, “Aşiq Qərib”, “Şah İsmayıl” və nağıl motivləri zəminində yaranan tacir-zadəgan həyatından bəhs edən nümunələr üstünlük təşkil edir. Mühitlər arasında fərqlər geniş olduğu kimi, ümumiliklər də əhatəlidir. Bu aşiq məktəbi mühit çevrəsi etibarlı ilə məktəblərin ən böyüyü olduğu kimi, mənəvi-əxlaqi və estetik dəyərləri əks etdirmək baxımından da mükəmməli, əhatəlisidir. O, nə ayrıca müstəqil məktəb, yaxud aşiq mühitləri məcmuu kimi, nə də yarandığı və inkişaf etdiyi dövrlər - yüzilliklər üzrə kifayət qədər aradırlmışdır. Bu məktəbə məxsus poetik-üslubi dəyərlər, saz havaları, dastançılıq ənənələri, xüsusilə məktəbin iyirminci yüzillikdəki eniş və yüksəlişləri, ayrı-ayrı ustad sənətkarların yaradıcılıq xüsusiyyətləri kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bunun başlıca səbəblərindən biri də Güney Azərbaycanda hələ XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq fars şovinizminin Azərbaycan dili, folkloru və digər mədəni dəyərləri üzərinə qadağalar qoyması ilə bağlıdır. Aşiq yaradıcılığı bu mühitlərdə hələ ki, ağızda yaşama mərhələsini keçirir. Bu ərazidə hələ Azərbaycan folklorunun tək-tək hallar istisna edilərsə, kütləvi şəkildə yazıya alınıb nəşri işinə başlanmamışdır. Ağız ədəbiyyatı həmin mühitlərdə öz bakirə gözəlliyini qoruyub saxlamaqdadır. Milli dili və mədəniyyəti yaşadan, onu fars şovinizminin hər cür asimilyasiyasından qoruyan ağız ədəbiyyatı eyni zamanda azərbaycançılıq adət-ənənə və etik düşüncəsini qorumaq funksiyalarını həyata keçirir. Xüsusilə son yüzilliklərdə toplanan və nəşr edilən materialların son dərəcə az olması bu məktəbin müxtəlif mühitləri barədə təbii ki, geniş müşahidələr aparmaq imkanını məhdudlaşdırır. Çünki Təbriz məktəbinin, onun ayrı-ayrı mühitlərinin materiallarını yazıya alıb çap etmədən, dialekt xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmədən, yaradıcılıq nümunələri üzərində müqayisəli araşdırmalar aparmadan mühüm elmi nəticələrə gəlmək mümkün deyildir.

Təbriz aşiq məktəbi və mühitlərində, xüsusilə İran aşıqları adlandırılan ifaçıların repertuarında İran musiqisinin güclü, nüfuzedici təsiri fəaliyyətdədir. Bu,

bir sıra mühitlərdə saz havalarının tarixi ənənələrinin pozulmasına və təhrifinə gətirib çıxarmışdır. Bu gün özlərini “İran aşığı” adlandıran bir sıra ifaçılar və xüsusilə hakim zümrə tərəfindən dəstəklənən və bütün İran ərazisində aşiq musiqisi və yaradıcılığı kimi təbliğ olunan ifaçılıq üslubu aşiq sənətini öz erkən köklərindən və qaynaqlarından uzaqlaşdırmaq, onu farslaşdırmaq məqsədinə xidmət edir. Bununla yanaşı azərbaycanlıların geniş yayıldığı və yaşadıkları ərazilərdə aşiq sənəti özünəməxsus şəkildə inkişaf edib yüksəlməkdədir. O, geniş bir ərazidə xalqın zəngin mənəvi dəyərlərinin yayılmasına kömək edir, orada yaşayanları birləşdirir. Uzaq düşən ellər arasına körpü salır. Təbriz aşiq məktəbinin ayrı-ayrı mühitləri ilə Şirvan, Anadolu aşiq ənənələrində bir çox eynilik, oxşarlıq və uyğunluqları qoruyub saxlayır. Məsələn, Zəncanda yayılan saz ifaçılığı ilə Şirvan aşiq ansambli arasındakı oxşarlıqlar bir-birini tamamlayır. “Zəncan aşiq mühitinin ifaçılığı saz, balaban və qaval üçlüyü üzərində qurulmuşdur” (*M.Qasımlı. Göstərilən əsəri, s.233*) ki, bu da Şirvan aşiq ansambli ilə eyni kökdən bəhrələnməkdən başqa bir şey deyildir. Eyni hal Təbriz, Qarabağ, Urmiya mühitləri üçün də ənənəvidir. Qaşqay aşiq mühitində isə fərdi saz ifaçılığı ilə Göyçə və Gəncəbasardakı fərdi ifaçılıq aşiqlərinin repertuarında oxşar şəkildə yer tutur. Yaxud aşiq repertuarı şeir şəkillərindən istifadə imkanlarına görə bir-birindən fərqləndiyi kimi, eyni ifa üslubu – təcnis, deyişmə söyləmək, yaxud gözəlləmə ifaçılığı məharətinə görə bir-birinə yaxınlıqlarını da nəzərə çarpdırır.

Şirvan saz və söz ənənələri bu gün Təbriz məktəbi, onun ayrı-ayrı mühitləri üçün bir çox ənənəvi – tipoloji uyğunluqlarla əlamətdardır. Bu isə çox geniş şəkildə müxtəlif aşiq mühitlərində özünü göstərməkdədir. Tarixən fərdi saz ifaçılığı ilə əlamətdar Təbriz aşiq musiqisi bu gün Şirvan ifaçılığı ənənələrinə uyğun mövqeyə keçmişdir. Hər bir aşiq mühiti ötən zaman hüdunda müstəqil ifaçılıq ənənələri və üslubları yaratmışdır. Onların ən başlıca yaradıcılıq meyl və istiqamətləri isə Təbriz məktəbinin tarixi yaradıcılıq qaynaqlarına əsaslanır.

Müxtəlif aşiq mühitləri arasında fərqli ənənə, ifa, improvizə uyğunluqları isə onların başlanğıcını götürdüyü Təbriz aşiq məktəbi nəhri ilə əlaqədardır.

XV əsrin ikinci yarısından yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoyan Təbriz aşiq məktəbinin XVI əsrə qədərki ənənələri, yaradıcılıq xüsusiyyətləri, şəxsiyyətləri barədə bizə kifayət qədər məlumat gəlib çatmamışdır. Məlum olan odur ki, Anadolu-Şirvan aşiq ənənələri, ayrı-ayrı ifaçı sənətkarların qoşub düzdüyü saz və söz dəyərləri Təbrizdə də geniş yayılmışdı. Yunis Əmrə, Molla Qasım ənənələri Azərbaycanın bu bölgəsində də aşiq şeirinin bəhrələndiyi, onu forma, məzmun və şəkli xüsusiyyət etibarlı ilə irəliyə aparən istiqamətlərdən idi. XIII-XIV əsrlərdə Anadolu aşiq məktəbində baş verən proseslər, xüsusilə ozan ənənələrini davam etdirmək yolu ilə yüksələn tarixi inkişaf Təbriz ifaçılıq mühiti tərəfindən əslində hazır model kimi qəbul edilmişdi. Aşiq Qurbaninin yaradıcılığı göstərir ki,

XVI əsrə qədər Təbrizdə həm peşəkar ifaçılıq, həm dastançılıq, həm də aşiq şeiri şəkillərindən, onun geniş yayılmış gəraylı, qoşma, tənris və divanı, müxəmməs və s. formalarından istifadə üstün idi. Aşiq Qurbaniyə məhz buna görə Təbriz məktəbinin ilk nümayəndəsi, yaxud yaradıcısı kimi baxmaq təbii ki, mümkün deyildir. Qurbani yaradıcılığı göstərir ki, ona qədər Təbrizdə aşiq şeri ən azı yüz ildən artıq bir dövr ərzində təkamül mərhələsi keçmişdir. Bu, təkcə Qurbani şeirinin poetik dəyərlərində, məzmun zənginliyində deyil, eyni zamanda əhatə etdiyi mənəvi-əxlaqi, etik-estetik və kulturoloji durum çevrəsində özünü göstərir. Qurbani estetik düşüncəsi Təbriz aşiq məktəbi üçün təkcə XVI əsrə məxsus dəyərlər deyil, daha əvvəlki yüzilliklərdə yaranıb formalaşan milli-mənəvi və əxlaqi görüşləri əhatə edir.

Təbriz aşiq şeirinin Qurbaniyə qədərki dövrü, törəniş və formalaşma mərhələləri barədə bu gün konkret faktlarla danışmaq mümkün olmasa da, Qurbani öz yaradıcılığı ilə təkcə Təbriz aşiq sənətində deyil, ümumazərbaycan mədəniyyətində milli intibahın ilkin zəminini hazırlayan sənətkar kimi çox dəyərlidir. Qurbani özü bir məktəbdir. Onun şəxsinə Təbriz aşiq yaradıcılığı forma, məzmun, ifadə tərzii, ana dilinin poetik imkanlarından istifadə məharəti sayəsində yeni mərhələyə yüksəldi, məktəb dərəcəsinə qalxa bildi.

Qurbaninin şəxsinə Təbriz aşiq məktəbi Azərbaycan mədəniyyəti tarixində aşağıdakı cəhətlərlə funksiyaları həyata keçirildi: Azərbaycan ümumxalq danışiq dilini yüz illərlə nizamu pozula bilməyən bir mərhələyə yüksəltdi və bununla Azərbaycan canlı danışiq dilini qəti şəkildə formalaşdırma mərhələsinə çatdırdı; xalq danışiq dilini ağır ləhcəçilik və bir sıra başqa təsirlərdən təmizlədi; Aşiq yaradıcılığı barədə yanlış mülahizə, görüş və baxışları dağıtdı, onu məzmun və sənətkarlıq baxımından yeni mərhələyə yüksəltdi; Aşiq yaradıcılığının təkkə-dərviş və saman ənənələrindən qəti şəkildə ayrılıb ozan ənənələri istiqamətində çoxşaxəli – sinkretik sənət kimi formalaşmasını istiqamətləndirdi.

Təbriz aşiq məktəbinin XVI əsrdə yaranması və inkişafı bütövlükdə Qurbaninin adı ilə bağlı olub, bu məktəbin tarixi yüksəlişini təmin etdi. Təbriz aşiq məktəbinin XVI əsrdə yaşayan və bizə gəlib çatan ilk nümayəndəsi Aşiq Qurbanidir (1483-1553). Qurbani Şah İsmayıl Xətəinin müasiri olmuş, yaradıcılığının əsas dövrü onun hakimiyyəti illərinə düşmüşdür. Ümumilikdə isə Qurbaninin yaradıcılığı aşiq şeirinin yüksəlişi üçün bir neçə cəhətdən əhəmiyyətli mərhələdir.

Birincisi, Qurbani Şimali Azərbaycanda dünyaya göz açsa da, o, Güney Azərbaycanın saz-söz mühiti ilə daha çox bağlı olmuş, buradakı yaradıcılıq ənənələrini mənimsəmiş, öz yaradıcılığı ilə aşiq şeirini məktəb səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir. Qurbani həm öz improvizatorçuluğu, həm lirik şeirin ustad yaradıcısı kimi özünə böyük şöhrət qazanmışdır. O, aşiq şeirinin XVI əsr üçün

tamam yeni olan formasını yaratmış, onu məzmun, mündəricə baxımından olduğu kimi, şəkli cəhətdən və dil baxımından da təkmilləşdirə bilmişdir. Öz yaradıcılığının mahiyyət və məzmun çalarlarının intəhasızlığı ilə o, Təbriz aşiq şeirinin ən azı iki yüz ilə yaxın dövrlük ənənələrə malik olduğunu, Azərbaycan aşiq yaradıcılığının erkən qaynaqlarından bəhrələnilib pərvazlandığını nümayiş etdirmişdir.

Təbriz aşiq məktəbi də öz kökü və qayəsi etibarlı ilə ozan ənənəsi davamçılarının yolunu tutmuş, qam-şaman, təkkə-dərviş qaynaqlarından yan keçərək ozan ifaçılıq institutunun davamçısı kimi çıxış etmiş, Anadolu və Şirvan məktəblərinin aparıcı meyl və istiqamətlərinə əsaslanmışdır.

İkincisi, şifahi yaradıcılıqda əsasən Qurbaninin şəxsinə yaranıb yüksələn Təbriz məktəbi şifahi ənənəyə gətirdiyi bir çox qabaqcıl baxış və ideyalarla cəmiyyətdə yeni görüşlər sistemini doğurmuş, milli təfəkkürdə intibah düşüncəsinin formalaşmasına təkan vermişdir. Bu yaradıcılıq prosesinin əgər bir tərəfində XVI əsr anadilli şeirin davamçıları Fizuli, Xətai və başqaları dayanmışdısa, başqa bir tərəfində isə xalqın qabaqcıl düşüncəsinə intibah mərhələsinə yaxınlaşdıran aşiq yaradıcılığı durmuşdu.

Üçüncüsü, Qurbaninin aşiq şeirinə gətirdiyi yeni estetik düşüncə, təkcə Təbriz ədəbi mühiti üçün deyil, ümumazərbaycan həyatı üçün zəruri və vacib idi. Qurbani yaradıcılığının ilkin mərhələsində nə qədər sufi-təkkə dünyagörüşünə yaxın idisə, ömrünün sonrakı illərində, xüsusilə cəmiyyətdəki əksilikləri gördükcə ilkin görüşlərdən qismən də olsa uzaqlaşa bildi. Qurbani bütün yaradıcılığı boyu ilahi sevgini, böyük yaradana inam duyğularını vəsf elədi, bununla yanaşı, cəmiyyətin təzadlarına, əksliklərinə də göz yummadı, bütün ziddiyyətləri gördüyü çevrədə şeirə gətirdi.

Azərbaycan intibahı özünün ilk rüşeymlərini – inkişaf məcrasını, aşiq yaradıcılığının erkən qaynaqlarından götürdü. Onu XVII-XVIII əsrlərin yüksək zirvəsinə çatdıran yol isə XVI əsr Təbriz aşiq məktəbindən, onun böyük yaradıcısı olan Qurbanidən başladı.

Qurbani aşiq yaradıcılığına həm yeni, qabaqcıl dünyagörüş, peşəkar dastançılıq, ecazkar lirik ənənə, həm də dolğun poetik dəyərlər gətirdi. O, Azərbaycan aşiq şeirinə ülvi duyğuların, lirik hissələrin, zəngin təbiət gözəlliklərinin tərənnümünü gətirmişdir. Qurbaninin şəxsinə Təbriz aşiq məktəbi fəlsəfi-didaktik və ictimai məzmunlu düşüncənin yeni mərhələsinə formalaşdırmışdır.

Qurbani yaradıcılığı ilə Təbriz aşiq ənənələrini məktəb səviyyəsinə yüksəldə bildi, aşiq şeirini forma, məzmun baxımından olduğu kimi, sənətkarlıq cəhətdən də yeniləşdirdi. Təbriz məktəbinin sənətkarlıq tələblərini formalaşdırdı,

hələ öz sağlığında aşiq məktəbinə dastançılıq ənənələrini gətirdi. XVI əsrin sonlarında Təbriz aşiq məktəbi həmin zəmin üzərində inkişaf edib zənginləşdi.

Burada aşiq sənəti həm musiqi, peşəkar ifaçılıq, həm də dastançılıq sahəsində özünün yeni yüksəlişini yaşadı. Təbriz məktəbi peşəkar ifaçılıq və improvizatorçuluq institutu kimi qısa tarixi müddətdə şöhrətləndi. Bu dövr Təbriz məktəbinin yaradıcılıq ənənələrində bir sıra yeni istiqamətlər özünü göstərməyə başladı. Onlardan ən başlıcası aşiq şeirinin özündə, onun məzmun mahiyyətində, yaradıcılıq ənənələrində və tərənnüm çevrəsində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri idi.

Onlar təkcə Təbriz aşiq şeirini deyil, ümumilikdə Azərbaycan aşiq şeirini yeni yüksəliş yoluna çıxardı. Onu təriqət dəyərlərinin tərənnümü yönümündən əsaslı şəkildə uzaqlaşdırıb peşəkar ifaçılıq istiqamətinə yönəltdi. XVII əsr aşiq şeiri sırf təbiət və insan gözəlliklərinin tərənnümü ilə əlamətdar oldu. Aşiq dini – islamı və təriqət dəyərlərindən uzaqlaşib real gözəlliklərin, yüksək mənəvi-əxlaqi görüşlərin tərənnümçüsünə çevrildi. Aşiq poeziyasında ümumilikdə bütün qabaqcıl baxış və görüşlər azad sevgi, insan hüquqsuzluğu, sevgili uğrunda mübarizənin tərənnümü ətrafında cəmləşdi, cəmiyyətin aparıcı dəyərlərini özündə əks etdirdi. Aşiq şeiri, eləcə də müxtəlif məzmununda yaranan məhəbbət dastanları orta əsrlərdə artıq qəhrəmanlıq epik düşüncəsinin həyata keçirdiyi funksiyaları üzərinə götürdü. Cəmiyyətdəki mövcud ədalətsizliklərə, ziddiyyət və təzadlara qarşı qılınc qəhrəmanlığını lirik düşüncənin kəsərli sözü, qüdrətli poetik vüsəti əvəz etməyə başladı. Cəmiyyətdəki ədalətsizliklərin bütün sistemini aşiq yaradıcılığı kiçik poetik nümunələrdən tutmuş iri həcmli məhəbbət dastanlarında açıb göstərdi. Orta əsrin milli-məişət həyatından başlamış, ictimai-siyasi əhvalı, idarəçilik, dövlətçilik ənənələri orta əsr aşiq yaradıcılığında özünü göstərməyə başladı. Elə həmin qaynaqlarda idarəçiliyin sökülüb-dağılması, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, orta əsr azərbaycanlısının həqiqi vəziyyətinin tərənnümü özünü göstərdi. Qabaqcıl baxışlar, ədalətsizliklərə etiraz, ən nəhayət isə poetik nümunələrdə, xüsusilə dastan yaradıcılığında xalq içərisindən çıxmış lirik təbli sənətkarların, haqq aşıqlərinin idarəçiliyin ayrı-ayrı nüfuzlu adamları ilə qarşılaşdırılmasında xalqın nümayəndələrinə üstünlük verilməsi aşiq yaradıcılığında mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri yaratdı. Xalq öz həqiqi vəziyyətinin əksini aşiq şeirində tapdıqca, ona daha da yaxınlaşır, istəyirdi ki, cəmiyyətdəki əsl vəziyyəti aşığın dili ilə dünyaya car çəksin. Aşığın yaratdığı bədii dəyərlərdə öz etiraz səsini daha ucadan səsləndirsin, onu bütün dünyaya yaysın. Bu aşiq yaradıcılığında milli intibaha gedən yolun, eyni zamanda aşiq poeziyasında realizmin başlanğıcı, aşiq şeirində ictimai məzmunun ilk rüşeymi idi. Həyatı bu şəkildə, real cizgilərlə əks etdirmək “aşiq poeziyasının həm mündəricəsinin həyatiliyində, xalqın mübarizəsini, gündəlik həyatını, arzularını əks etdirilməsində, həm də lirik qəhrəmanın real

psixoloji cizgilərlə təsvirində, poetik formasının xalqa yaxın olmasında özünü göstərmişdir” (*M.İbrahimov, Göstərilən əsəri, s.13*).

XVII əsrin aşiq poeziyası üçün ənənəvi yaradıcılıq şifahi poeziyadakı bir sıra tərifiyyət görürlərini süzgəcdən keçirib cilaladı. Aşiq yaradıcılığının ozançılıq zəminində formalaşan ənənələrini qəti şəkildə yekunlaşdırdı. Bütün bu kimi dəyərləri özündə əks etdirən sənətkarlardan biri də Aşiq Abdulla – Sarı Aşiq (1603-1635) oldu.

Sarı Aşiq ilk gənclik illərinə qədər Təbriz aşiq məktəbinin sazlı-sözlü Qaradağ mühitində yaşamış, uğursuz butasının arxasınca Qarabağa gəlmiş və əbədi bu torpaqda uyumalı olmuşdur. Amma buna baxmayaraq, Sarı Aşığı heç cür Təbriz aşiq məktəbindən qoparıb Göyçə məktəbinin Qaradağ mühitinə bağlamaq mümkün deyildir. Ona görə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, aşiq Qaradağ mühitində boyabaşa çatmış, butalanmış, qırx gün “Yaxşı” deyib çalıb – çağırıldıqdan sonra butasının arxasınca Qarabağa yola düşmüşdür...

Sarı Aşiq dövrünün ustad sənətkarı kimi Əzizi, Əmani bayatısını həm forma, həm də məzmun cəhətdən zənginləşdirmişdir. Ondən sonra da bayatı yaradıcılığı davam etmiş, onun yaratdığı nümunələrin böyük qismi zəngin bayatı nəhrində üslubunu, məzmununu, deyim tərzini dəyişib başqalaşmış, el variantları ilə qaynayıb qarışmışdır. Ona görə də bu gün yaradıcılıqda Sarı Aşığın bayatılarını seçib ayırmaq dürtütləşdirmək mümkün deyildir. Onların bir çoxu şifahi nitqdə yeddi-səkkizinci repertuar həyatını yaşayır. Bütün bu nümunələr, xüsusilə sonuncu yüzillikdə ilkinlik deyim formasından qopub Sarı Aşiq faciəsinin baş verdiyi coğrafi ərazinin adı ilə bağlanmışdır. Aşığın “Yaxşı-Yaman” (*Məhəbbət dastanları, Bakı, 1977, s.125-147*) dastanı da elə bu mərhələdə meydana gəlmiş, XVII əsrin aşiq repertuarına daxil olmuşdur. Sarı Aşığın yaradıcılığı sonrakı mərhələdə də sürətlə xalq qaynaqları ilə qaynayıb qarışmışdır. Ona görə də bu gün aşığa məxsus nümunələri seçib qorumaq və xalqın həyatı yaradıcılığından fərqləndirmək çox vacibdir.

Sarı Aşığın bayatı yaradıcılığı üç mərhələdə yaranmış və aşığın həyatının müxtəlif dövrlərinin mərhələlərini əks etdirir. **Birinci** mərhələ - Aşığa Yaxşının buta verilməsi, onun butasının arxasınca gəlmə və onu tapması dövrünü əhatə edir. **İkinci** mərhələ Yaxşını tapıb onunla sevişdiyi, **üçüncü** mərhələ isə Yaxşının vəfatından sonrakı dövrdür.

Şəxsi həyatındakı uğursuz sevgidən doğan kədər Abdulla Qaradağlımı Sarı Aşığa, söz qoşub saz çalan sənətkardan haqq aşığına, böyük bayatı ustasına çevirmişdir. Aşiq Abdulla XVII əsr Təbriz məktəbinin müxtəlif xalq şeiri şəkillərində söz qoşan sənətkarı kimi tanınmışdır. Onun bir sıra qoşma, gəraylı və tənisləri də xalq arasında yayılmışdır. Onların bir çox seçmə nümunələrini vaxtilə Salman Mumtaz çap etmişdir (*S.Mumtaz. El şairləri, Bakı, 1935, səh.137-147*). Bu

şairlərin demək olar ki, əksəriyyəti aşığın yaradıcılığının ikinci dövrünə aiddir. Həmin nümunələrdə də Yaxşı sevdası özünü başlıca motiv kimi göstərir. Bu baxımdan aşığın “Yetişdi”, “A Yaxşı”, “Var”, “Gözlərin”, “Gəlmədin” və başqa şeirləri maraq doğurur. Onların bir qisminə aşığın həyatı ilə bağlı avtobioqrafik məlumatlarla yanaşı, Yaxşı ilə sevgisinin müəyyən cəhətləri də özünü əks etdirir.

Aşığın bu şeirləri göstərir ki, Sarı Aşıq hələ xalq şeirinin XVI əsrin anadilli ənənələrini davam etdirmişdir. İstər istifadə etdiyi şeir şəkillərində yazdığı qoşma və gözəlləmələr, istərsə də tənqis və gərəylilər sənətkarın orta əsrin Təbriz ədəbi mühiti üçün ənənəvi olan ölçü və qəliblərinin, təşbeh və bənzətmələrin, eləcə də ədəbi dil normalarının təsiri altında olduğunu göstərir. Bu nümunələr eyni zamanda aşığın yaşadığı dövrün ədəbi ənənələrini araşdırmağa imkanlar açır. Bizcə bu, Aşığın yaradıcılığının birinci dövrünə məxsus idi. Yaxşını tapıb butasına qovuşması onu yeddi hecalı şeirin klassik ənənələrini qaytardı və bu şeir şəklini xalq arasında geniş yayılan bir forma kimi şöhrətləndirdi. İlk öncə Aşıq bayatını qəti şəkildə dörd misra qəlibində qəliblədi. Öz sələfləri Əzizi, Əmani ənənələrini yeni mərhələyə yüksəltməklə yeddi hecalı bu şeir şəklinin həm formasına, məzmununa, həm də ifadə çalarlarına silsilə yeniliklər gətirdi. O, bayatıya təzə deyim tərz, psixoloji məqamın əksi, insan gözü qarşısında həyat faktının bədii təəcəssümünün heyvətəməz gözəlliklərinin ifadəsini gətirdi. Sarı Aşıq bayatında ritmik səslər və poetik səs komplekslərinin çoxmənalı cinas qafiyələrinin, dolğun ictimai məzmunun əsasını qoydu. O, bayatılara elə bir poetiklik gətirdi ki, burada forma ilə məzmun gözəlliyi çarpazlaşdı.

Sarı Aşığın bayatılarının bir qismi avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Həmin nümunələrdə bu və ya digər şəkildə aşığın həyatının, sevgi macərəsinin bir cəhəti, detali, yaxud məlum bir obrazı xatırlanır:

Belə bayatılardan birində isə aşıq klassik poeziya ənənələrinə uyğun olaraq özünü sevdidi gözəlin ayağı altında payəndəz olmasını, özünün həmişə onun ayağı altında qalması üçün tərsinə dəfn olunmasını vəsiyyəət etmişdir:

Sonrakı illərdə müasirləri aşığın xatirəsini onun bayatıları əsasında qoşub düzdükləri “Yaxşı və Yaman” dastanında əbədləşdirmişlər. (*Məhəbbət dastanları, Bakı, 1977, s.172-195*).

“...Aşıqlar onun üslubunda bayatı deməyə və yazmağa çalışmışlar. Mədədi, Məzlum, Məhbub, Hüseyini, Salih, Bikəs, Məhzun, Müştəq, hətta XIX əsrdə Zakir kimi sənətkarlar da aşıq tərzində bayatı yazmışlar” (*H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri, Bakı, 1998, s.58*).

XVII əsrdə Sarı Aşıqdan sonra Təbriz məktəbi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdə Azərbaycanın siyasi və mədəni həyatında böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Xüsusilə, XVII əsrin sonuna yaxın Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsi (1587-1629) ölkədə iqtisadi və siyasi vəziyyəti daha da

ağırlaşdırdı. Şah Abbas hakimiyyətə gəlməklə Səfəvi dövlətindən miras qalan azərbaycançılıq ənənələrini sürətlə pozmağa, ölkəni müharibələr gıdabına çevirməyə, fars dilini sarayda olduğu kimi, bütün ölkədə hakim mövqeyə keçirməyə başladı. Azərbaycan xalqının qədimdən məlum zəngin mədəniyyətinə, dilinə qarşı fars təsiri güclənməyə, saray idarəçiliyi farsların əlinə keçməyə başladı. Ölkənin paytaxtı Təbrizdən İsfahana köçürüldü, burada şahın adı ilə bağlı salınmış Abbasabadın qısa müddətdə şöhrətlənməsi üçün geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Xalq ölkədə uzun illərdən bəri davam edən müharibələrə, aclıq, qıtlıq və yoxsulluğa etiraz etməyə başladı. Getdikcə özbaşınalıq, dərəbəylik hökm sürməyə, xalqın bütün bu kimi dözülməz həyat şəraitinə etirazı güclənməyə başladı. Təbriz aşıq şeirində də ağır həyat şəraitinə etiraz özünü göstərməyə başladı. Din xadimlərinin, mollaların, qazilərin xalqın başına gətirdikləri ədalətsizliklər aşıq şeirində özünü güclü şəkildə əks etdirdi. Dini təriqətlərdən, islami görüşlərdən, eləcə də sufi dəyərlərindən aşıq şeiri sürətlə uzaqlaşmağa başladı. Azad məhəbbətin, təmiz duyğuların aşıq şeirinə gəlişi özünü daha fəal nəzərə çarpdırdı. Cəmiyyətin özbaşınalıqlarına, din xadimlərinin riyakarlıqlarına, şah idarə üsuluna, qadın hüquqsuzluğuna, insan kəlləsinə qarşı yüksələn və genişlənən etiraz ilk növbədə aşıq yaradıcılığında özünü göstərdi.

Təbriz aşıq məktəbi həmin dövrdə **Aşıq Abbas Tufarqanlının** (1585-1650) şəxsində özünün qüdrətli sənətkarını yetirdi.

Aşıq Abbas XVII əsr Azərbaycan aşıq şeirində sənətkarlıq baxımından mühüm yaradıcılıq ənənələrinin əsasını qoymuşdur. O, Qurbani ilə yüksələn aşıq şeirinə qabaqcıl dünyagörüş, ictimai məzmun gətirdi. Dövrün ədalətsizliklərinə etirazı yeni bir mərhələyə yüksəltdi. Onu həm məzmun, həm də sənətkarlıq baxımından təkmilləşdirdi. Aşıq yaradıcılığında hələ XVI əsrdən özünü göstərən oyanışı hərəkətə gətirdi və Azərbaycan aşıq poeziyasını intibah yoluna çıxardı.

Təbriz aşıq məktəbi bu dövrdə ifaçılıq və dastançılıq istiqamətində mühüm uğurlar əldə etdi, bir çox dastanlar aşıq repertuarına gəldi. Aşıq yaradıcılığı Abbas Tufarqanlının yaradıcılığı ilə cəmiyyət daxilindəki aparıcı nüfuzunu bərpa elədi, ozanın tarixən həyata keçirdiyi funksiyaları üzərinə götürdü. Cəmiyyət həyatında baş verən bütün ziddiyyət və təzadların geniş spektrini özündə əks etdirə bildi. Bu dövr aşıq yaradıcılığının mühüm və başlıca cəhəti milli həyatı bütün təzadları ilə, realistcəsinə əks etdirməsində, milləti qəflət yuxusundan oyadıb, zülmə və zülmkarlara qarşı mübarizəyə səsləməsində idi. Bu mərhələdə aşıq yaradıcılığı sürətlə islami dəyərlərdən, təriqət görüşlərindən, eləcə də hürufi və sufi baxışlardan uzaqlaşmağa başladı. Aşıq poeziyasında riyakar və harın din xadimlərinin tənqidi özünü əks etdirdi. Aşıq yaradıcılığı bütün bu kimi keyfiyyətləri ilə ictimai fikirdə yaranan intibahın əsasını qoydu. Bu ənənələri sonrakı mərhələdə Təbriz aşıq məktəbi ləyaqətlə davam və inkişaf etdirdi.

Aşıq Abbas Tufarqanlı milli düşüncədə bir çevriliş yaratdığı kimi, Azərbaycan danışıq dilinin inkişafında, bu dilin geniş poetik imkanlarının üzə çıxarılmasında mühüm rol oynadı. Həmin ənənələr üzərində inkişaf edən XVIII əsr aşıq poeziyası sonralar aşıq yaradıcılığındakı ənənəvi ölçü və qəlibləri davam etdirməklə onu yeni şəkli gözəlliklərlə zənginləşdirdi.

XVIII əsrdə Təbriz aşıq məktəbinin başqa görkəmli davamçılarından biri isə **Xəstə Qasım** (1720-1779) oldu. O, Təbriz aşıq şeirini sənətkarlıq baxımından yeni mərhələyə yüksəltdi. Azərbaycan dilinin yeni poetik imkanlarını üzə çıxardı, aşıq şeirinə tənəsin yeni tiplərini gətirdi. Poetik ifanı qüdrətli aforistik ifadələr, bənzətmələr, məcazalarla zənginləşdirdi, qıfılbənd və bağlama şkillərini işlək formalara çevirdi, onlara dərin fəlsəfi-didaktik məzmun bəxş elədi. Xəstə Qasım qoşma şəklinin yeni formalarını yaratdı.

Xəstə Qasımdan sonra Təbriz aşıq məktəbi yaradıcılıq ənənələrinin aşıq mühitlərində yayılma sürəti səngimədi. Onun yaradıcılıq ənənələri aşıq mühitlərində sürətlə yayıldı, bütövlükdə sənətin genişlənməsinə səbəb oldu. Ayrı-ayrı aşıq mühitlərində Aşıq Nemət (XVIII əsrin sonu), Aşıq Məhəmməd (XIX əsr), Aşıq Cəfər (XIX əsr), Aşıq Nəcəf Binisi (XIX-XX əsr), Aşıq Qəşəm (XX) kimi görkəmli sənətkarlar yetişdi. Araşdırmalar göstərir ki, təkcə "Təbriz-Qarabağ aşıq məktəblərində" beş yüz əllidən çox aşıq saz çalib söz qoşur. Həmin ənənələri davam etdirən qırxa yaxın aşıq Tehrandə fəaliyyət göstərir (*M.Qasımlı. Göstərilən əsəri, s.228*). Yaxud Urmiya aşıq mühitinin Xoy, Maku, Salmas, Sulduz ocaqları həmin ənənələri davam etdirməkdədir.

Urmiya aşıq mühiti də tarixi ənənələrə malik olub hələ XVIII əsrdən formalaşma mərhələsi keçmişdir. Dollu Mustafanın şəxsində formalaşan aşıq mühiti sonrakı yüzilliklərdə Dollu Məhəmməd (XVIII), Aşıq Cavad (XIX), Aşıq Fərhad (XIX), Aşıq Dehqan kimi sənətkarlar yetirmişdir ki, bu gün həmin mühitin ayrıca tədqiq olunmasına ehtiyac duyulur. Bu sahədə aparılan ilkin araşdırmalar artıq Təbriz aşıq məktəbi ətrafında yaranan aşıq mühitləri, onların aşıq sənətinin yayılmasındakı rolu barədə kifayət qədər ilkin materialları açıqlamağa imkan vermişdir.

Zəncan və onun ətraf bölgələrində yaranan aşıq ocaqları bu mühitə bir sıra gözə çarpan özəlliklər gətirmişdir. Eyni sözləri Xorasan, Qaşqay, Savə və başqa aşıq mühitləri barədə də demək olar. Onların hər birində XVIII-XX yüzilliklər ərzində onlarla sənətkar yetişmiş və aşıq sənətini özlərinə məxsus özəlliklərlə zənginləşdirə bilmişlər. Onlar istər peşəkar ifaçılıq, istər improvizatorçuluq, istərsə də dastan yaradıcılığı baxımından Təbriz aşıq məktəbinə silsilə yeniliklər gətirmişlər. Bu gün Təbriz məktəbinin aşıq mühitləri özlərinin yüksəliş dövrünü yaşayır. Bu proses bir çox yeni keyfiyyətlərlə əlamətdardır. Bir sıra aşıq mühitlərində klassik ənənələr özünün bütöv göstəricilərini qoruyub saxlamaqla

yanaşı, müəyyən aşıq ocaqlarında, xüsusilə Tehran və Tehranətrafi ərazidə aşıq sənəti bütün modern göstəricilərdə - peşəkar ifaçılıqdan tutmuş saz havalarının ifasına qədər güclü deformasiyaya uğramaqdadır. Həmin meyl muğamın təsiri ilə aşıq sənətini bütövlükdə assimilliyasiyaya məruz qoymaq, yaxud onun başlıca xususyyətlərini sıradan çıxarmaq istiqamətinə yönəlmişdir. Bu isə kiçik bir çevrəni əhatə edir və ümumilikdə Azərbaycan aşıq sənəti üçün elə bir ciddi təhlükə törətmir. Çünki Təbriz məktəbi, onun ayrı-ayrı mühtləri yeni özünəqayıdış – klassik aşıq sənəti ənənələrinin bərpa durumunu yaşayır. Belə bir şəraitdə isə aşıq sənətini ümummillə düşüncədən kənarlaşdırmaq mümkün olmayan bir xülyadır.

Təbriz aşıq məktəbi və onun ayrı-ayrı mühtləri tarixi ənənələrə malikdir, onları bu gün Güney Azərbaycanda fəaliyyət göstərən beş mindən artıq sənətkar davam etdirib yaşatmaqdadır. Ona görə bu mühtlərin hər biri toplanılıb öyrənilməyə möhtac olduğu kimi, Təbriz məktəbi, onun ayrı-ayrı aşıq mühtlərinin də geniş tədqiqatlara cəlb olunması zəruridir.

Almaz Həsənzadə
filologiya elmləri namizədi

GÜNEY AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN MÜHACİRƏTDƏ TƏDQIQI

Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin süqutu və sovet-rus qoşunlarının torpaqlarımızda ağalığ etməyə başlaması yalnız yeraltı və yerüstü sərəvtlərin talanmasına imkan yaratmadı, eyni zamanda milli mədəni abidələrin, tarixi əski zamanlara söykənən qədim əlyazmaların, maddi sübutların məhvi ilə yanaşı, xalqın əsrlər boyu yaratdığı söz sənətinin də inkişafının qarşısını aldı, həmçinin onların yaddaşlardan silinməsi, kultürünün yabançılaşdırılması üçün ağlagəlməz fəaliyyətlər meydana çıxdı. Bu qeyri-insani siyasətə sosialist ölkəsində yaşayan ziyalılar etiraz etdikdə müxtəlif yollarla susdurulmağa başlandı; kimi güllələrlə, kimi uzaq Sibirin “buzlu cəhənnəm”ində... Bu vəziyyətə dözməyən ziyalılardan bir çoxu isə doğma vətəmindən ayrı yaşamaq məcburiyyətində qaldı.

Sovet sosialist sisteminin xalqlara qarşı müstəmləkəçi münasibətini ilk günlərdən dərk edən, dərinlən anlayan, siyasi səbəblər üzündən vətəmindən didərgin düşərək ömrünü qürbət ellərdə sürməyə məhkum Azərbaycan ziyalıları – Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940), Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939), Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955), Ceyhun Hacıbəyli (1891-1962), Mirzə Bala Məmmədzadə (1898-1959), Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975), Məmməd Sadiq Aran (Sənan) (1895-1971), Nağı Şeyxzamanlı, Əbdülvahab Yurdsevər (1898-1976), Hüseyn Baykara (1904-1984), Əli Volkan (1897-1981) və başqaları xalqın

zəngin yaradıcılığı nümunələrindən həm öz böyük amallarının təbliği məqsədilə istifadə etmiş, həm də el ədəbiyyatının qorunması, gələcək nəsillərə təhrih olunmadan, düzgün çatdırılması, eyni zamanda dünyada tanınması üçün onların toplanması, nəşri ilə bağlı böyük işlər görmüşlər. Mühacirətdə vətən həsrəti ilə məşəqqətlərə məruz qalsalar da, sovet senzurasından uzaqlarda, kommünizm basqısı olmadan təhlükəsiz bir şəraitdə aparılan bu tədqiqatlar öz obyektivliyi ilə diqqəti cəlb edir.

İlk növbədə mühacirət mətbuatı sovet Azərbaycanında baş verən ədəbi hadisələrə ciddi şəkildə münasibət bildirməyə başladı. İyirminci illərdən “Yeni Qafqazya” (1923, İstanbul), “Azəri türk” (1928, İstanbul), “Odlu yurd” (1929, İstanbul), “Bildiriş” (1930, İstanbul), “Azərbaycan yurd bilgisi” (1932-1934, İstanbul), “İstiqlal” (1934, Berlin), “Qurtuluş” (1934, Berlin), daha sonralar isə “Ana dili”, “Bayquş”, “Azər”, “Savalan”, “Yol” (Almaniya), “Səhənd”, “Durna”, “Tribun”, “Araz” (İsveç), “Odlar ölkəsi”, “Aydınlıq” (Böyük Britaniya), “Xudafərin” (Polşa), “Dədə Qorqud” (İspaniya) və başqaları xalqımızın milli mənəvi sərvətlərinin təbliği ilə bağlı mühüm işlər görmüşlər.

Mühacirət mətbuatı içərisində Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə 1932-1934-cü illərdə 36, 1954-cü ildə isə bir sayı nəşr edilən “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin fəaliyyəti, xüsusilə təqdirəlayiqdir. Redaktor dərginin hansı zərurətdən doğduğunu şərh edərkən, onun məhz Azərbaycanı bütün yönləri ilə tanımaq, xalqımızın elmi və mədəni irsini təbliğ etmək məqsədindən yarandığını elə birinci sayında ciddi arqumentlərlə dilə gətirmişdir: “Elmi münasibətin millətlər arasında gündən-günə sıxlaşması və yek-digərini bu vəsilə ilə daha fazla tanıya bilməsi əvvəlcə böyük millətlərin mövzusu daxilində qalan yurdumuzun artıq müstəqilən tədqiqini bir zərurət olaraq tələb etməkdədir. Kəndi kəndisini bizzat tədqiq etməyən millətlər başqa millətlərin etnoqrafi tədqiqi mövzusunda bir şey olmamışdır. Halbuki Azərbaycan bu ibtidai dövrəsini artıq üzərindən atmış və qarısını da elmi kapitülasiyalarla qapamışdır” (5, s.3).

Xalqı azadlığa, hürriyyətə səsləyən, rus müstəmləkəçiliyinə qarşı yönələn əsərlərin diqqətdən kənar qalmasına, toplanıb nəşr edilməsinə, tədqiqinə imkan verilməməsinə təəssüf edən Ə.Cəfəroğlu “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri” adlı irihəcmli məqaləsində yazır: “Milli Azərbaycan ədəbiyyatında, adətə başlı-başına, müstəqil bir cərəyan təşkil edən istiqlal mücadiləsi ədəbiyyatı, təəssüf ki, uzun bir zaman qeyri-müntəşir qaldığından (çap olunmadığından), kiçik bir tədqiqə belə məzhər olmamışdır. Rus istilasından bərabər doğan bu ədəbiyyat rus məmurlarının hədsiz təzyiqedicilik davranışları üzündən əvvəlləri yalnız şifahi ədəbiyyat mahiyyətində kəndisini mühafizə edə bilməmiş və dolayısı ilə bütün bəkarətini tutamamışdır” (6, s.6)

Alim, göründüyü kimi, bütün cidd-cəhdlərə rəğmən, aparılan sovet təbliğatına, onun müxtəlif üsullarla insanları susmağa məcbur etdirilməsinə baxmayaraq, çar dönəmlərində olduğu kimi, yenə də xalqın azadlıq sevgisinin, istiqlal arzusunun əbədi yaşadığını, bunun sübutunun isə məhz yaratdığı əsərlər olduğunu və təzyiqlər ucbatından çox vaxt şifahi şəkildə yaşadığını diqqətə çatdırmışdır. Müəllif eyni zamanda məqaləsinin yazılma səbəblərindən danışarkən, rus müstəmləkəçiliyi əleyhinə çoxlu materiallar əldə etdiyini və əsas məqsədinin onları dəyərləndirmək olduğunu bildirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, mühacirət folklorşünaslığı xalqın milli mənəvi sərvətinin tədqiqinə çox vaxt daha obyektiv yanaşırdı, çünki Azərbaycanda sovet senzurasının ciddi nəzarətində olan bəzi mövzular, xüsusilə xalqın azadlıq, istiqlal arzularını tərənnüm edən, rus əsarətinə qarşı mübarizəyə səsləyən folklor nümunələrinin tədqiqi və nəşri yasaq idi. Azərbaycandakı ədəbi prosesi dərinləndirən izləyən mühacirət elmi-nəzəri fikri əvəzsiz söz incilərinin düzgün qiymətləndirilməsini tələb etmiş, sovet siyasi-ideoloji təzyiqinə qarşı dəfələrlə etiraz səsinə ucaltmışdır. Xüsusən rus şovinizminin basqısı altında türk milli mədəniyyətinin zorla assimilliyasiya edilməsi istiqamətində aparılan təbliğat mühacirətdə böyük narahatlıq doğurmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin “Şəkilcə də, möhtəvacə da ruslaşdırma” (18), Ə.Cəfəroğlunun “Azəri ədəbiyyatında spekulasyonçuluq” (9), “Sovetlər Birliyi türkoloji araşdırmalarındakı rus kultür üstünlüyü davası” (10), M.B.Məmmədzadənin “Dədə Qorqud” (12), C.Hacıbəylinin “SSRİ-də ziyalılar” (11), H.Baykaranın, N.Keykurunun, Ə.Yurdsevərin və başqalarının bir çox məqalələri sosializm təbliğat maşınının ifasına həsr olunmuşdur və bu kəskin tənqid hər zaman Azərbaycanda böyük əks-səda doğurmuşdur.

Folklorun xalqın əsarətə qarşı mübarizəyə qaldıraraq qəhrəmanlıq tarixini yaşatmaqla yanaşı, xalqın milli kimliyini qoruyan ən güclü vasitə olması mühacirət ziyalılarının siyasi-ideoloji məqsədləri ilə səsləşirdi və ona daha çox müraciət edilməsinə gətirib çıxarırdı. Xalq yaradıcılığının önəmini M.B.Məmmədzadənin: “Demək olar ki, “Kale-vala” olmasaydı, fin milləti bu gün bir millət olaraq bəlkə də olmayacaqdı” (13, s.11) sözləri aydın ifadə etməkdədir.

Mühacirət folklorşünaslığı bir çox hallarda xalq ədəbiyyatı nümunələrinin araşdırılmasına özlərinin azadlıq ideallarının həyata keçməsinin tərkib hissəsi kimi xüsusi həssaslıqla yanaşmış, folklor materiallarının toplanması, nəşri və təbliğinin, daha doğrusu, milli-mənəvi sərvətin öyrənilməsinin vacibliyinə diqqət yetirmişlər. Bir cəhəti xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan ziyalıları Vətənin yalnız Quzeyində deyil, həm də Günəyində yaranan folklor materiallarını tədqiqatə cəlb etmişlər, bunun ən gözəl nümunələrindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin hələ ilk mühacirəti dövründə, yəni 1911-ci ildə İrana mühacirəti zamanı qələmə aldığı

və İstanbulda “Türk yurdu” və “Səbilürrəşad” dərgisində silsilə məqalələr şəklində nəşr etdirdiyi “İran türkləri” adlı əsərdir. Belə ki, müəllif bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatından bəhs etmiş, onu iki qismə bölmüşdür: “Bir qismi sırf milli və təbii olan qismidir ki, “Aşıq Qərib”, “Kərəm ilə Əsli” və “Koroğlu” kimi Anadolu və Qafqaz köylərində aşıqlar (məddahlar) tərəfindən məclislərdə söylənən hekayətlərdən və ağızdan-ağıza yayılmış mani (şarkı)lərdən ibarətdir. Qismi digəri isə yazılı türk ədəbiyyatıdır” (21, s.33).

Göründüyü kimi, müəllif xalq yaradıcılığının milli və təbii olduğuna diqqətli çəkir, bu da göstərir ki, mühacirətdəki tədqiqatçılar Azərbaycan folkloruna millətin özəlliklərini əks etdirən söz sənəti kimi yanaşırdılar, onun düzgün və qərəzsiz araşdırılmasınının qayğısına qalırdılar.

M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri” əsərində Novruzla bağlı mülahizələrini də irəli sürmüş, Zöhhakla bağlı məşhur İran əfsanəsini öz əsərinə daxil etmişdir. Ümumiyyətlə, haqsızlığa qarşı üsyana səsləyən bu əfsanə mühacirətdə yaşayan ziyalıların siyasi düşüncələri ilə səsləşdiyinə görə ona müxtəlif məqsədlə tez-tez müraciət edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Dəmirçi Gavənin yaratdığı bayraq və haqsızlığa qarşı qaldırdığı üsyanla bağlı yazır: “İştə iranlılarca iydi-milli sayılan Novruz günü Gavə denilən bir dəmirçinin əvvəlcə böyük və sonra kiçik oğlunu alaraq götürmüşlər və ilanlar namına qurban olaraq kəsmişlər. Qeyrətli ataya vurulan bu faciəli zərbə İran hissiyyat və vətənpərvərlərini təhrik edər, sevgili ciyərpərələrinin itkisi ilə qəzəblənən dəmirçi önlüyünü bir zopa ucuna taxar, dini, milləti və namusu təhqir edən Zöhhak hökumətinə qarşı elanı üsyan edər; başına can-sipər bir ordu toplar, saraya hücum edər, İran taxtının qəsbkarı olan Zöhhakı qətl edər, adil Cəməşidin varisi, İran tacının həqiqi sahibi Firidunu öz taxtına oturdar” (21, s.50).

Beləliklə, ilk yaradıcılıq illərində M.Ə.Rəsulzadə millətin təhqir olunmasına dözməyərək üsyana qalxdığı və qələbə çaldığı günün məhz Novruza təsadüf etdiyini diqqətə çatdırır, yəni onu Cəməşidin adı ilə bağlayır, lakin 1914-cü ildə nəşr etdirdiyi “Novruz münasibətilə” məqaləsində bu bayramın qeyd edilməsinə Cəlaləddin Məlik şah Səlcuqinin dövründən başladığını, bu mərasimin əbədiləşməsində həm fars, həm türk xalqların böyük əməyindən bəhs etmişdir (22, s.4-6).

Sovet rejiminin qurulması ilə Güney Azərbaycan mövzusunun da yasaqlanması, yalnız bu mövzunun ədəbiyyatda rəmzlərlə ifadəsinə gətirib çıxardı, bu torpaqlarda yaranan folklor nümunələri, demək olar ki, tədqiqatdan kənarda qaldı. Bu münasibət dəhşətli 30-cu illərdə xüsusilə daha kəskinləşmişdi. Vətəndə baş verən siyasi olayları həyəcanla izləyən didərgin ziyalılar Güney mövzusunun gündəmdə saxlamağa çalışırdılar. Bu, xüsusilə mərasim folkloruna həsr edilən tədqiqatlarda daha çox rast gəlinməkdədir. Belə ki, Berlində nəşr olunan

“Qurtuluş” dərgisinin 1936-cı il mart ayında Novruz bayramı ilə bağlı çox maraqlı bir məqalə dərc edilmişdir. Müəllifi ayrıca qeyd edilmədən, dərginin oxuculara müraciəti kimi əslənən bu məqalədə Novruz bayramı, onun tarixi haqqında da məlumat almaq mümkündür. Novruzun gənclik və gözəllik bayramı kimi xalqımız tərəfindən sevildiyini əks etdirən dərgidə həm İran, həm də Turanın onu xüsusi əhəmiyyətlə qarşıladığı qeyd edilmişdir: “Yeni gün” demək olan bu bayram sadəcə İranın deyil, Turanın da tanıdığı bir əhəmədir.... İran mənələri Novruzu əhəməvi Firidunun Cəmşid taxtını qapan yabançı qəsbə qarşı çaldığı qələbə ilə bağlayır. Turan mənələrində isə “Yeni gün” əski türklərin “Ərgənəkən hisarı”ndan geniş dünyaya yayılmaları ilə ilgilidir” (17, s.1).

Göründüyü kimi, müəllif ilk növbədə bu bayramın yaranma tarixi ilə bağlı məlum olan müxtəlif fərziyyələr haqqında məlumat verir, onun çox böyük təmənəqlə Azərbaycan əsrlərdən bəri keçirildiyini xüsusi olaraq diqqətə çatdırır, həmin günlərdə qapıları açıq qoyulması, bir-birini ziyarət edilməsi, uşaqların sevinməsi üçün müəyyən hədiyyələrin alınması və s. kimi adətləri təsvir etdikdən sonra bayramın məzmununda olan dəyişmələr haqqında oxucusuna məlumat verir: “Təbiətə tapınıldığı çağlardan bəri davam edən bu adət, dəyişən dinlər, kultürlər və siyasi idarələrin təsiri ilə, təbiətlə dəyişərək, maddətən olduğu kimi, mənən də yeni şəkillər və mənələr almışdır. Başda dünyada göründüyü kimi, bir təbiət bayramı olan bu gün sonra Hörmüzün Əhrimənə qələbəsini andıran bir günün rəmzi şəklini almış, daha sonra islami bir düşüncə ilə Həzrət Əli adına bağlanmış, nəhayət, türkcülük ona “Ərgənəkən” əfsanəsinə götürərək, həm də “Qurtuluş bayramı” demişlər” (17, s.1).

Beləliklə, məqalə müəllifi bu bayramın tarixin ən qədim dövrlərindən başlayaraq xalqımız tərəfindən sevilərək keçirildiyini, özündə hər zaman xeyirin qələbəsi kimi böyük ümidlər daşdığını təsvir etməklə yanaşı, əsrlər keçdikcə bu mərasimin məzmununda olan dəyişmələri göstərməyə çalışmışdır. Milli adət-əhəmələrin mühafizə edildiyi bu bayramın 1919-cu ildə çox möhtəşəm keçirildiyini xatırladan müəllif yazır: “Milli Azərbaycan Qurtuluş hərəkatı isə xalqımızın siyasi hafizəsinə, onu Milli Ordumuzun 1919-cu il Novruzundakı tarixi dəfiləsi ilə yerləşdirmişdir. Çünki bu gün milli hökumətin rəsmiləşdirdiyi əziz gündü” (17, s.1).

Bu cümlələrdə həmin günün gətirdiyi böyük iftixar hissini duymamaq mümkün deyil və ümumiyyətlə tarixin bəzi dövrlərində Novruza olan münasibəti öyrənmək baxımından bu yazının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Məqalənin dərc edildiyi 1936-cı il Sovet hakimiyyətinin müstəmləkə xalqlara qarşı kəskin təzyiği dövrünə təsadüf edir və təbii olaraq, müəllif bu siyasi şəraiti diqqətdən kənarda qoymur: “Ötəki milli əhəmələrimiz keçmiş tarixlə bağlı bütün adətlərimiz kimi, sübhəsiz, Novruz əhəməsi də qızıl rus istilahlı altında əsir bulunan yurdumuzda

təqiblərə unudurulmağa məhkumdur. Öylə ya: sovet Azərbaycanında kommunizm bayramlarından, Lenin ənənələrindən və Stalin günlərindən başqa heç bir ənənə və ya heç bir gün sayğıda və sanda buluna bilməz!” (17, s.1).

Əsrlərlə xalqın gen yaddaşına əbədlilik həkk edilən, çox humanist və gözəllik ənənələrini yaşadan Novruza qarşı sovet ağaların göstərişi ilə aparılan yanlış təbliğat, bayramın belə repressiyaya uğraması bu məqalədə qəzəblə qarşılınmış, müəllif etirazının səbəblərini dünya oxucularına da çatdırmağa çalışmışdır: “Milli olan hər şeyi yox etməyə çalışan bu qanlı istila rejimi durduqca, şübhə yoxdur ki, çağdaş azərbaycanlılar, xalq təbircə, qara bayram yaşayacaq, Zöhhak dövründəki iranlılar və Ərgənəkondakı türklər kimi həqiqi qurtuluş gününü dörd gözəl gözələyəcəklər” (17, s.1).

Məqalədə doğma torpağında kölə vəziyyətinə düşər olmuş millətinin dərdi ilə yanaşı, dünya ölkələrinə səpələnmiş azərbaycanlıların çətin vəziyyəti ürək ağrısı ilə təsvirini tapmışdır. Məqaləni oxuduqca əsir millətinin acılarını öz çiyinlərində daşıyan bir mühacir göz önündə canlanır: “İlin təhvilində islamın təsiri ilə təkrar olunan bir Novruz duası vardır ki, məzmunu: “Ey iş və gücləri idarə edən Allah! Sən bizim iş-gücümüzü yaxılışdır”, - deməkdən ibarətdir. Şübhə yoxdur ki, içəridə əsir, dışarıda yesir bulunan bizlərin, bu dua ruhi halətini ən səmimi bir ifadəsidir” (17, s.1).

Bu məqalənin daha çox siyasi səbəblərlə, ideoloji istiqamətdə yazılmasına baxmayaraq, ən böyük dəyəri bir də ondadır ki, müəllif Novruz ənənələrinin həm tarixini, həm də zaman keçdikcə mərasimdəki dəyişmələrini təsvir etmişdir. Bütün bunlardan başqa, müəllif artıq unudulmuş Novruz duasından bəhs etmişdir ki, bu da müasir folklorşünaslığımız üçün çox önəmlidir. Lakin, təbii ki, daha çox Novruzun yasaqlanma səbəblərini aşkarlamaq cəhətdən müəllifin qeydləri mühüm məlumatlar verir. Məqalənin sonunda isə xalqımızı öz milli dəyərlərini itirməməyə, bunun üçün istiqlaliyyətini bərpa etməyə çağırışlar öz əksini tapır: “Fəqət halımızın bugünkü əsirlikdən yarınkı azadlığa dəyişməsi üçün duaya deyil, işə və hərəkətə baxmalı və bunun üçün də əski Novruz ənənəsindəki üsyançı Gavə ruhuna bağlanmalı, hürriyyət və istiqlal pərisinin ancaq fədakar qəhrəmanlar yetişdirən millətlərə təslim olan məğrur və nazlı gözəl olduğunu qətiyyənlə unutmamalıyıq.

Həqiqi Qurtuluş bayramından ibarət siyasi xilasımıza bir an əvvəl qovuşmaq istəyiriksə, mücadiləyə daim hazır və fədakarlığı daim gözə almalıyıq. Sayğılı vətəndaşlarımıza “Qurtuluş”un işlə Novruz təmənnası” (17, s.1).

Almaniyada nəşr edilən bu mühacirət mətbuatının təbriki də bütün xalqımızın ürəyindəki azadlıq arzuları ilə səsleşir.

“Azərbaycan” (Ankara) dərgisinin 1954-cü il mart sayında isə M.Ə.Rəsulzadənin bu mərasimə həsr “Novruz bayramı” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif “Burhani-qate”də verilən məlumata əsasən yazır: “...Cəmşid

dünyanın hər tərəfini gəzmiş, Azərbaycana gəlmiş, buranı bəyənmiş, gündoğana baxan yüksək bir tərənin üstündə bir taxt qurduraraq, şahənə əlbisələr geymiş olduğu halda bir taxta oturmuşdur. Başında daş-qaşlı və parlaq bir tac varmış. Günəş çıxıb işığı bu tac və taxta düşüncə bütün o yerləri nura qərç etmiş və hər kəs bu durumu xeyirə yozaraq, olduqca sevinmiş və bu günü “Yeni gün” (“Novruz”) deyər elan etmişdirlər” (19, s.5).

Beləliklə, Məhəmməd Əmin bəy bu bayramın Azərbaycanla bağlılığı məsələsini ortaya qoymuş olur, məqalədə daha sonralar onun İrana yayılma səbəbləri şərh edilmişdir. Müəllif bu bayramın Azərbaycan xalqı üçün çox dəyərli olduğunu nəzərə alan Milli hökumətin onu rəsmən qeyri-ış günü elan etdiyini, həmin gün ordunun rəsmi keçidinin keçirildiyini xatırlatmaqla yanaşı, Novruzun təbiətin canlanması – yeni günün başlaması kimi dəyərləndirmişdir: “Qəməri təqvimə tabe Qurban və Novruz bayramları bəzən qışa, bəzən bahara, bəzən yaya, bəzən də payıza rastlayar. Halbuki Novruz bayramı sabit bir tarixdə qeyd olunmaqdadır. Qaranlıq və soyuq qışdan aydınlıq və ilq bahara çıxışı ilə Novruz gəlmiş olur. Ötəkiləri dini bəsit bir mərasimlə qeyd edən Azərbaycan bərikini sözlün tam mənası ilə yeni bir gün, yeni bir həyat başlanğıcı kimi qarşılar” (19, s.6).

Məhəmməd Əmin bəy Novruzda yerinə yetirilən adətlərin təsvirini vermiş, onu Türkiyədə keçirilən şəkər bayramı ilə müqayisə etmişdir. Bayramın üçün gün davam etdiyini, evlərin qapılarının açıq saxlandığını, yeni paltarlar geyildiyini, yaxınlarına ziyarətlər olunduğunu, dörd çərşənbə, xonça, “kos-kosa” oyunu, ilin təhvil olunması zamanı oxunan nəğmələr və s. haqqında məlumat vermişdir.

Bu xeyirin şəər qarşı qalibyyəti kimi qeyd edilən humanist bir bayramın azərbaycanlıların tarixi köklərinə bağlılığını qoruduğunu, xalqımız üçün çox önəmli olduğunu anlayan sovet sistemi onun keçirilməsinə qadağalar qoymuşdur. Müəllif xalqın azadlığa qovuşacağı günlərdə bu ənənəni bayramın yenidən təntənə ilə keçiriləcəyinə inandığını bildirmiş, tarix onun doğruluğunu sübuta yetirmişdir.

Əhməd Cəfəroğlunun “Azəri-türk həyatında batil etiqadlar” etüdü də Azərbaycan mərasim folklorunun tanıtılması məqsədilə qələmə alınmışdır. Ayrıca kitabça şəklində nəşr edilən bu araşdırmanın əvvəlində folklorun bu sahəsinə aid tədqiqatın çox az olmasını, lakin onların türkdilli xalqlar arasında təxminən eyniliyini və üzə çıxarılmasının vacibliyini nəzərə çatdıran redaktor yazır: “Qiymətli türkololoq professor Əhməd Cəfəroğlu bu çox gözəl etüdüdə türk folklorunun ən geniş və hətta türk ələminə şamil sahələrindən birinə girir. Hər cəmiyyətdə daim canlılığını mühafizə edən batil etiqadlar xalqın fərdi və ailəvi həyatında ümumiyyətlə çox müəssər və qüvvətli bir rol oynadığı halda türkololoji baxımından ən az təmas edilmiş məsələlərdəndir... Möhtərəm Cəfəroğlunun azəri türk sahəsində təsbit etdiyi etiqadların pək cüzi təhalüflərlə Anadolu türklüyündə

də eynilə mövcud oluşu bunların bütün türk qollarında müştərək şeylər olduğuna ən yaxın dəlil deməkdir” (7, s.3).

Hələ keçən əsrin 30-cu illərində bu sahədə tədqiqat aparən Ə.Cəfəroğlu həmin mövzuya müraciət etməsinin səbəblərini aydınlaşdırarkən Azərbaycanda mərasimlərlə bağlı tədqiqatların aparılmadığını, bu zəngin irsin toplanılmadığını, diqqətdən kənar qaldığını, lakin xalqın mənəvi zənginliyinin, milli xarakterinin göstəricisi olan bu ənənələrin yaşadılmasının vacibliyini qeyd etmişdir: “Azəri türkünün həyatında mühüm rollar oynayan və oynamış olan batil etiqadlar haqqında kiçicik bir məqaləyə belə rastlamaq imkanı yoxdur, desəm, mübaligə etmiş olمام. İllərdən bəri əlaqədar olduğum azəri türk batil etiqadlarına dair ağızdan-ağıza dolayan rəvayətlərlə ötədə bəridə bir gün belə hələ də tətbiq edilən bir yığın mərasim, şübhəsiz, azəri türk həyatını təsvir etdiyi qədər, onun düşüncə və xarakterini də aydınladacaq dəyər də xüsusi qiymətə layiqdir. Xüsusən azəri klassik ədəbiyyatının da etiqadlardan mütəəssir olması və hətta bəzi etiqadların səmimi bir ədəbiyyat mövzusu olması bu unudulmuş sahənin qiymətini bir daha artırmaqdadır” (7, s.3).

Ə.Cəfəroğlu bu mövzu ilə bağlı bir mənbə, tədqiqat əsəri əldə edə bilmədiyi üçün yalnız öz xatirində qalan və ailəsində icra edilən mərasimləri araşdırmasına əlavə etdiyini oxucusunun diqqətinə çatdırmışdır. Alimin bu əsəri folklorun tədqiqatdan kənar qalmış mühüm bir janrının öyrənilməsi sahəsində ilk addım olmaqla yanaşı, burada vətənin həm Quzey, həm də Güney parçasının, daha doğrusu, Bütöv Azərbaycan xalq ədəbiyyatının araşdırılması baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu tədqiqatın yazıldığı illərdə sovet senzura sisteminin ciddi nəzarəti altında Azərbaycanın özündə bu metodologiyada bir əsərin meydana çıxması mümkün deyildi. Əlbəttə, həmin sistemə qarşı digər mühacir həmvətənləri kimi daim mübarizədə olan Əhməd Cəfəroğlu bu gerçəyi dərk edirdi və belə bir araşdırma aparmaqla xalqımızın mənəvi sərvətlərinin qorunması, təbliği sahəsində onun mühüm bir addım olacağına inanırdı: “Digər türk qövmlərinin eyni etiqadları ilə geniş bir müqayisəyə lüzum olmaqla bərabər daha çox azəri həyatının batil etiqad vəziyyətinin tanımaq qayəsində bulunduğundan hər hansı bir müqayisəli araşdırma tərzində çəkinməyi tərcih etdim. Sahəni yalnız Qafqaz Azərbaycanı ilə məhdudlaşdırmadım. Eyni zamanda Cənub Azərbaycanı da (yəni bugünkü İran Azərbaycanı da) nəzərdiqqətə aldım. Bu surətlə o geniş Azərbaycan türk sahəsini əhatəyə çalışdım” (7, s.3-4).

Beləliklə, folklorşünaslığımızda Bütöv Azərbaycanın xalq ədəbiyyatının araşdırılması kimi çox böyük bir addımın atılması bu tədqiqat əsərinin dəyərini daha da artırır. Məlum səbəblərdən yalnız Azərbaycanda sovet sistemi dağılıb müstəqil dövlət qurulduqdan sonra Güney Azərbaycan folkloru da müəyyən qədər

araşdırılmağa başlanmış və çox zaman vətənin hər iki parçası ayrı-ayrılıqda tədqiq edilmişdir. Halbuki hər hansı janrın tədqiqində vətənin bütövlükdə nəzərə alınması daha çox əhəmiyyət daşıyardı, necə ki yetmiş il öncədən Ə.Cəfəroğlu kimi təcrübəli folklorşünasın yaradıcılığında bunun şahidi olur. Bu bir daha göstərir ki, mühacirət folklorşünasları mümkün olduğu qədər xalq ədəbiyyatını Güney və Quzey olaraq ayrılmış vətənin deyil, Bütöv Azərbaycanın təmsalında araşdırmağa çalışmış, gələcək tədqiqatçılara da bunu tövsiyə etmişlər.

Azərbaycan ziyalıları xalq ədəbiyyatının əfsanə, rəvayət, dastan və başqa janrlarda da Güneydə yaranan əsərləri diqqətdə saxlamağa çalışmışlar.

Məlumdur ki, min il bundan əvvəl Ə.Firdovsi “Şahnamə”ni qələmə alarkən qədim əfsanə, rəvayətlərdən ustalıqla istifadə etmişdi. Həmin əsərin yadda qalan əsas qəhrəmanı Səyavuş və onunla bağlı əfsanə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta uğradığı ilk illərdə M.Ə.Rəsulzadənin dövrünün siyasi hadisələrini şərh etməsi üçün əsas vasitəyə çevrilmişdi. Lakin müəllif təkcə Səyavuşla kifayətlənməmiş, təhlillərini daha da əyaniləşdirmək məqsədilə “Şahnamə”də verilən Zöhhakla bağlı əfsanəni də “Əsrimizin Səyavuşu”na daxil etmişdir: “Azərbaycanda İran təsiri vardır: İran Zöhhak bəlasına uğramışdı. Öz hakimiyyət və istiqlaliliyyətinin qədrini bilməyən xalq cənabi-haqqın qəzəbinə gəlmişdi. Zöhhak adında bir hökmdar İrani cana doydurmuşdu. Bu hökmdar ilanlara tapınırdı. Gündə iki uşaq beynini o pis heyvanlara yedirirdi. Zöhhakın zülmündən bezən xalqın fəryadı göylərə çıxmışdı. Xalqın şərəfi, namusu, dini, milliyyəti tamamilə alçaldılırdı. Şəhərlinin varı, kəndlilinin mal-davarı əlindən alınır. Burada Cəmsidin dinindən olan nə qədər iranlı varsa, qanundan kənar elan edilmişdi. Yaxalananların özləri ya həbs olunur, mallarına əl uzanır və uşaqları ilanlara yedirilirdi. Xalq qorxudan Zöhhak dinini görünüşdə qəbul etmişdisə də, təriqətlərinə mənsub olan adamlarla gizlicə toplanıb ibadətlerini yapırıdılar” (20, s.54).

Gətirilən sitatdan da görünür ki, qədim bir əfsanənin fonunda əslində kommunist rejimi ifşa olunmaqdadır. Həmin dövr Azərbaycanı da Zöhhak qədər əzəzil bir müstəmləkəçilərin əlində idi, malı, dövləti talan olunur, zülmə tabe olmaqdan boyun qaçıranlar həbsə atılır. Ailələri ilə birlikdə işgəncələrə məruz qalırdılar, lakin hüriyyət arzusu yenə də insanları geri çəkilməyə qoymurdu.

Bu vəziyyət azərbaycanlıların tab gətirməyib ayağa qalxacağına, qorxunc sosializm bəlasının bir gün mütləq tarixin arxivinə göndəriləcəyinə bütün varlığı ilə inanan müəllif yazır: “Fəqət bütün bu zülm və təhlükələr qarşısında iranlıların tək bir ümidi vardı. O ümidlə yaşayırdı, imanlarını gələcəkdə doğacaq o parlaq günəşin hərarəti ilə isidirdilər. Bu ümid Fəridun idi. Cəmsidin anasız oğlu dağlara çəkilmişdi. Zöhhakın sui-qəsdindən qorunurdu... Vaxt gəldi, dəmirçi Gavənin

bayrağını bir ağac başına taxması kifayət idi ki, bütün xalq onun arxasınca getsin. Firidunu dağlarda arayıb tapsın və götürüb öz taxtına oturtsun!” (20, s.54).

Başdan-başa rəmzlərdən yaranan əsərində müəllifin bu sözlərlə nəyi demək istədiyi aydındır: Azərbaycan (həm Güney, həm Quzey) tez və ya gec öz hürriyyətinə qovuşacaqdır. Burada həmin müqəddəs fikirlərini yenə də M.Ə.Rəsulzadə əfsanənin köməyi ilə ifadə etmişdir.

Dəmirçi Gavə bütün azadlıqsevər, zülmə qarşı mücadiləyə qalxan insanların simvolu idi. Məhz buna görə Zöhhakla bağlı əfsanə ruhu etibarlı ilə mühacirətdəki ziyalıların arzularını daha çox ifadə edirdi. Bu da onların həmin əfsanəyə tez-tez müraciət etmələrinə səbəb olurdu. Onlardan biri də M.B.Məmmədzadə idi. “Millətlərin oyanmasında dastanlar” məqaləsində Mirzə Bala həmin əfsanənin böyük təsir gücünü: “Qədim İrani Zöhhakın zülmündən qurtaran Dəmirçi Gavə Firidunun şəxsində İranın Zöhhakdan əvvəlki milli həyatını, milli keçmişini və ənənəsini ehya edirdi” (13, s.10), şəklində diqqətə çatdırmışdır.

Müəllif həmin məqaləsində Zöhhak əfsanəsinin də daxil olduğu “Şahnamə”nin şöhrətinin əsasını əsərin milli mənfəyə söykənməsi ilə şərh etmişdir: “Şahnamə” farslığın təzahürünü, uzaq və şanlı keçmişini canlandıran, xatırladan və milli vicdanı oyandırıcı, təhrikəedici təsir yapan vasitədən başqa bir şey deyildir. Milli ilham mənbəyini təşkil edən “Şahnamə” və onun şöhrəti əfsanəvi xəyali qəhrəmanları deyil, o əfsanəvi və xəyali qəhrəmanların şəxsiyyətində canlandırılmış milli həyat, milli hürriyyət, milli əzəmət və milli kulturdur” (13, s.10).

“Zöhhak zülmü” qədər əzablı rus müstəmləkəçiliyində yaşamaq zorunda qalan vətəni Azərbaycanın da bir gün “Dəmirçi Gavə” kimi qəhrəmanları sayəsində öz azadlığına qovuşacağına mühacirətdəki bütün ziyalılar kimi Mirzə Bala da hər zaman inanırdı. O, Firdovsinin fars millətinin iftixarı olan əsərinin bu qədər şöhrət qazanmasının səbəbini onun məhz xalq ədəbiyyatından bəhrələnməsindən irəli gəldiyini qeyd edir: “Şahnamə” milli fars masallarından alınmış və təmiz fars dilində yazıldığından farslığın milli-ədəbi intibahında da böyük xidmətləri olmuşdur” (13, s.10).

Qeyd edək ki, mühacirətdə Güney folkloru ilə bağlı tədqiqat apararlardan biri də İren xanım Melikoffdur (İrene Melikoff). Xüsusən tədqiqatçı dini mövzularla bağlı araşdırmalarında İran adlanan ərazidə yaranan folklorlara daha çox diqqət yetirmişdir. Beləliklə, “Dastandan masala, türkoloji yolçuluqlarım” kitabına daxil edilən “Türk dastan ədəbiyyatında Kərbəla olayı”, “Halva qutsallığı və halva dağıtma ənənəsi: ortaçağ Türkiyəsində məslək loncalarında bir tətbiq üzərinə araşdırma”, “Anadolu türklərinin dinsəl-qəhrəmanlıq mətnlərində simvollaşan sayılar” Azərbaycan folklorşünaslığı üçün yeni olan bir problemə - dini mövzulara həsr edilmişdir. Uzun illər ərzində ateizmi təbliğ edən sovet ideologiyası bu

mövzulara ciddi yasaq qoymuşdu, buna görə də yalnız son illərdə folklorşünasların araşdırmalarında (A.Nəbiyevin “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” dərsliyində) xalqın dinlə bağlı yaratdığı bədii nümunələr tədqiqata cəlb edilməyə başlamışdır. Lakin mühacirətdə bu mövzu ilə bağlı tədqiqatlar keçən əsrin 30-cu illərindən aparılmışdır. Belə ki, “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisində 1932-ci ildə M.S.Sənanın “Azərbaycan saz şairləri” (23), 1934-cü ildə isə Mirzadə Mustafa Fəxrəddinin “Azəri aşıqlarından Sarı Aşiq” (15) məqalələri nəşr edilmişdir ki, onlarda dini məqamlar da nəzərdən keçirilmişdir.

İren xanımın “Türk dastan ədəbiyyatında Kərbəla olayı” məqaləsi 1966-cı ildə Parisdə Şərqsünaslar Cəmiyyətində (Societe Asiatique) təqdim olunmuş və 1967-ci ildə “Revue des Etudes İslamique”də (s.133-148) nəşr edilmişdi, lakin onun axtarışları, özünün qeyd etdiyi kimi, hələ 1957-ci ildə yazdığı “Əbu Müslim, əxilərin piri” (“Abu Muslim, patron des Akhis”) məqaləsindən başlamış və burada müəllif Əbu Müslimi Kərbəla hadisələrinin, özəlliklə İmam Hüseynin qisasını alan həqiqi bir qəhrəman kimi səciyyətləndirmişdi. Beləliklə, “Türk dastan ədəbiyyatında Kərbəla olayı” məqaləsini həmin araşdırmanın davamı hesab etmək olar və İren xanım bu tarixi faciənin, həmçinin onun əsasında yaranan dastanın haqqında yazır: “...Əbu Müslim Rəsulun Əhli-Beytinin öcünü alan, “gücsüzləri qoruyan” və “əzilən xalqın qəhrəmanı” kişiliyi ilə, hər şeydən öncə, igidlik və cəngavərlik ülküsünün örnək bir canlanması idi... Əbu Müslimin yer aldığı olaylar, Hüseynin şəhid edilişi və “Kərbəlanın öcü” üzərinə xalqın asanlıqla anlayacağı ifadələrlə Türkiyədə günümüzədək varlığını sürdürən, xalqa aid bir ədəbiyyatı yaratdı. Əbu Müslimin dastanlaşan əhvalatı həqiqətdə Kərbəla faciəsinin ikinci bölümü və onun tamamlanışıdır” (14, s.59).

İren xanım bu məqaləsində mənbələrə əsaslanaraq, öncə həmin dövrdəki tarixi hadisələr haqqında məlumat vermiş, bu on məclisdən ibarət əsrin hər bir məclisini ətraflı təhlil cəlb etmiş, onun daha çox məhərrəm ayının ilk on günündə camaat arasında oxunduğunu müəyyənləşdirmişdir.

“Anadolu türklərinin dinsəl-qəhrəmanlıq mətnlərində simvollaşan saylar” məqaləsini İren xanım dastanlardakı sayların işlənmə məqamları, ifadə etdikləri sətiraltı mənalara izahına həsr etmişdir. “Dastan ədəbiyyatı, cəngavərlik əməlini, dastan qəhrəmanını bu əməlin bir bədənləşməsi olaraq görən, oxumamış xalq sinifləri arasında bir yayılma vasitəsinə çevrilirdi. Mənbələrdə ...1,3,5,7, 40 və 300 saylarına sıx-sıx rastlanırdı” (14, s.121), - yazan müəllif, eyni zamanda 17 və 72-nin də çox işləndiyini, bu rəqəmlərin əslində 9 ilə 8-in toplanması və vurulmasından yarandığını müəyyənləşdirmişdir. Danişmənd, Sarı Saltuk, Əbu Müslim, Seyid Battal və başqa dastan qəhrəmanlarının adlarını ərəb hərfələrinin say qarşılığı əsasında incələməklə İren xanım bu iki rəqəmin qutsallığını üzə

çıxarmaqla yanaşı, onların əski dönəmlərdən həm fars folklorunda, həm də türk dastan ənənəsində yaşadığını müxtəlif mənbələr əsasında sübuta yetirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İren xanım xalq ədəbiyyatında simvollaşan saylarla bağlı araşdırmalarını davam etmiş, “Bəktəşi-ələviliyin simvollaşdığı üzünə: on iki heyvanlı təqvimdən on iki imama” məqaləsində problemlə bağlı yazır: “On iki sayının qutsallaşdırılmasına dinlərin və mədəniyyətlərin bir çoxunda rastlaşırıq. Qədim çağda yunan-latin panteonunun başlıca tanrılarının sayı da on iki idi: on iki qeysər. Xristian dönəmdə on iki havari bu dinin dastan ədəbiyyatında Dəyirmi Masada on iki cəngavər bulunurdu. İslamda on iki sayı On İki İmamın yüksəldilişi ilə şüələrdə müəyyənleşdi” (1, s.78).

Həmin məqaləsində müəllif qısa olaraq yeddi sayı ilə bağlı düşüncələrinə yer ayırmış, bu rəqəmin islamın qəbulundan öncə də türklərdə müqəddəsliyini göstərən bəzi detallara rastladığını nəzərə çatdırmaqla yanaşı: “Bu dərinleşməyə dəyər bir mövzudur”, - yazaraq, onun aydınlığa qovuşmasını gələcək araşdırmalara saxlamışdır.

Bir məqama da diqqət yetirməliyik ki, İstanbulda Xavər Aslanın redaktorluğu ilə nəşr edilən “Xəzər” dərgisində Güneylə bağlı xeyli folklor materialları dərc edilmişdir. “Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı” (2), “Güney Azərbaycan ədəbiyyatı üzünə araşdırmalar” (3), “Sözlü ədəbiyyatımızda həcv” (4) və başqa məqalələrində Xavər xanım vətənimizin Cənubunda yaranan folklor örnəklərini də təhlil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrin 70-ci illərindən Güneydən olan insanların müxtəlif ölkələrə axını başlandı. Professor V.Sultanlı “Ömrün nicat sahilı” əsərində bunun ictimai-siyasi səbəblərini belə şərh edir: “... uzun müddət Quzeydə dəmir pərdənin mövcud olması dünya ilə əlaqə və rabitənin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır, lakin rejimin bütün məhrumiyyətlərinə və məhdudiyətlərinə baxmayaraq, dünyaya çıxış imkanlarının aradan qaldırılmaması Güney əsilli mühacirətin formalaşmasının qarşısını ala bilməmişdir. Bu gün Güneydən olan soydaşlarımızın mühacirətdə sayca üstünlük təşkil etməsinin bir səbəbi burdan qaynaqlanırsa, digər səbəbi isə bütövlükdə vətənimizin dördüde üç hissəsinin həmin ərazini əhatə etməsi ilə bağlıdır” (24, s. 6).

Mühacirət folklorşünaslarının qarşıya qoyduqları əsas məqsədlərdən biri Azərbaycan folklor materiallarını toplamaq, digər vəzifə isə onları geniş oxucu kütləsi üçün hazırlayaraq nəşr etdirmək, bu yolla da xalqımızın milli kultürünün təbliğini aparmaq idi. Mühacirət mətbuatına nəzər salsaq, buna əmin ola bilərik, bütün saylarda xalq ədəbiyyatı üçün xüsusi guşə ayrılmış, janrların hamısına aid örnəklər burada öz əksini tapmışdır.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Azad Nəbiyev “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” dərsliyində doğru olaraq yazır: “Güney Azərbaycan folklorunun

toplanma, yazıya alınma və nəşri işi yeni yüksəliş ərəfəsindədir. XXI əsr bu zəngin mənəvi sərvətin çox geniş və müxtəlif çeşidli nümunələrinin dünya xalqlarına təqdim ediləcəyinə böyük ümidlər bəsləməkdədir” (16, s.94).

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, mühacirət folklorşünaslığının Azərbaycanın Güneyi ilə bağlı araşdırmalarının da tədqiq edilməsi, nəşri və təbliği qarşıda vəzifə olaraq qalmaqdadır.

Qaynaqlar

1. Alptekin Turan. Prof. İrene Melikoffun ardından (inceleme-son yazılar-mektuplar), İstanbul, Demos yayınları, 2009
2. Aslan Haver. Azərbaycan aşığı edebiyatı, Hazer, İstanbul, 1980, yıl 1, mart, sayı 11-12, s. 13-20
3. Aslan Haver. Güney Azərbaycan edebiyatı üzerine araştırmalar, Hazer, İstanbul, 1980, yıl 2, haziran, sayı 15, s.8-11
4. Aslan Haver. Sözlü edebiyatımızda hiciv, Hazer, İstanbul, 1980, yıl 2, may, sayı 14, s.3-11
5. Caferoğlu Ahmet. Bir kaç söz, Azərbaycan Yurt Bilgisi (İstanbul), I, 1932
6. Caferoğlu Ahmet. Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi izleri, Azərbaycan Yurt Bilgisi (İstanbul), 1932, yıl 1, sayı 8-9, s. 291-305
7. Caferoğlu Ahmet. Azeri türk hayatında batil itikatlar, İstanbul, 1939
8. Caferoğlu Ahmet. Modern Azərbaycan edebiyatına toplu bir baxış, Azərbaycan yurt bilgisi, İstanbul, 1954, sayı 37, s. 40-48
9. Caferoğlu Ahmet. Azərbaycan edebiyatında spekulasyonculuk, Mücahid, 1961, yıl 6, sayı 37-38, mart-nisan, s. 8-10
10. Caferoğlu Ahmet. Sovyetler Birliğı türkolojisi araştırmalarındaki rus kültür üstünlüğü davası, Dergi, Münih, 1971, sayı 66, s. 22-34
11. Hacıbəyli Ceyhun bəy. Seçilmiş əsərləri (Mühacirət dövrü), Bakı, Elm, 2006
12. Mehmetzade Mirza Bala. Dede Korkut, Kafkasya (Münih), 1952, № 8, s. 10-12
13. Mehmetzade Mirza Bala. Milletlerin uyanmasında destanlar, Azərbaycan (Ankara), 1970, yıl 18, sayı 191-196, s.10-12
14. Melikoff İrene. Destandan masala: Türkoloji Yolculuklarım, Çeviren: Turan Alptekin, Demos yayınları, İstanbul, 2008
15. Mirzade Mustafa Fahreddin. Azeri aşıklarından Sarı Aşık, Azərbaycan yurt bilgisi, 1934, yıl 3, sayı 29, s. 176-178
16. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I cild, Bakı, Turan, 2002
17. Nevruz - yeni gün, “Kutuluş” (Berlin), 1936, mart, sayı 17, s. 1

18. Resulzade Mehmet Emin. Şekilce de, mühtevace de ruslaşdırma, “Azerbaycan” (Ankara), 1952, yıl 1. sayı 5, s. 2-6
19. Resulzade Mehmet Emin. Nevruz bayramı, “Azerbaycan” (Ankara), 1954 mart, yıl 3, sayı 12, s. 5-7
20. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı, Gənclik, 1991
21. Resulzade Mehmet Emin. İran Türkleri, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993
22. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri, II cild (1909-1914), Bakı, Şirvanşər, 2001
23. Sanan Sadık Mehmet. Azərbaycan Saz Şairleri, Azərbaycan Yurt Bilgisi (İstanbul), 1932, yıl 1, sayı 2, s. 55-59
24. Sultanlı Vaqif. Ömrün nicat sahili, (Ön söz), Bakı, Turan evi, 2004

Dos.dr.Qalibə Gültəkin
(Naxçıvan)

AZƏRBAYCANIN GÜNEYİNDƏ FARSLAŞDIRILMIŞ QƏDİM TÜRK TOPONİMLƏRİ

Bəllidir ki, müxtəlif dillərdən bir-birinə qarşılıqlı söz alıb vermə nəticəsində hər hansı bir dilə keçən söz həmin dilin qayda-qanunlarına uyğun şəkildə ya fonetik tərkibinə, ya ahəng qanununa və ya digər cəhətlərinə görə keçdiyi dilə uyğunlaşdırılır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəzən elə leksik vahidlər olur ki, onlar başqa dilə qəbul olunduğu zaman formaca həmin dilin fonetik sisteminə bənzədilərək öz əvvəlki semantik mənasından uzaqlaşdırılıb yeni və əks mənalı sözlərə çevrilir. Bu baxımdan dildə mövcud olan coğrafi adlar xüsusi lay təşkil edir. Bir tərəfdən hər hansı bir ərazini zəbt edən işğalçı dövlət həmin ölkələrin tarixini təhrif etməklə, xalqın tarixi yaddaşını silməyə çalışıb, mənəviyyatına zərbə vurur, digər tərəfdən isə həmin adların elmi cəhətdən öyrənilməsinin qarşısını alır. Bu baxımdan İran ərazisində olan coğrafi adlara xüsusi diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Belə ki, burada elmi səviyyənin aşağı olmasından və türk dilinin rəsmi yazılı dövlət dili səviyyəsində deyil, yalnız dialekt şəklində mövcud olması, fars dilinin həm rəsmi dövlət dili, həm də dialekt formasında məcburi şəkildə türk dilinə tətbiqi və təsiri, hakim dövlətin həmin ərazidə yaşayan xalqın dilini sıxışdırıb aradan qaldırmaqla öz dilinin təsirini gücləndirməsi əsas dil faktı kimi özünü göstərir. Beləliklə də fars dilinə qəbul edilən coğrafi adlar süni şəkildə həmin dilin fonetik sisteminə bənzədilərək öz kökündən tamamilə uzaqlaşmışdır.

Qədim türk toponimiyasının qədim dövrdən müasir dövrümüzdə qədər olan tarixi keçid mərhələlərinə nəzər salsaq, istər Rusiya, istər Avropa, istərsə də Şərqi ölkələrinin bir çox bölgələrində təhrif edilib dəyişdirilən qədim türk mənşəli toponimlərin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Bu ölkələr sırasında müasir İran ərazisində dəyişdirilib təhrif edilən qədim türk mənşəli coğrafi adlar daha çox üstünlüyə malikdir. Müxtəlif dövrlərə aid bir çox qədim və müasir qaynaqlar rəsmi sənəd kimi fikrimizi təsdiq edir. Hələ Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründən bu günədək bir çox türk mənşəli tarixi coğrafi adların dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirən İran dövləti müəyyən mənada öz istəyinə nail olsa da tarixi gerçəklikləri tam şəkildə inkar edə bilməyib. Belə ki, elmi araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmiş dil faktlarından aydın olur ki, bu günədək dəyişdirilmiş coğrafi adların əksəriyyətini tamamilə türk mənşəli adlar təşkil edir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ikiye bölündükdən sonra onun şimal hissəsinin Rusiyaya, cənub hissəsinin isə İranın tərkibinə qatılması tədqiqatçıların bəzilərini çaşırdığından onlar Azərbaycan xalqının etnogenezisi haqqında saxta konsepsiyalardan çıxış edərək Quzey Azərbaycanda yaşayan əcdadlarımızı qafqazdilli, Cənubda yaşayanları isə heç bir əsas olmadan irandilli hesab etmişlər. Bununla da indiki Azərbaycan türklərinin təşəkkülü, məskunlaşdığı ərazi, dili, mədəniyyəti haqqında qərəzli fikirlər yürüdülmüş, tarixi həqiqətlər gizlədilmiş, xalqımızın ilkin məskunlaşdığı ərazi, etnik mənsubiyyəti, qədim mədəniyyəti həqiqi elmi tədqiqatlardan kənar qalmışdır.

Qaynaqlarda dilimizi və tariximizi təhrif etməyə yönəldilmiş fikirlər Azərbaycanın ərazi baxımından da parçalanmasına, tarixi sənəd olan milli coğrafi adlarımızın dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır. İlk öncə şimala və cənuba bölünmüş Azərbaycan ərazisi istər şimalda, istərsə də cənubda bu günə qədər parçalanmaqda və qədim yer-yurd adları dəyişilməkdə davam etdirilməkdədir.

XX əsrdən, Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründən başlayaraq “milli birlik” adlı fərs şovinist siyasəti nəticəsində İranda yaşayan bütün qeyri-fərs xalqlar və millətlər bütün milli hüquqlardan məhrum edilərək fərsləşdirilməyə yönəldilmişdir. Pəhləvi rejimi dövründə bir çox məsələlərlə yanaşı, milli coğrafi adların da dəyişdirilməsi ciddi bir məsələ kimi dövlətin qarşısında dayanırdı. Bu barədə T.Ə.İbrahimov geniş məlumat verərək yazır: “Milli birlik” şüarı və siyasəti ilk vaxtlardan ölkədə feodal pərakəndəliyin aradan qaldırılması və siyasi hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi kimi göründükdə zahirən zəruri bir tədbir sayılırdı. Lakin tezliklə bu siyasət İran xalqlarının milli hüquqlarını inkar edib, onu tam kobud və qəddar şəkildə həyata keçirməyə başladığıda, özünün ən çirkin mahiyyətini açıq və aydın büruzə vermiş oldu. Əlli ildən artıq Pəhləvi hökumətinin siyasi istiqamətini, şovinist dairələrin əsas hədəf və məqsədini təşkil edən “milli birlik” siyasətinin əsl mahiyyətini göstərmək üçün burada o dövrün mürtəcə

mətbuatından tək-cə bir jurnalın ilk nömrəsində baş məqalənin qısa məzmununu nümunə kimi veririk. “Bizim tələbimiz və ictimai istəyimiz İranın milli birliyini təkmilləşdirmək və onu qorumaqdan ibarətdir. Milli birliyi təkmilləşdirmək üçün bütün ölkədə fars dili ümumi dil olmalı, libas, əxlaq və s. cəhətdən yerli fərqlər aradan qaldırılmalıdır. Kürd, lor, qaşqay, ərəb, türk (azərbaycanlı) və türkmən bir-birindən fərqlənməməlidir. Müxtəlif milli libas geyməyə, müxtəlif dillərdə danışımağa son qoyulmalıdır. İranda dil, adət-ənənə, libas və s. cəhətdən milli birlik yaranmayınca İranın müstəqilliyi, onun ərazi bütövlüyü təhlükə qarşısında qalacaqdır. Əgər İranda sakin olan müxtəlif tayfaları vahid şəkllə salmasaq, yəni bütün əhalini tam mənada iranlaşdırmasaq (farslaşdırmasaq), qarşımızda qaranlıq gələcək dayanır. Çingiz, Teymur dövrlərinin yadigarı olan coğrafi adlar fars dilinə çevrilməli, ölkədə bu məqsədə xidmət edən yeni inzibati ərazi bölgüsü aparılmalıdır. Hökumət idarəliyində, qoşun daxilində və məhkəmə dairələrində yad dillərin və yad sözlərin işlədilməsi dövlət tərəfindən qadağan olunmalıdır” (T.Ə.İbrahimov. *Qaşqaylar. Bakı, 1988, s. 96-97*).

Toponimik tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş faktlardan aydın olur ki, Pəhləvi sülaləsinin həyata keçirdiyi bu şovinist siyasət dil, tarix, mədəniyyət və başqa sahələrdə olduğu kimi Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dilində, eləcə də toponimiyasında da öz böyük təsirini göstərmiş və göstərməkdədir.

Toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, Şərqi Azərbaycan ümumiyyətlə, Güney Azərbaycan ərazisindəki qədim tarixə malik mövcud toponimlərin əksəriyyəti mənşə etibarilə əsasən türk (Azərbaycan) dili ilə bağlıdır. Lakin hazırda Cənubi Azərbaycanda türklərin yaşadığı qədim yaşayış məntəqə, eləcə də müxtəlif obyektlərin adını bildirən toponimlərin çoxu tarixi proseslərin nəticəsi kimi dəyişikliyə uğramış, müəyyən fonetik əvəzlənmə ilə semantik mənası təhrif edilmiş, tərcümə edilərək farslaşdırılmış və ya dil mənsubiyyətinə görə mənası tam aydın olmayan toponimlərə çevrilmişdir. Zaman keçdikcə bu coğrafi adların bəzisi kütləvi dildən çıxaraq unudulmuşsa da bir qismi xalqın yaddaşında qorunub saxlanmışdır. Bu toponimlərin araşdırılması, tərkib komponentlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili mənşəcə onların hansı dilə məxsus olduğunu aşkara çıxarmaqla, tarixi inkişaf prosesində uğradığı fonetik variantların da bərpasına imkan yaradır.

Bu baxımdan Güney Azərbaycanda dəyişdirilmiş coğrafi adları 3 qrupda təsnif etmək olar: 1) fonetik dəyişmə ilə təhrif edilmiş toponimlər; 2) qədim toponimin yenisi ilə əvəz olunması; 3) tərcümə edilərək dəyişdirilmiş toponimlər.

Fonetik dəyişikliyə uğramış toponimlərdə səsə əvəzlənməsi nəticəsində semantik mənası da dəyişir. Güney Azərbaycanda qeydə alınmış Gənbərf, Girinc // Cinc, Bostanabad, Camışabad, Əhmədabad, Dəməşqiyyə, Səriqiyyə, Əxməqiyyə, Kuhdel, Səbalan, Piyam, Kəlankeş, Dahxarqan və başqa bu kimi coğrafi adlar türk mənşəli Gənbəri, Giriş, Bostanava, Camışava, Əkinava,

Gümüşqaya, Sarıqaya, Axmaqaya, Göydil, Yam, Savalan, Tufarqan toponimlərinin təhrif olunmuş formalarıdır.

Hazırda fars dilində Günbərf şəklində işlənən, əslində isə səsdüşümü nəticəsində bizə gəlib çatan Günbəri toponimi ehtimal ki, vaxtı ilə Günbərq Günbərə və ya Günbəri formalarından birində olmuşdur. Bu toponimin coğrafi mövqeyi və semantik mənası belə bir fikri söyləməyə imkan verir. Gün və müxtəlif anlamlar ifadə edən bərq // bəri // bərə komponentlərindən biri əsasında yaranmış Günbərq // Günbəri // Günbərə toponiminin semantik mənası hər üç formada dilimizdə bir mənada – gün tutan, güneydə olan, günəşli, günəşə doğru olan yer, ümumiyyətlə güney şəklində açıqlanır. Lakin sözün sonunda səsdüşümü nəticəsində bu toponimin ikinci komponenti farslaşdırılmış Günbərf (bərf fars dilində qar deməkdir) şəklinə salınmışdır. İstər coğrafi mövqeyinə, istərsə də semantik mənasına görə Günbərf toponiminin komponentləri arasında uyğunsuzluq özünü göstərir. Bu isə həmin toponimin ilkin variantının bərpasına imkan yaradır və təsdiq edir ki, bu toponim Günbərf yox, Günbərə /// Günbərq // Günbəri şəklində olmuşdur. Hazırda bu toponimin xalq arasında Günəvər şəklində işlənməsi faktı onun qədim türkcə olduğunu əsaslandırır.

Üskü şəhərinə yaxın mineral bulağın başlanğıcında yerləşən coğrafi mövqeyinə görə Giriş adlanan kəndin adı dəyişdirilib Girinc // Cirinc formasına düşüb. Təbrizin Bağmeşə məhəlləsində Gümüşqaya bulağının adı dəyişdirilib Dəməşqiyyə olub.

Bostanava, Camışava toponimlərinin müasir dilimizdə türkcə yer, məkan bildirən ikinci komponenti “ava” sözü farsca “abad” topoformanı ilə əvəzlənərək Bostanabad, Camışabad şəklində dəyişikliyə uğramışdır. Bunlarla yanaşı, “ava” tərkibli daha bir toponim – Əkinava coğrafi adı Əhmədabadla əvəz olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əkinava coğrafi adının paraleli Ekinova formasında Türkiyədə də mövcuddur. Ə.İnanın tədqiqatlarında “ava” sözünün qədim oğuz tayfa başçılarından birinin adını bildirdiyi qeyd olunur: “Altıncı çadıra “Ava” oturdu, ona sol traf kürek keqimini verdilər...” (*Abdülkadir İnan. “Orun” və “Ülüş” meselesi. Makaleler ve incelemeler. Ankara 1987, s.242*). Türk dilində e-ə fonetik əvəzlənməsini nəzərə alsaq görərik ki, Ekinova Əkinava toponiminin fonetik variantıdır. Əkinava türkcə (əkin və ava) sözlərindən ibarət əkin yeri və əkinçiliklə məşğul olan tayfa anlamında açıqlanır. Bu semantik məna eyni ilə Camışava və Bostanava toponimlərinə də aiddir. Bu toponimlər isə həmin yerlərdə əkinçilik və heyvandarlığın inkişafını göstərməklə yanaşı, həmin yerlərin qədim türk tayfalarına məxsus olduğunu müəyyən edir. Bunlarla yanaşı, Güney Azərbaycanın qərbində Ava və Qızınava coğrafi adları qeydə alınmışdır.

Güney Azərbaycanda farslaşdırılmış elə coğrafi adlar vardır ki, formaca fars dilində işlənən söz təsiri bağışlasa da, həmin toponimlərin semantik mənası

müəyyənleşdikdə məlum olur ki, bunlar fonetik əvəzlənmə nəticəsində mənə dəyişikliyinə uğramış türk mənşəli sözlər əsasında yaranmış coğrafi adlardır. Fonetik əvəzlənmə ilə semantik mənası dəyişdirilib təhrif edilmiş belə toponimlər sırasında Axmaqaya (Əxməqiyyə) və Sarıqaya (Səriğiyyə) toponimlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Axmaqaya toponiminin “axma” komponenti “ax” feli və “-ma” şəkilçisindən ibarət atributiv feli addır ki, (axma) mənası “yuxarıdan aşağıya doğru istiqaməti olan” yəni “axıcı” deməkdir. Bu sözün ikinci komponenti “qaya” sözü də eyni ilə türk mənşəli söz olub iri, böyük daş anlamındadır. Göründüyü kimi, Axmaqaya “aşağıya doğru istiqamətlənən qaya” mənasını bildirir və bu semantik mənə həmin toponimin coğrafi vəziyyətinə də uyğun gəlir.

Bəllidir ki, rəng bildirən sözlər toponimlərdə ayrı-ayrı mənə çalarlarına malikdir. Müasir dilimizdə rəng bildirən “sarı” sözü də coğrafi adların tərkibində müxtəlif mənələrdə işlənir. Güney Azərbaycanda qeydə aldığımız Sarıqaya toponiminin tərkibindəki “sarı” sözü “böyük, geniş, uca” anlamında açıqlanır. Göründüyü kimi, Axmaqaya və Sarıqaya toponimlərinin hər ikisi türk mənşəli sözlər əsasında yaranmış, coğrafi mövqeyinə uyğun semantik mənə ifadə edən coğrafi adlardır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, zahiri oxşarlığına görə hər iki toponim təhrif edilərək Əxməqiyyə (əxməq // axmaq – səfeh, ağılsız sözü əsasında yaranmış axmaqxana mənasını verir) və Səriğiyyə (Səriğ – farsca oğru sözündən olub oğruxana deməkdir) formasına salınaraq tamamilə yeni semantik mənə kəsb etmişdir (*Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca lüğət. Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1945, s. 183*). Bu şəkildə təhrif edilmiş toponimlər sırasına Gələnkeç, Gücüvar // Kücüvar, Köydil və Boranlı toponimlərini də aid etmək olar. Gələnkeç toponimi təhrif edilərək Kələnkeş (Kələn-gələn feli sifət, keş isə keç (keçmək) felinin dialekt variantı və ç-ş səs əvəzlənməsi ilə gəlib gedənin keçdiyi yeri göstərir), Gücüvar (Güney Azərbaycan dialektlərində küc sözü toxunmuş kiçik kilim anlamında işlənir) Kocaabad (koca – hara, abad-yer-məkan), Köydil Kuhdel (farsca kuh – dağ, del – ürək deməkdir), Boranlı isə dəyişdirilib Baranlı (fars dilində baran yağmur deməkdir) şəklinə salınmışdır.

Hazırda Cənubi Azərbaycanda mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi dilimizdə işlənmiş, bir qismi isə öz mənasını dəyişmiş şəkildə işlənir. Belə sözlərdən biri “düşərgə”, “şəhər” anlamı ifadə edən türk mənşəli qan // kan sözüdür. T.Hacıyev də “qan” sözünün fonetik variantı “ken”in qədim türk dillərində kənd, yer, məkan anlamlarında işlədiyini göstərmişdir (*T.Hacıyev. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında, AFM, Bakı, 1984, s. 30*). Tərkibində qan sözü işlənən toponimlərdən biri də Tufarqan coğrafi adıdır. Bu toponim əvvəlcə Azərsəhr, sonralar isə Dehxaqan (farsca deh – kənd, xar // xardən yemək

mənasında açıqlanır) ilə əvəz olunub. Tufarqan tufar (divar sözünün dialekt formasıdır // divar və qan tərkiblərindən ibarət (divarlı şəhər) qədim türk mənşəli toponimdir. Qan topoformant kimi müasir dövrdə də bir çox qədim türk mənşəli toponimlərin tərkibində daşlaşıb qalaraq eyni semantik mənanı bildirir. Qan // kan tərkibli coğrafi adlara Əfqanıstanda (Səmənqan), Ermənistanda (Ağ Manqan dağ silsiləsi), Uyğurstanda (Qansu), Şimali Azərbaycanda (Beyləqan), Çin qaynaqlarında qədim türk ölkəsi Kanqay adına rast gəlinməyə də, bu sözlə bağlı yaranmış toponimlər daha çox Güney Azərbaycanda (Kulqan, Belukan, Əzqan, Arikan, Əbrğan, Qulpayqan – Şərqi Azərbaycanda, Supurqan, Surkan, Girkan // Kurqan, Qızılkan, Səqərkan, Kanissut – Qərbi Azərbaycanda, Kanizquzğun dağları – Urmiyada – Tusərkan və s.) qeydə alınmışdır. Yer, məkan bildirən qan sözünün dialekt və şivələrimizdə eyni anlamda qorunub saxlanması faktı maraqlı cəhət kimi özünü göstərir. Məsələn, xəfəqan-xəfə - havasız, qaranlıq qan isə yer anlamında açıqlanır.

Bunlarla yanaşı, Savalan (suv – su və alan komponentlərindən yaranıb). Yam (poçt, çapar, mərkəzi), Ağtövlə və Bəyqala kimi türk mənşəli coğrafi adlar da təhrif edilərək dil mənsubiyyətinə görə mənası aydın olmayan Səbalan, Piyam, Ağtəvilə, Piyqələ formasına düşmüşdür.

Cənubi Azərbaycanda qədim türk etnoslarının adını əks etdirən bəzi etnotoponimlər də dəyişdirilərək tamamilə yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Belə etnotoponimlərdən olan Moğan toponimi Parsabadla, e.ə. dövrlərdə qədim türk tayfalarının adından ad almış Tavr dağı əvvəllər Eynalı // Aynalı, sonralar isə Surxabla, Sulduz Nəğədeylə, Çarbaş Çəharbəxşlə, Cığatı çayının adı Zərrinrudla əvəz olunmuşdur.

Hazırda Cənubi Azərbaycanda mövcud farsdillə coğrafi adların əksəriyyəti türk (Azərbaycan) dilindən fars dilinə tərcümə edilərək dəyişdirilmiş toponimlərdir. Güney Azərbaycanda qeydə alınmış belə toponimlər çoxluq təşkil edir. İ.Mərdanov və O.Mirzəyevin yazdığı kimi tərcüməçiliyə aludəlik bəzən elə bir vəziyyətə gətirib çıxarır ki, başqa coğrafi obyektin adı ittifaq və dünya xəritələrinə düşür, sonralar bu adın həqiqi adının bərpa edilməsi çətinləşir və ya qeyri-mümkün olur (*İ.Mərdanov. O.Mirzəyev. Coğrafiya xəritələrində toponimlərin təhrif və tərcümə olunması haqqında. AOP-a həsr olunmuş II elmi nəzəri konfransın materialları. Bakı, 1988, s.189*).

Təbrizdə Quruçay üzərində salınmış qədim tarixə malik Daş körpü farslaşdırılıb Polesəng, daha sonralar isə Pürsəng olub. Daş körpü isə artıq kütləvi dildən çıxaraq unudulub. Qəzvin-Rəşt yolu üzərində yerləşən Şirinsu-Abşirin-Soyuqbulaq, Mahabad, Acıçay-Təlxrud, Qızılüzən çayı-Sefidrud, Əhərdə yerləşən Göydağ-Kuhsəbz, Təbrizin Dəvəçi məhəlləsi Şotarban, Urmiyada Qoyun körpüsü Pole Qusfənd, Üçgözlü körpü-Pole Sedəhənə, Urmiyada Gölüstü məhəlləsi

Səristəxr, Uşnəviyyədə İkiçay-Dorud, Urmiyada Acısu-Təlxab, Şərqi Azərbaycanda Ağsu-Sefidrud, Urmianın Quşçu Ənzəli rayonunda İstisu-Abgərim, toponimləri bu kimi tərcümələrlə farslaşdırılıb.

Miyana yol üstündə yerləşən Kosalar kəndinin adı dəyişdirilib Kusəsalar formasına düşüb. Həstəridə qədimdən Dəmirdəyən kəndinin adı sonradan dəyişdirilib Teymurdun formasına salınıb. Dun ərəbcə alçaq, ləyaqətsiz, yəni təhqir anlamında işlənir ki, bu da vaxtı ilə böyük türk xaqanı olan Əmir Teymura farsların münasibəti kimi alçaq Teymur mənasını ifadə edir. Türklərə qarşı mənfi münasibətlərini ifadə etmək vasitələrindən birinə çevrilmiş coğrafi adlar sırasında qədim türk tayfalarından biri üzların adını qoruyub saxlayan tarixi minilliklərlə ölçülən Arus kəndinin adı farsca üfunətli, murdar yer anlamı ifadə edən Abriz sözü ilə əvəz edilib.

Bir sıra coğrafi adların tərkibində olan qədim sözlər bəzən həmin ərazinin sakinləri üçün anlaşılmaz olur. Buna görə də həmin toponim ya bütövlükdə, ya da komponentlərindən biri müasir dilə uyğunlaşdırılır və fonetik forması dəyişdirilir. Belə fonetik dəyişikliyə uğramış toponimin komponentləri ayrı-ayrılıqda müstəqil mənalı sözlər olsa da, ümumi tərkibdə onların mənası bir-birinə uyğun gəlmir, yəni bu sözlər birlikdə coğrafi adın məzmununu əks etdirmir. Məsələn, Mərəndin yaxınlığında yerləşən Külli // Küllü kəndinin adı dəyişdirilib sonradan Kondləc olub. Fars dilində kond – ağır, yavaş, ləc isə küsmək, acıq etmək anlamlarını verir. Bu coğrafi adların semantik əsası və faktların təhlili göstərir ki, həmin adları alınma və qeyri-türk mənşəli hesab etmək olmaz. B.Budaqovun qeyd etdiyi kimi, coğrafi adların dəyişilməsi xalqın öz tarixi köklərinin ayrı-ayrı şaxələrinə doğramaq, onu yaşadığı torpaqdan təcridən ayırmaq deməkdir (*B.Ə.Budaqov. Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri. AOP-a həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı, 1986, s.101-105*).

Bu qəbil coğrafi adların yaranması İran dövlətinin farslaşdırma siyasəti aparması ilə bağlıdır. Köçürmə siyasəti nəticəsində başqa millətlərin, qeyri-türklərin Azərbaycana yerləşdirilməsi də bir çox toponimlərimizin dəyişdirilməsinə öz təsirini göstərmişdir. Bu təsir Azərbaycanın şərq hissəsinə nisbətən, daha çox Azərbaycanın cənub-qərbində, xüsusilə Urmiya tərəfdə öz əksini göstərir. Şərqi Azərbaycanda olduğu kimi, buradakı bir çox coğrafi adlar çox müxtəlif formalarda dəyişdirilərək fars dili ilə yanaşı, başqa az saylı kiçik etnik qrupların da dillərinə uyğunlaşdırılmağa cəhd edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq bu etnik qrupların dilinin lüğət tərkibinin Azərbaycan türkcəsi qədər zəngin olmaması bu toponimlərin yalnız qrammatik quruluşunda kiçik dəyişikliklə nəticələnmiş, sözün ilkin semantik mənası isə qorunub saxlanmışdır. Qədim sul // çul tayfalarının adlarını əks etdirən Əşik (Tərgivərdə), Xanik (Bardostda), Qəsrik (Rozaçayında) və başqa bu kimi sözlər arasında yaranmış qədim türk mənşəli toponimlər kürdəcə

uyğunlaşdırılaraq sonuna –ik şəkilçisi artırılmaqla dəyişdirilsə də, qədim türk mənşəli söz kimi ilkin semantik mənasını qoruyub saxlamışdır.

Göründüyü kimi, Güney Azərbaycandakı coğrafi adların çoxu müəyyən səbəblərdən və bəzi dil faktorlarından asılı olaraq dəyişmiş, neotoponimlərlə əvəz olunmuşdur. Bu toponimlərin leksik-semantik cəhətdən araşdırılması dilimizin tarixi durumunu ortaya çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqımızın mifik, ictimai-fəlsəfi görüşlərinin aydınlaşdırılması dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi və bir çox digər problemlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır və belə bir faktı əsaslandırmağa imkan verir ki, türklər bu ərazinin ilkin məskunlaşan sakinləri olaraq öz tarixini coğrafi adlarda müəyyən edərək gəlmə tayfaları da assimilliyasiyaya uğratmışlar.

KİTABIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Redaktordan

SİYASƏT

Seyidağa Onullahi

İranda milli məsələnin qoyuluşu

Yaşar Kalafat. Arif Kəskin

İrənliq paradıqmasının çöküş prosesi və Güney Azərbaycan milli hərəkatının yüksəlişi

Qulamrza Səbri Təbrizi

Azərbaycan milli hərəkatında ana dili faktoru

Vaqif Sultanlı

Güney Azərbaycan mühacir dövlətinin yaradılması zərurəti

Ənvər Uzun

Güney Azərbaycanın çağdaş siyasi durumu

Gülara Yenisey

İranda mərkəzi rejimin etnik qruplara baxışı və bu qrupların mərkəzdən bəkləntiləri

Böyük Rəsuloğlu

Güney Azərbaycanı kürdləşdirmə siyasəti

Güntay Gəncəli

Güney Azərbaycan milli hərəkatı üzərinə fenomenoloji yanaşma

Əlirza Amanbəyli

İran adlanan ölkədə işğəncə və cəza üsulları

Sübhan Talıblı

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi İran mətbuatı və elmi ədəbiyyatında

TARİX

Əkrəm Rəhimli (Bije)

Mübarizə burulğanında keçən ömür

Səbahəddin Şimşir

İkinci dünya savaşıdan sonra Rusiyanın təsiri ilə İranda gəlişmələr

Cəfər Qiyasi

Xudafərin – Həsərət körpüsü

ƏDƏBİYYAT VƏ MƏDƏNİYYƏT

Azad Nəbiyev

Təbriz aşiq məktəbi

Almaz Həsənqızı

Güney Azərbaycan folklorunun mühacirətdə tədqiqi

Qalibə Güntəkin

Azərbaycanın Güneyində farslaşdırılmış qədim türk toponimləri

Güney Azərbaycan:
tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə
(məqalələr toplusu)
Bakı – Azər nəşr – 2010

Güney Azərbaycanın səsi kitabxanası: №5

Nəşriyyat redaktoru:
Könül Heydərova

Rəssamı:
Günay Sultanlı

Dizaynı:
Cəsarət Ərkivan

Yığılmağa verilmiş 16.03.2010
Çapa imzalanmış 05.04.2010
Formatı 60x90
Şərti çap vərəqi 15,5
Sayı 650
Sifariş № 71

CBS POLYGRAPHIC
PRODUCTION
Tel: 447-75-05: Faks: 447-75-04
mətbəəsində çap olunub.